

AQRAR TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

ISSN:

2078 - 6042

№ 3 (33)

2020

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

Azerbaijani journal of

Agricultural
Economics

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ
AQRAR TƏDQIQATLAR MƏRKƏZİ

Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı

elmi-praktiki jurnal

Azerbaijani journal of
Agricultural Economics

№ 3 (33)

BAKI - 2020

“Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir”

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev

“Aqrar sahənin iqtisadiyyatı növbəti illərdə də prioritet olaraq qalacaq və kənd təsərrüfatında islahatlar daha da dərinləşəcəkdir”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnal
Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Baş redaktor: Fikrətzadə F.F., i.ü.f.d.

Redaksiya heyəti:

Xəlilov H.A., i.e.d., professor

Ataşov B.X., i.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

İbrahimov İ.H., i.e.d., professor

Balayev R.Ə., i.e.d., professor

İsgəndərov R.K., i.e.d., professor

Alıyev İ.H., i.e.d., professor

Abbasov V.H., i.e.d., professor

Rzayev M.A., a.e.d.

Erol H.Çakmak, doktor-professor (Türkiyə)

Mukailov M.C., k.t.e.d., professor (Dağıstan Respublikası)

Əhmədov B.S., i.ü.f.d.

Vəliyev A.H., i.e.d.

Hüseyn R.Z., i.e.d.

Rüstəmov V.Ə., i.ü.f.d.

Şalbuзов N.Ə., i.ü.f.d.

Cümşüdoğ İ.M., a.e.ü.f.d.

Qardaşov Z.Z., i.ü.f.d.

Xeyirxəbərov İ.M., i.ü.f.d., dosent

Quliyev E.Ə., i.ü.f.d., dosent

Babayeva V.M., i.ü.f.d.

Məsul redaktor: İsmayilov V.C.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 18.04.2011-ci il tarixdə 3397 nömrə ilə qeydə alınmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 11.12.2020-ci il tarixli qərarı ilə iqtisad elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na yenidən daxil edilmişdir.

“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalının hər rübdə olmaqla ildə 4 (dörd) nömrəsi nəşr olunur, məqalələr azərbaycan, ingilis və rus dillərində təqdim oluna bilər.

Redaksiyanın ünvanı:

AZ 1010, Bakı şəhəri, Səbail rayonu, Nizami küçəsi, 92.

Telefon: (+994 12) 599-86-81; (+994 12) 599-08-88, e-poçt: e-agro@atm.gov.az

Jurnalda dərc edilmiş materiallardan istifadə olunduqda jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Dizayn və tərtibat: V. Cabbaroğlu

İSSN 2078-6042

M Ü N D Ə R İ C A T

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyi və rəqabətqabiliyyətlik məsələləri

H.A. Xəlilov, F.F. Fikrətzadə

Kənd təsərrüfatında dayanıqlı intensivləşdirmə: post-transformasiya reintensivləşdirmə şəraitində imkanlar 7

M.A. Rzayev

Ağıllı kənd təsərrüfatı və innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri 27

Kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi

R.K. İsgəndərov, F.B. Rzayev

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin xarakteristikası 41

E.H. Əkbərov

Ərzaq təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizlik sistemində yeri 50

İnfrastrukturun inkişafı və istehsal resursları ilə təminat

A.H. Vəliyev

İşğal altında olmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensialının dəyərləndirilməsi 60

M.Ə. Məmmədova

Aqrobiznes sferasında bazar infrastrukturunun inkişaf amilləri 71

S.M. Məhərrəmov

Logistika təminatının yaxşılaşdırılması imkanları: ölkələrarası müqayisə kontekstində baxış 80

G.S. Cəfərova

Bitkiçilikdə sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi 88

Aqrar sığorta, kredit, maliyyə və investisiya problemləri

V.F. Namazov

Azərbaycanda əmtəələr üzrə törəmə maliyyə alətləri bazarının təşkilinin fundamental əsasları 100

S.T. Əhmədov

Aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə resursları ilə təminatı 111

Z.Q. Quliyev

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi 120

İdarəetmə, kənd yerlərinin inkişafı və məşğulluq problemləri

H.E. Namazova

Aqrar sahədə informasiya və məsləhət xidmətlərinin inkişafında xarici və yerli təcrübə 128

Ə.Ə. Quliyev

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafı üzrə xarici təcrübənin qiymətləndirilməsi 136

CONTENTS

Issues of economic efficiency and competitiveness of agricultural production

H.A. Khalilov, F.F. Fikratzade

Sustainable intensification in agriculture: opportunities in post-transformation re-intensification conditions 7

M.A. Rzayev

Smart farming and main directions of the innovation policy 27

State regulation of Agriculture

R.K. Isgandarov, F.B. Rzayev

Characteristics of the system of regulation of public-private partnership projects for agri-industrial innovation 41

E.H. Akbarov

Issue of Food Security in the National Security System 50

Development of infrastructure and provision of production resources

A.H. Valiyev

Evaluation of the potential of agricultural soils in the occupied territories 60

M.A. Mammadova

Factors of market infrastructure development in agribusiness 71

S.M. Maharramov

Opportunities for Improving Logistics: Looking in the Context of Cross-Country Comparisons 80

G.S. Jafarova

Increasing the economic efficiency of water use in plant growing 88

Agricultural insurance, credit, finance and investment problems

V.F. Namazov

Fundamentals of organization of the commodity based derivatives market in Azerbaijan 100

S.T. Akhmedov

Providing financial resources to small and medium-sized businesses in agriculture 111

Z.G. Guliyev

Problems of improving investment mechanisms of agrarian-processing enterprises in modern times 120

Management, rural development and employment problems

H.E. Namazova

Foreign and domestic experience in the development of information and consulting services in the agricultural sector 128

A.A. Guliyev

Assessment of foreign experience in formation and development of self-employment in the agricultural sector ... 136

СОДЕРЖАНИЕ

Вопросы экономической эффективности и конкурентоспособности сельскохозяйственного производства

Г.А. Халилов, Ф.Ф. Фикретзаде

Устойчивая интенсификация в сельском хозяйстве: возможности в условиях посттрансформационной реинтенсификации 7

М.А. Рзаев

Смарт сельское хозяйство и основные направления инновационной политики 27

Государственное регулирование сельского хозяйства

Р.К. Искендеров, Ф.Б. Рзаев

Характеристика системы регулирования проектов государственно-частного партнерства по промышленным инновациям 41

Э.Г. Акперов

Место продовольственной безопасности в системе национальной безопасности 50

Развитие инфраструктуры и обеспечение производственными ресурсами

А.Г. Велиев

Оценка потенциала сельскохозяйственных земель в оккупированных территориях 60

М.А. Мамедова

Факторы развития рыночной инфраструктуры в сфере агробизнеса 71

С.М. Магеррамов

Возможности улучшения логистики: взгляд в контексте межстрановых сравнений 80

Г.С. Джафарова

Повышение экономической эффективности использования воды в растениеводстве 88

Проблемы аграрного страхования, кредита, финансов и инвестиций

В.Ф. Намазов

Фундаментальные основы организации рынка товарных деривативов в Азербайджане 100

С.Т. Ахмедов

Обеспечение финансовыми ресурсами субъектов малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве 111

З.Г. Кулиев

Проблемы совершенствования инвестиционных механизмов аграрно-обрабатывающих предприятий в современную эпоху 120

Управление, развитие сельских районов и вопросы занятости

Х.Э. Намазова

Зарубежный и отечественный опыт развития информационно-консультационных услуг в аграрной сфере 128

А.А. Гулиев

Оценка зарубежного опыта формирования и развития самозанятости в аграрном секторе 136

UOT: 330 341.11, 338.43

**KƏND TƏSƏRRÜFATINDA DAYANIQLI İNTENSİVLƏŞDİRMƏ:
POST-TRANSFORMASIYA REİNTENSİVLƏŞDİRMƏ ŞƏRAİTİNDƏ İMKANLAR**

Həmzə Ağakışi oğlu Xəlilov, i.e.d., professor,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri
Tel.: (050) 865-43-30; e-mail: hamza_xelilov@mail.ru

Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə, i.ü.f.d.,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin direktoru,
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
Tel.: (055) 207-70-13; e-mail: firdovsi.fikratzade@atm.gov.az

Xülasə

Müasir şəraitdə dayanıqlı intensivləşdirmə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın dinamik yüksəldilməsinin ətraf mühitin qorunması tələblərinin gözlənilməsi və iqlim dəyişikliklərinə adaptasiyanın gücləndirilməsi ilə uzlaşdırılması amilinə çevrilir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında yerli şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dayanıqlı intensivləşdirmənin həyata keçirilməsi imkanları araşdırılır və müvafiq dəyərləndirmələr aparılır.

Kənd təsərrüfatında post-transformasiya reintensivləşdirməsi gedişində dayanıqlılıq prinsipləri ardıcıl reallaşmamışdır. Eyni zamanda, son dövrlərdə aqrar sektorun inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər intensivləşdirmə prosesini sürətləndirməklə yanaşı, sahədə dayanıqlı istehsal metodlarının tətbiqinin genişlənməsinə yol açmışdır. Məqalədə bu istiqamətdə mövcud olan imkanlar müzakirə edilir. Göstərilir ki, dayanıqlı intensivləşdirmənin həyata keçirilməsinin ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ümumi inkişaf strategiyasının əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul olunmasına və bu prinsipin reallaşdırılmasının sözügedən strategiyanın istiqamətləri, prioritetləri və mexanizmlərində öz əksini tapmasına ehtiyac yaranır. Bununla bağlı həm də kənd təsərrüfatına dövlət köməyinin, ilk növbədə istehsalçıların subsidiyalaşdırılması mexanizminin strukturu və istiqamətlərinin formalaşması perspektivinə yeni yanaşmaların zəruriliyi gündəmə gəlir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, reintensivləşdirmə, dayanıqlı intensivləşdirmə, dayanıqlı intensivləşdirmənin prinsipləri, dayanıqlı intensivləşdirmə imkanları, dayanıqlı yanaşma.*

Giriş

Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikasında sistem transformasiyalarının gedişində iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da resurs potensialı dağılmış, əslində sahədə genişmiqyaslı deintensivləşmə baş vermişdir. Sonradan ölkədə əsaslı aqrar islahatların həyata keçirilməsi və dövlət siyasəti çərçivəsində kənd təsərrüfatına prioritetlik verilməsi tənəzzül proseslərinin dayandırılmasına və artım dinamikasının qərarlaşmasına təminat yaratmışdır. Modern giriş resurslarının geniş istifadəsi ilə kənd təsərrüfatı yenidən intensivləşdirmə yoluna çıxmışdır.

Hazırda aqrar sahədə aparılan reintensifikasiya məhsuldarlığın ardıcıl yüksəldilməsi əsasında ümumi dinamik artımı təmin edən amilə çevrilmişdir. Lakin kənd təsərrüfatında resurslardan istifadənin intensivləşdirilməsi eyni zamanda bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də ətraf mühitin sağlamlığını təhdid etməkdədir. Bu, əvvəlki dövrlərdə həyata keçirilmiş intensivləşdirmənin kənd təsərrüfatında istifadə olunan təbiət kapitalına mənfi təsiri ilə bağlı mirasın aradan tam qaldırılmadığı bir şəraitdə ümumi ekoloji vəziyyətin pisləşməsi təhlükəsi yaradır.

Ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq məhsuldarlığın yüksəldilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilən resursların artırılması davam etdiriləcəkdir. Həmin prosesin ətraf mühitə zərərli təsirlərinin ixtisar olunması istiqamətində səmərəli yolların axtarışı baxımından son dövrlərdə geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş olan kənd təsərrüfatının dayanıqlı intensivləşdirilməsi konsepsiyası diqqəti cəlb edir.

Bu konsepsiya aqrar sahədə məhsul istehsalının artırılması və eyni vaxtda ekologiyanın qorunması arasında tarazlığın yaradılmasına yönəldilib. Konsepsiyaya uyğun olaraq dayanıqlı intensivləşdirmə kənd təsərrüfatında modern giriş resurslarının geniş istifadəsi əsasında məhsuldarlığın yüksəldilməsi və bu prosesin ətraf mühitə zərərli təsirinin minimuma endirilməsini ehtiva edir.¹ Belə halda istehsal həcmünün artırılmasının kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə yeni torpaq sahələri cəlb edilmədən aparılması nəzərdə tutulur. Bu, kənd təsərrüfatının dayanıqlı intensivləşdirilməsinin əsas prinsiplərindən (məhsuldarlığın yüksəldilməsi, habelə ekologiyaya zərərin azaldılması ilə birlikdə) biri kimi qəbul olunur.

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı intensivləşdirilməsi məhsuldarlığın artırılmasında ətraf mühit üçün zərərli olan resursların daha az istifadə edilməsini və torpaq sahələrinin deqradasiyasına səbəb olan əlverişsiz təsirlərin ixtisar olunmasını təmin edən yanaşma və metodların tətbiqi əsasında reallaşdırılır. Dayanıqlı intensivləşdirməyə kənd təsərrüfatına innovasiyalı yanaşma və yaşıl iqtisadiyyata keçiddə həlledici element kimi baxılır [15].

Dayanıqlı intensivləşdirmə bir-biri ilə ziddiyyətdə olan giriş resurslarının genişləndirilməsi əsasında məhsuldarlığın yüksəldilməsi və bu prosesin təsiri ilə bağlı ətraf mühitin qorunması məsələlərinin birgə həllinə yanaşma kimi çıxış edir. Bu konsepsiya 1990-cı illərdə Afrika ölkələrində kiçik ölçülü kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsi kontekstində meydana gəlir. Sonrakı

¹ Dayanıqlı intensivləşdirmə konsepsiyası son dövrlərdə global ərzaq təhlükəsizliyinin çağırışlarına cavab olaraq meydana gəlmişdir. Bu çağırışlara əhali artımının və iqtisadi artımın kənd təsərrüfatı torpaqlarının və su resurslarının qıtlığı, habelə iqlim dəyişikliklərinin törətdiyi təhlükələr və biomüxtəlifliyin itirilməsi şəraitində davam etməsi aid edilir. Konsepsiyaya uyğun olaraq nəzərə alınır ki, yüksələn tələbatları ödəmək üçün aqrar istehsalın artımı mövcud kənd təsərrüfatı torpaqlarında intensivləşdirmənin davam etdirilməsi hesabına həyata keçirilməlidir. Lakin bu, kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsirinin tədricən ixtisar edilməsi ilə müşayiət olunmalıdır [20].

dövlərdə müvafiq yanaşmanın dünyanın digər regionlarında və müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan kənd təsərrüfatı sistemlərində tətbiqi imkanları geniş öyrənilməyə başlanılıb. Hazırkı dövrdə həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş ölkələrin kənd təsərrüfatında dayanıqlı intensivləşdirmənin imkanları kifayət qədər geniş dəyərləndirilir [6], [12], [20]. Tədqiqatçıların fikrincə, dayanıqlı intensivləşdirmə sahəsində araşdırmaların genişləndirilməsi onun nəcib bir ambisiyadan yerli, regional və qlobal gücə çevrilməsinə kömək edəcəkdir [15].

Beynəlxalq və regional qurumların (DB, FAO, AB) kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində rəhbər prinsipləri müəyyən edən sənədlərində dayanıqlı intensivləşdirmə məsələləri yer almaqdadır.

Eyni zamanda, dayanıqlı intensivləşdirmə yerli xüsusiyyətlərə uyğun reallaşdırılan, regionlar və ölkələr üzrə fərqli metodlarla aparılan prosesdir. Bu halda həm dayanıqlılıq və həm də intensivləşdirmə aspektlərinin reallaşdırılması üçün yerli şəraitdən və kənd təsərrüfatı sistemlərinin statusundan asılı olaraq dünyanın müxtəlif regionlarında fərqli fəaliyyət tələb olunur. Qeyd edilən amilləri nəzərə almaqla dayanıqlı intensivləşdirmənin tədqiqində differensial yanaşmaya ehtiyac yaranır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının post-transformasiya iqtisadiyyatında reintensivləşdirmə təcrübəsinin müvafiq yönümdə təhlili xüsusi maraq kəsb edir.

Məqalədə yerli şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ölkəmizin kənd təsərrüfatı istehsalında dayanıqlı intensivləşdirmə prinsiplərinin reallaşdırılması imkanlarının araşdırılması və bu istiqamətdə müvafiq dəyərləndirmələr aparılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatda rəsmi statistika məlumatları, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və onun qurumlarının, elmi-tədqiqat institutlarının hesabat məlumatları, beynəlxalq təşkilatların məlumatları və elmi ədəbiyyatlardan toplanan materiallardan istifadə edilmişdir.

Metodoloji yanaşmalar

Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı yeni və inkişaf mərhələsində olan konsepsiyadır. Bununla bağlı tədqiqatçılar arasında dayanıqlı intensivləşdirmənin definasiyasına (səciyyəsinə) və məzmununa dair fərqli fikirlər mövcuddur [6]. Belə hal problemin araşdırılmasında müxtəlif yanaşmalara yol açır. Hazırda qeyd edilən məsələlərin elmi ədəbiyyatda müzakirəsi başa çatmamışdır. Tədqiqatımızda biz məsələyə belə bir mövqedən yanaşırıq ki, dayanıqlı intensivləşdirmənin məzmunu onun kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinə, həmçinin də dayanıqlı inkişafa aid olan tərkiblərinin və onların vəhdətini şərtləndirən amillərin konkretləşdirilməsi əsasında açıqlanmalıdır. Başqa sözlə, dayanıqlı intensivləşdirmənin məzmununun izahında onun kənd təsərrüfatının ənənəvi intensivləşdirilməsi və aqrar sahədə dayanıqlı inkişaf ilə münasibətlərinin aydınlaşdırılması çıxış nöqtələri kimi qəbul olunmalıdır.

Belə yanaşma çərçivəsində sırf intensivləşdirmə aspektində kənd təsərrüfatının dayanıqlı intensivləşdirməsi ətraf mühitə zərərli təsirlərin minimumlaşdırılması tələbi önə çəkilməklə modern giriş resurslarının (sənaye mənşəli istehsal vasitələrinin, texnologiyaların, məhsuldar toxum sortlarının, informasiyanın, biliklərin, innovasiyaların) daha geniş istifadəsi yolu ilə məhsuldarlığın yüksəldilməsi prosesidir. Yəni, dayanıqlı intensivləşdirmənin ilk növbədə kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin xüsusi (paralel məqsədli) halı olduğu nəzərə alınmalıdır.² Nə resursların

² Jules Pretty dayanıqlı intensivləşdirmə və kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin münasibətinin aydınlaşdırılmasını birincinin ikincinin alternativini, yoxsa yeni modeli olması kimi də qoymuş və məntiqi olaraq

intensivləşdirilməsi (agricultural input intensification), nə də istifadə olunan torpaq sahələrinə görə məhsuldarlığın yüksəldilməsi olmadan dayanıqlı intensivləşdirmədən söhbət gedə bilməz. Göstərilən cəhətlər öz növbəsində dayanıqlı intensivləşdirmənin kənd təsərrüfatında digər dayanıqlı yanaşmalardan əsaslı fərqlini səciyyələndirir.

Dayanıqlı intensivləşdirmədə istehsalın artması və ətraf mühitin qorunması arasında “kompromis” məhsuldarlığın aşağı salınması hesabına baş tutmamalıdır. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi qəbul olunmuş inkişaf strategiyasına uyğun, ardıcıl surətdə təmin edilməlidir. Bu halda söhbət bir qayda olaraq uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf mənafeləri nəzərə alınmaqla məhsuldarlığın artım templərinin təhsis edilməsindən gedə bilər.

Eyni zamanda, giriş resurslarının intensivləşdirilməsinin dayanıqlılıq tələblərinə uyğun reallaşdırılması:

- *istifadəsi genişləndirilməli olan resurs növlərinin;*
- *müvafiq resurs növünün hansı həddədə genişləndirilməsinin;*
- *tətbiqi genişlənən resursların hansı texnologiya ilə və ya istehsal sistemi çərçivəsində istifadəsinin;*
- *resursların idarə edilməsinin təşkilində hansı praktikadan istifadə olunmasının müəyyən edilməsi istiqamətində konkret həlləri zəruri edir.*

Dayanıqlı intensivləşdirməyə əslində, dayanıqlı inkişaf paradigması çərçivəsində reallaşdırılan konsepsiya kimi baxılır. Ənənəvi intensivləşdirmədən fərqli olaraq dayanıqlı intensivləşdirmə inkişaf amili kimi məhsuldarlığın yüksəldilməsinin ətraf mühitə təsirinin minimumlaşdırılması ilə müşayiət olunmasını ehtiva edir.

Dayanıqlı intensivləşdirmə digər müvafiq konsepsiyalar, o cümlədən aqroekologiya, ağıllı iqlim kənd təsərrüfatı ekoloji intensivləşdirmədə olduğu kimi kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişaf prioritetlərini dəqiqləşdirməyə və səyləri həmin istiqamətlərdə cəmləşdirməyə yönəlir. Eyni zamanda, qeyd edilən konsepsiyalardan fərqli olaraq dayanıqlı intensivləşdirmədə giriş resurslarından səmərəli ölçülərdə və rejimlərdə istifadə əsasında dövriyyədə olan torpaq sahələrinə nisbətə məhsul istehsalının həcmünün artırılması və bunun dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun reallaşdırılması mütləq şərt kimi qəbul olunur. Bununla yanaşı dayanıqlı intensivləşdirmə qeyd edilən konsepsiyalarla sıx qarşılıqlı əlaqələrə və müəyyən təmas nöqtələrinə malikdir.

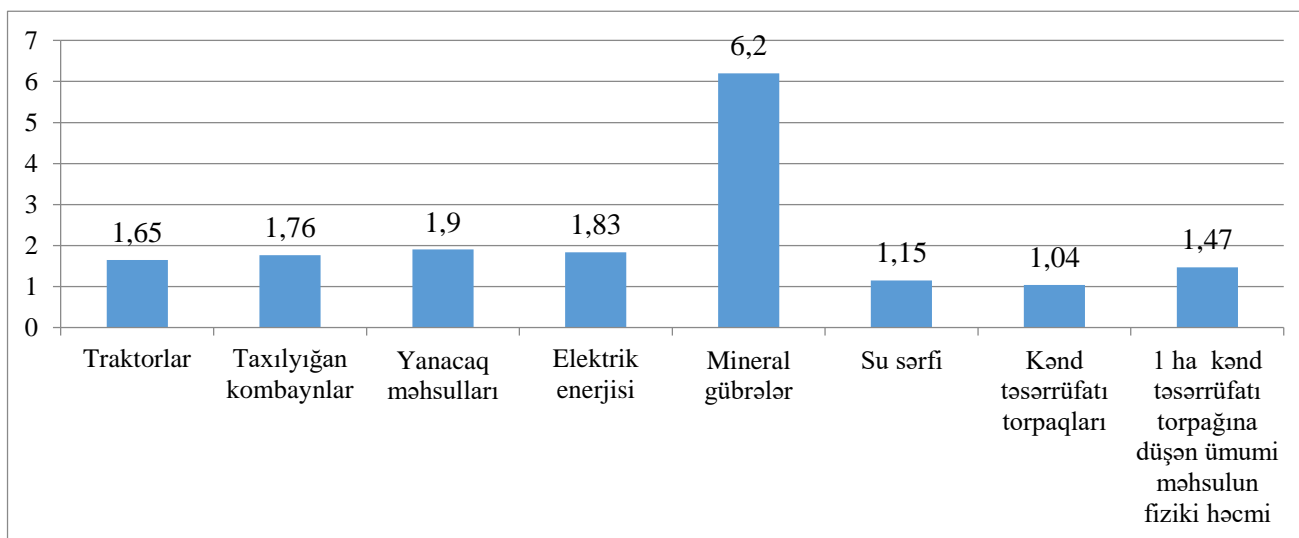
əgər yeni modeldirsə, onun prinsiplər cəhətlərinin nədən ibarət olmasının açıqlanmalı olduğunu göstərmişdir. Müəllifə görə, sözügedən cəhətlər dayanıqlı intensivləşdirmənin həm inkişaf etməkdə olan və həm də inkişaf etmiş ölkələrdə məhdud resurslara malik kiçik fermerlər üçün məhsuldarlığı, dayanıqlılığı və gəlirliliyi təmin etməsindədir [7]. Məsələnin bu tərəfi dayanıqlı intensivləşdirməyə ancaq kiçik fermer təsərrüfatlarına aid olan sistem olaraq baxılması kimi də başa düşülməli deyil. Dayanıqlı intensivləşdirmə iri təsərrüfatlarda da reallaşdırılır. Problemə dair müvafiq ədəbiyyatların xüsusi proqram təminatı vasitəsilə təhlili dayanıqlı intensivləşdirmənin tətbiq olunduğu təsərrüfatların ölçüsü və tipinə dair spesifik əsaslandırmanın mövcud olmadığını göstərir [11], [12]. Tədqiqatçıların fikrincə, belə vəziyyət onun hələlik kənd təsərrüfatı sistemində çevrilmədiyinin göstəricisi kimi də dəyərləndirilə bilər. İqtisadi ədəbiyyatda dayanıqlı intensivləşdirmə və kənd təsərrüfatı istehsalının tarixən ənənəvi intensivləşdirilməsi arasındakı fərqlər də təhlil edilir [8]. Bu, metodoloji baxımdan dayanıqlı intensivləşdirmənin aqrar istehsalın inkişafına yönəldilən yeni bir xətt kimi xüsusiyyətlərinin dəqiq açıqlanmasına xidmət edir.

Bizim tədqiqatda irəli çəkilən digər metodoloji prinsip dayanıqlı intensivləşdirmə amillərinə kənd təsərrüfatı istehsalının giriş resurslarının parametrlərinin (tərkib, həcm və struktur üzrə) idarə edilməsinin optimallaşdırılması rakursunda baxılması və dəyərləndirilməsinin qəbuludur. Məsələyə belə bir mövqedən yanaşılır ki, dayanıqlı intensivləşdirmə məqsədlərinin reallaşdırılması daha effektiv giriş resurslarının tətbiqi, onların səmərəli istifadəsi və dayanıqlı becərmə texnologiyalarının və istehsal praktikasının tətbiqindən keçir. Bunlar aqrar sahədə dayanıqlı intensivləşdirmə strategiyasının əsasında dayanır.

Kənd təsərrüfatında post-transformasiya reintensivləşdirmənin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğunluğu

Post-transformasiya dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında həyata keçirilən reintensivləşdirmənin gedişində giriş resurslarının həcmi sürətlə artmışdır. Bu halda xüsusilə sənaye mənşəli xarici (eksternal) resursların mütləq və nisbi həcmində yüksəlmə daha böyük olmuşdur. Bu, həm ilkin resurslara, o cümlədən kənd təsərrüfatı texnikasına, həm də aralıq məhsulu təşkil edən resurslara aiddir. Eyni zamanda, sonuncular üzrə artım tempi daha yüksəkdir (*Diagram 1.*).

Diagram 1. 2007-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatında giriş resurslarının əsas növlərinin, istifadə olunan torpaq sahələrinin və məhsul istehsalının artımı (dəfə)

Mənbə: [32], [33]

Qeyd: Kənd təsərrüfatı istehsalında giriş resurslarının ayrı-ayrı növlərinin həcmnin rəsmi statistikada müəyyən edilməsi metodologiyasında uyğunluğun gözlənilməsi amili nəzərə alınmaqla təhlillər 2007-2018-ci illərin məlumatları əsasında aparılmışdır.

Göründüyü kimi, araşdırılan dövrdə aqrar sahədə istifadə olunan resursların ümumən dinamik artımı baş vermiş, başqa sözlə, sahədə intensivləşdirmə üzrə dinamik irəliləyiş müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda, diaqramın məlumatları bu prosesin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğunluğunun dəyərləndirilməsi ilə bağlı fikirlər söyləməyə də imkan verir.

İlk növbədə, məlumatlardan aydın olduğu kimi, giriş resurslarının artımı kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki artımının yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu, araşdırılan dövrdə ölkənin kənd təsərrüfatında dayanıqlı intensivləşdirmənin əsas prinsiplərindən birinin –məhsuldarlığın artması prinsipinin reallaşdırıldığını ifadə edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin hər hektarına görə ümumi məhsulun artım tempi istifadə olunan eksternal resursların əsas növləri üzrə müvafiq göstəricidən xeyli geri qalsa da, məhsuldarlığın nisbətən yüksək səviyyəsi təmin olunmuşdur. Bu, öz növbəsində ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına daxili tələbatının ödənilməsi və iqtisadiyyatın aqrar sektorunun ixrac potensialının yüksəldilməsi istiqamətlərində əhəmiyyətli irəliləyişləri təmin etmişdir.

Digər tərəfdən, diaqramdan tədqiq edilən dövr ərzində kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqların ümumi sahəsində müəyyən qədər artımın baş verdiyi aydın olur. 2007-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi 23 min hektar və ya 0.5% genişlənilib. Əkin sahələri daha sürətlə genişlənilib və 1323.9 hektardan 1738 hektara çatıb. Belə hal dayanıqlı intensivləşdirmənin müvafiq prinsipinə uyğun deyildir. Dayanıqlı intensivləşdirmə istehsalın mövcud kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarda təşkili ilə məhdudlaşdırılması prinsipinə əməl edilməsini nəzərdə tutur. Yeni torpaqların kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb edilməsi, becərilən torpaq sahələrinin əhəmiyyətli dərəcədə artması hər şeydən əvvəl bioloji müxtəlifliyin qorunması tələblərinə ziddir. Göstərilən vəziyyət həm də atmosfərə istilik effekti yaradan qazların atılmasının artması təhlükəsini gücləndirir, ekosistem xidmətlərinin formalaşmış düzənini poza bilir. Biomüxtəliflik üçün torpaqların ehtiyatda saxlanması zəruriliyi dayanıqlı intensivləşdirmənin başlıca motivədicisi hesab edilir. İstifadə olunmayan torpaqların genişləndirilməsi bitki örtüyünü artırmaqla karbon qazını toplamağa və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə kömək edir.

Göstərilənlərlə yanaşı, reintensivləşdirmənin gedişində giriş resurslarının sürətli artması aqrar sahədə fəaliyyətin ətraf mühit üçün yükünün artmasına səbəb olmuşdur. Bu istiqamətdə ayrı-ayrı resurs növlərinin rolunun və dayanıqlı intensivləşdirmə yanaşmalarının tətbiqi imkanlarının aydınlaşdırılması məqsədilə onlardan istifadənin müvafiq istiqamətdə nəticəsi barədə konkret təhlil aparılmasına ehtiyac yaranır.

Son dövrlərdə kənd təsərrüfatında yanacaq-enerji resurslarının müxtəlif növləri üzrə istifadənin dinamikası uzunmüddətli planda sahədə ümumi enerji sərfinin həcm göstəricilərinin də yüksək artımının formalaşmasını şərtləndirmişdir.³

2007-2018-ci illər üzrə ölkənin enerji balansının məlumatlarına əsasən, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində ilkin enerji məhsullarının ümumi istehlak həcmi 260.5 min NET-dən (Neft Ekvivalenti Tonu) 490.7 min NET-ə yüksəlmiş və ya 1.9 dəfəyə yaxın artmışdır. Həmin dövrdə ilkin enerji məhsullarının son istehlakında sahənin payı 2.1 faiz bəndi artaraq 5.7%-ə çatmışdır. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalının artımı enerji istehlakından geri qalmışdır. 2007-2018-ci illərdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun fiziki həcmində 1% artımı enerji resurslarının sərfinin 1.8% çoxalması ilə müşayiət olunmuşdur. Nəticədə aqrar sahədə məhsulun enerji tutumunun səviyyəsi 1.3 dəfə yüksəlmişdir.

³ Ərzaq məhsulları istehsalına enerji sərfinin artdığı bir şəraitdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı intensivləşdirilməsində həmin amilin roluna diqqət yüksəlir. Tədqiqatçılar aqrar istehsalda dayanıqlılığın dəyərləndirilməsinin istənilən halında enerjinin fundamental rolunun nəzərə alınmasının zəruriliyini vurğulayırlar [9].

Məsələyə inkişafda dayanıqlılıq prinsipinin reallaşdırılması baxımından yanaşdıqda, göstərilən vəziyyətin ilk növbədə atmosfərə zərərli qazların atılmasını çoxaltmaqla ətraf mühitə əlverişsiz təsir yükünün də artmasına gətirib çıxardığını nəzərə almaq lazımdır.

Post-transformasiya reintensivləşdirmə prosesində kənd təsərrüfatı istehsalında kimyəvi maddələrin istifadəsinin, artıq göstəriləndiyi kimi, sürətli artımı baş vermişdir. Torpaqlarda deqradasiyanın nisbətən yüksək, qidalı maddələrin aşağı səviyyədə olduğu bir şəraitdə bitkiçilik məhsullarının əsas növlərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi məqsədilə mineral gübrələrdən istifadənin genişlənməsinə ehtiyac yaranmışdır. Eyni zamanda, bu xətti davam etdirərkən inkişafda uzunmüddətli dövr baxımından dayanıqlılığın təmin edilməsi vəzifəsinin reallaşdırılmasına da diqqət yetirilməsinə ehtiyac yaranır.

Hazırda ölkəmizdə mineral gübrələrdən istifadənin ümumi həcmi 1990-cı illərin başlanğıcında qərarlaşmış olan səviyyəyə çatmışdır. Müvafiq istiqamətdə aparılan araşdırmalar mineral gübrələrin belə miqdarının onların tətbiqində aqrotexniki qaydalara zəruri səviyyədə əməl edilmədiyi halda torpaqlardan nitritlərin su hövzələrinə düşməsi, habelə digər istiqamətlərdə ətraf mühitə zərərli maddələrin düşməsinə səbəb olduğunu göstərmişdir.

Reintensivləşdirmə prosesinin gedişində xüsusilə son illərdə ölkədə kimyəvi maddələrin digər növünün - pestisidlərin tətbiqi də əhəmiyyətli dərəcədə artmış və bu, bitkilərin qorunması və məhsuldarlığın yüksəldilməsində müsbət rol oynamışdır. Kimyəvi mühafizə vasitələrinin istifadəsinin genişləndirilməsi onların fermerlər tərəfindən alınmasına subsidiyaların tətbiqi ilə də stimullaşdırılmışdır. Son illərdə ölkəyə idxal olunan pestisidlərin ümumi həcmi xeyli artmışdır. Eyni zamanda pestisidlərin geniş tətbiqi ətraf mühitin kimyəvi çirkləndirilməsinə, torpaqların bioloji deqradasiyasına, bioloji müxtəlifliyə zərər vurulmasına və kənd təsərrüfatı məhsullarında zərərli maddələrin toplanmasına səbəb olur. Bu üzdən bazara tərkibində pestisidlərin, habelə nitritlərin qalıq miqdarı yol verilən normalardan artıq olan, insan həyatına və sağlamlığına təhlükə törədən, hətta bəzi hallarda insan həyatının itirilməsinə səbəb olan zərərli və keyfiyyətsiz məhsulların çıxarılması hallarına rast gəlinir [35].

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsində xüsusilə suvarılan əkinçilik şəraitində su təminatının yaxşılaşdırılması mühüm yer tutur. Reintensivləşdirmə dövründə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında su istehlakı, o cümlədən suvarma məqsədləri üçün istifadə edilən suyun miqdarı ardıcıl olaraq çoxalmışdır. Bu, intensivləşdirmənin məqsədinin reallaşdırılması - bitkiçilikdə məhsuldarlığın yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Bitkiçiliyin ümumi məhsulunun fiziki həcmi suvarmada su istehlakının həcmi qabaqlayan templərlə yüksəlmişdir. Əkinçilikdə sudan istifadənin səmərəlilik göstəricisi artım dinamikası nümayiş etdirmişdir. Eyni zamanda, intensivləşdirmədə dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından kənd təsərrüfatında sudan istifadə ilə bağlı problemlər qalmaqdadır.

Birincisi, kənd təsərrüfatında istifadə məqsədilə suyun nəqli zamanı böyük həcmdə su itkilərinə yol verilir və bu itkilərin həcmi ardıcıl olaraq yüksəlir. İtkilərin həcmi Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında aparılan hesablamalara görə, 2007-ci ildə 27.3%, 2019-cu ildə 31.3% təşkil edib. Ölkədə suvarma suyunun qıtlığı və belə vəziyyətin global iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar özünü daha qabarıq büruzə verdiyi bir şəraitdə itkilərin böyük həcmi məhsuldarlığın zəruri səviyyəyə çatdırılmasının qarşısını alan amillərdən birinə çevrilmişdir.

İkincisi, əlverişsiz texnologiyalardan istifadənin üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədar⁴ bir çox hallarda suvarma suyunun sahələrdən həddən artıq axını baş verir. Bu, bir tərəfdən suvarılan torpaqların strukturunun və meliorativ vəziyyətinin pisləşməsinə, digər tərəfdən sahələrə verilmiş kimyəvi vasitələrdə olan müxtəlif zərərli maddələrin yuyularaq su mənbələrinə qarışmaqla evtorifikasiyaya səbəb olur.

Üçüncüsü, səmərəsiz texnologiyanın tətbiqi son nəticədə su resurslarının istifadəçilər arasında qeyri-səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarır. Belə vəziyyətdə su ilə kifayət qədər təmin edilməyən təsərrüfatlarda məhsuldarlıq səviyyəsi aşağı olur. Beləliklə də intensivləşdirmənin gedişində mövcud su resurslarından istifadənin istehsalın artırılması yönündə potensialı tam reallaşdırılmır.

Göstərilənlərlə əlaqədar müasir şəraitdə su resurslarının idarə edilməsinin dayanıqlı intensivləşdirmə prinsipləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi zərurəti saxlanılır.

Reintensivləşdirmənin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğunluğuna baxılmasının ümumi nəticəsi olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- prosesin gedişində dayanıqlılıq prinsipləri ardıcıl gerçəkləşdirilməmişdir. Kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlıq ümumən yüksəlmiş olsa da, aqrar sahədə istifadə olunan, becərilməyə cəlb edilən torpaq sahələri genişləndirilmiş, intensivləşdirmənin ətraf mühitə əlverişsiz təsir imkanı yüksəlmişdir.

- intensivləşdirmənin gedişində məhsuldarlığın artması istiqamətində struktur səciyyəli problemlər qalmaqdadır. Bütün hallarda məhsul istehsalının resurs sərfinə adekvat artımı təmin olunmur. Bu, istehsalın resurstutumluluğunun artmasını şərtləndirmək və iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsini ləngitməklə yanaşı, ətraf mühitə məhsuldarlığın müvafiq yüksəlməsi ilə qarşılanmayan yükün artması ilə nəticələnir.

- giriş resursları növləri üzrə ekologiyaya təsir bir qayda olaraq çoxkanallı səciyyə daşmışdır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı resurslar üzrə tətbiq edilən səmərəsiz hədd və istifadə üsulları, texnoloji bağlılığın mövcudluğu hallarında ətraf mühitə zərərli təsirdə sinerji effekti yaratmaq imkanına malik olur.

Dayanıqlı intensivləşdirməyə keçid imkanları: təhlillər və müzakirələr

Dayanıqlı intensivləşdirmə imkanlarının reallaşdırılması istiqamətlər üzrə fərqli amillərlə bağlıdır.

Yuxarıda apardığımız təhlillərin nəticələrini də nəzərə almaqla demək olar ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında dayanıqlı intensivləşdirmənin reallaşdırılması istiqamətlərindən biri kimi yanacaq-enerji resurslarının istehlakının nisbi səviyyəsinin aşağı salınması imkanlarından istifadə önə çıxır.

⁴ 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən, təsərrüfatların 99.6%-də dənli bitki sahələri, 97.5%-də texniki bitki sahələri, 88%-də meyvə və giləmeyvə bağları “öz axını” üsulu ilə suvarılmışdır [34].

Hazırkı dövrdə kənd təsərrüfatının ilkin mənbələr üzrə hesablanmış⁵ enerji tutumunun səviyyəsi orta dünya göstəricisi və ölkəmizlə quru sərhədləri olan dövlətlərin müvafiq göstəricilərindən xeyli yüksəkdir (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatında ilkin enerji məhsulları sərfi və enerjitutumluğu göstəriciləri*

Ölkələr	Müşahidənin aid olduğu il	Kənd təsərrüfatında yaradılmış əlavə dəyərin hər 1000 ABŞ dollarına görə istehlak olunmuş enerji		Kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər 1000 hektarına görə neft məhsulları sərfi
		NET	Nisbi əmsal	NET
Azərbaycan	2018	209	2.6	79
Gürcüstan	2018	28	0.4	12
Rusiya	2018	187**	2.3	26**
Türkiyə	2018	95	1.2	75
İran	2016	142	1.8	78
Dünya	2017	81	1	...

*Mənbə: [21], [22], [23], [33]

** Hesablama göstəricisi

Son dövrlərdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ilkin enerji məhsullarının istehlakının artması cədvəlin məlumatlarından aydın olduğu kimi, bu göstəricinin nisbətən yüksək səviyyəsinin qərarlaşması ilə nəticələnmişdir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər 1000 hektarına görə enerji sərfi orta dünya göstəricisini 2.5 dəfə qabaqlayır. Türkiyə istisna olmaqla digər qonşu ölkələrlə müqayisədə də yüksək səviyyə qərarlaşmışdır.

Eyni zamanda, aqrar istehsalda məhsuldarlıq səviyyəsində fərqlərlə əlaqədar ölkələr üzrə enerji istehlakının səviyyəsi və məhsulun enerji tutumu arasında uyğunluq da mövcud deyildir. Hazırda kənd təsərrüfatında ilkin enerji istehlakının səviyyəsinə görə Türkiyə, Portuqaliya və Latviya Azərbaycana yaxın göstəricilərə malikdirlər. Lakin aqrar sahədə yaradılan əlavə dəyərə görə hesablanan enerjitutumluğunun səviyyəsi ölkəmizdə həmin ölkələrlə müqayisədə 1.5-2.7 dəfə yüksəkdir. Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə Azərbaycan kənd təsərrüfatında əlavə dəyərin enerjitutumu göstəricisinin yüksək olduğu ölkələr sırasındadır. 2017-ci ilin məlumatlarına əsasən, Avropa ölkələrindən ancaq Polşa və Niderlandda qeyd edilən göstərici Azərbaycana nisbətən yüksək olmuşdur.⁶

⁵ Araşdırmalarda kənd təsərrüfatında məhsulun ümumi və ilkin mənbələr üzrə enerjitutumu fərqləndirilir. Birinci göstərici bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində istifadə olunan enerji və yanacaq sərfini, ikinci göstərici isə ilkin enerji sərfi ilə yanaşı kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye mənşəli materialların istehsalına sərf olunan enerjini də nəzərə almaqla hesablanır [26].

⁶ Enerji səmərəliliyinin aşağı səviyyəsi həm də aqrar sahədə istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir. Azərbaycanda ilkin enerji məhsulları sərfinin mütləq və nisbi kəmiyyətinin yüksək olduğu şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin saxlanılmasında şübhəsiz ki, sahədə istehsalçıların elektrik enerjisini nisbətən aşağı qiymətlərlə istifadə etməsi, habelə yanacaq və motor yağlarına görə subsidiyaların verilməsi əhəmiyyətli rol oynayıb.

Belə hal həm də Azərbaycanda ekologiyaya zərərli təsiri nisbətən daha güclü olan ilkin enerji məhsulları istehlakının səviyyəsinin yüksək olması ilə şərtlənir. Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, aqrar sahədə istehlak olunan neft məhsullarının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin hər hektarına düşən həcmi ölkəmizlə quru sərhədi olan dövlətlərin göstəricilərini qabaqlayır. Aqrar sahədə yanacaq sərfində mövcud meyilin davamı göstərilən fərqlərin daha da artacağına səbəb olacaqdır.

Ətraf mühitə zərərli təsir baxımından istehlak olunan enerjinin strukturu da əlverişli deyil. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istifadə olunan enerjinin 3/4 hissəsini neft məhsulları təşkil edir. Bu göstərici Avropa İttifaqı üzrə 1/2-ə, Rusiya və İran üzrə 3/5-ə, Türkiyə üzrə 2/3-yə bərabərdir.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar intensivləşdirmənin gedişində kənd təsərrüfatında enerji effektivliyinin azalmasına yol verməməklə ilkin enerji məhsulları istehlakının nisbi səviyyəsinin aşağı salınmasına ehtiyac yaranır.

Bu istiqamətdə ilk növbədə istifadə olunan energetik maşınlarla təminatın, onların sayı və çeşidinin enerji sərfinin atmosfərə vurduğu zərərin minimumlaşdırılması vəzifəsi əsas götürülməklə optimallaşdırılması zəruridir. Hazırda kiçik təsərrüfatlara xidmət göstərən maşınların da böyük gücdə olması ilkin enerji istehlakının səviyyəsini yüksəldir. Bununla yanaşı, energetik texnikanın (traktor, kombayn, habelə nəqliyyat vasitələri) ümumi sayının az olması da əkin, becərmə və istifadə yerlərinə çatma ilə bağlı enerji sərfinin nisbətən artıq olması ilə nəticələnir. Texnikanın əsas hissəsinin kənddən cəlb edilməsi şəraitində onların dislokasiyasının optimal olmaması da enerji sərfinin əlverişli səviyyəsinin qərarlaşmasına imkan vermir.

Göstərilən problemlərin həlli istiqamətində aqrar sahənin inkişafına yönəldilmiş dövlət strategiyası çərçivəsində müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə kiçikhəcmli texnikaya, maşın və avadanlıqlara ehtiyacla bağlı aqrar istehsalçılar arasında sorğular keçirilməsi və müvafiq təkliflərin hazırlanması, habelə aqroservis xidmətlərinin təşkilində institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi məsələlərinin həll ediləcəyi göstərilir [34]. Bununla belə, fikrimizcə, sözügedən istiqamətdə intensivləşdirməyə dayanıqlılıq verilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının ətraf mühitə zərərli təsirləri minimumlaşdırma tələbləri əsas götürülməklə texniki təminat siyasətində real dəyişikliklərin aparılması məsələlərinin həllinin aktiv hala gətirilməsinə ehtiyac vardır. Bu dəyişiklik həm də torpaqların işlənilməsində əlverişli texnologiyaların tətbiqinə təminat yaratmasını nəzərə almalıdır.

Kənd təsərrüfatının maşın və avadanlıqlarla təminatı sahəsində dayanıqlı intensivləşdirmə tələblərinə uyğun yeniləşmələrin aparılmasında istehsalçıların stimullaşdırılması məsələləri də müzakirə oluna bilər. Dünya təcrübəsində uyğun praktikalar mövcuddur. Belə ki, Hindistanda enerjiyə qənaət edən avadanlıqların aqrar istehsalçılar tərəfindən alışıma subsidiyalar verilmişdir. Çində “enerjiyə qənaətedici məhsullar”ın reyestrinin hazırlanması və onun subsidiyalaşdırılması zamanı daha aşağı səviyyəli enerji istehlakı göstəricisi olan təkərli traktorlara üstünlük verilir [27].

İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Yaponiyada, İsveçrədə, Avropa İttifaqında isə müvafiq istiqamətdə dayanıqlı intensivləşdirmə tələblərinə əməl olunması kənd təsərrüfatında traktorların və nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə atdıqları zərərli tullantıların səviyyəsinin tənzimlənməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Belə yanaşma da perspektivdə ölkəmizdə aqrar sahənin texniki təminat siyasəti alətlərinin formalaşdırılması zamanı istifadə edilə bilər. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında örtülü torpaqlarda məhsul yetişdirilməsinin genişləndiyi və bu sahənin enerji istehlakında payının artdığı bir şəraitdə istixana təsərrüfatlarının enerji effektivliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli də aktuallaşır.

Dayanıqlı intensivləşdirmə digər mühüm giriş vasitəsi olan toxumların strukturuna da tələblər qoyur. Dayanıqlılıq baxımından hər bir təsərrüfatda torpağın konkret göstəricilərinə və iqlim şəraitinə maksimum uyğun olan bitki növünün və sortunun yetişdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu amildən səmərəli yararlanmaq hədəflənən məhsuldarlıq səviyyəsinə giriş resurslarının müəyyən növlərinin, o cümlədən mineral gübrələrin və pestisidlərin daha az sərfi əsasında nail olmağa və bununla da ətraf mühitə zərərli təsirləri azaltmağa imkan verir.

Məsələnin torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması ilə bağlı olan daha mühüm cəhəti də nəzərə alınmalıdır. Xüsusi araşdırmalar yaxşı idarə olunmayan ənənəvi aqrosistemlərdə torpağın bioloji xüsusiyyətləri məcmusunun ilk növbədə məhv edildiyi və bu torpaqların həmin sistem çərçivəsində bərpa metodlarının kənd təsərrüfatı kontekstində iqtisadi cəhətdən həyatqabiliyyətli olmadığını göstərir. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin yerli sortlarının istifadəsi və ya torpaq biotu ilə daha güclü qarşılıqlı fəaliyyətdə olan sortlarının istifadəsi önəmli hesab edilir [14].

Qeyd edilən məsələlərin həlli ilk növbədə seleksiyanın inkişafı ilə bağlıdır. Hazırda ölkəmizin kənd təsərrüfatında qlobal iqlim dəyişiklikləri şəraitində yerli sortları təkmilləşdirməklə yeni vəziyyətə adaptasiya, stress amillərinə davamlılığın gücləndirilməsi istiqamətində işlər genişləndirilir. Toxumçuluq və tinglik sahəsində biotexnologiyalardan istifadəyə (meyvəçilik və tərəvəzçilikdə) başlanılmışdır. Lakin ayrı-ayrı sahələrdə, o cümlədən kartofçuluqda, arpa istehsalında yerli sortların tətbiqi miqyasları hələlik yüksək deyildir. Dayanıqlı intensivləşdirməyə keçid baxımından toxumların yerli genofondan istifadə əsasında təkmilləşdirilməsi, kökləri torpağın mikrobiomu ilə güclü qarşılıqlı fəaliyyətə malik sortların yetişdirilməsi və geniş tətbiqi öncül vəzifəyə çevrilir.

Toxumçuluğun dayanıqlı intensivləşdirmə tələblərinə uyğun inkişafının sürətləndirilməsi üçün bu istiqamətdə stimullaşdırıcı mexanizmlərin rolunun yüksəldilməsi də məqsədəuyğun hesab edilir. Hazırda superelit, elit və yüksək reproduksiya toxum istehsalçılarına, eləcə də yüksək məhsuldar tinglərin istehsalçılarına dövlət tərəfindən subsidiyalar verilir. Eyni zamanda, digər ölkələrin təcrübələri nəzərə alınmaqla zəruri keyfiyyət göstəricilərinə malik toxumların istifadəsinin də birbaşa stimullaşdırılması məsələsinə baxıla bilər.⁷ Kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən toxumların istifadədə olan torpaqların müvafiq göstəricilərinə uyğun seçilməsi əsasında dayanıqlı intensivləşdirmə tələblərinin reallaşdırılması baxımından fermerlər üçün torpaq analizləri ilə bağlı xərclərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi məsələsinin həlli də məqsədəuyğun olardı.

Dayanıqlı intensivləşdirmədə giriş resursları olaraq gübrələrin və bitki mühafizəsi vasitələrinin istifadəsində səmərəli hədlərin müəyyən olunması və onların strukturunun optimallaşdırılması da əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bununla bağlı ilk növbədə hələlik mineral gübrələrin bütün sahələrdə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə zəruri səviyyədə təsir göstərən amil kimi çıxış etməməsi nəzərə alınmalıdır. Müvafiq təhlillər əsas məhsul növləri üzrə əkin sahələrinə verilən gübrələrin həcmnin artmasının məhsuldarlığın adekvat yüksəlməsi ilə müşayiət olunmadığını göstərir.

⁷ Türkiyə Respublikasında dayanıqlılıq prinsipləri çərçivəsində keyfiyyət, istifadə olunan texnologiya və ətraf mühitin qorunması öncelikləri nəzərə alınmaqla bitkiçilik istehsalı fəaliyyətində ölkə daxilində istehsal olunan sertifikatlı toxumları istifadə edənlərə əkin sahələrinin hər dekarı hesabı ilə subsidiya verilir. Uyğun subsidiyalaşdırma qaydası ölkədə istehsal edilən və standart səviyyədə sertifikatlaşdırılmış və sənədləşdirilmiş fidanlardan istifadə edərək qapalı bağ quran fermerlər üçün də tətbiq olunur. Subsidiyaların məbləği bitki növləri üzrə fərqləndirilir. Məsələn, 2020-ci ildə toxum subsidiyası hər dekar əkin sahəsinə görə buğda və arpa üzrə 8.5, yonca üzrə 30, kartof üzrə 80 türk lirəsi məbləğində müəyyən edilmişdir [42].

Bəzi hallarda mineral gübrələrin istifadəsinin dəfələrlə artması məhsuldarlığın ümumən yüksəlməsi ilə müşayiət olunmamışdır. Əlbəttə, müvafiq dəyərləndirmə apararkən təhlil edilən dövrün bitkiçilik sektorunda struktur irəliləyişlərinin həyata keçirilməsi, əsas məhsulların istehsalında yeni sortların tətbiqi ilə üst-üstə düşməsi və bunların məhsuldarlığın dəyişilməsinə çox ciddi təsir göstərməsi faktlarına diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda, sahələrə verilən mineral gübrələrin həcmnin dəfələrlə, hətta 10 dəfələrlə artmasının məhsuldarlığın dinamikasında öz əksini zəruri səviyyədə tapmaması onların keyfiyyəti, habelə istifadəsinin müvafiq qaydalara uyğunluğuna əməl edilməməsi ilə də bağlı ola bilər.⁸

Digər tərəfdən, hazırkı şəraitdə mineral gübrələrdən istifadəni ümumən artırmadan keçinmək də mümkün deyildir. Hələlik əkin sahələrinin 1/6 hissəsi gübrələnmişdir. Sahələrin müəyyən qisminə də zəruri həcmə gübrə verilməsi təmin olunmur. Bununla əlaqədar mineral gübrələrin istifadəsində artım sürətlərinin əlverişli səviyyələrdə qərarlaşmasının təmin edilməsi əsas vəzifə kimi qarşıya çıxır.

Torpağın münbitliyinin bərpası və artırılması üçün mineral və üzvi gübrələr səmərəli əlaqələndirilməlidir. Bu, mineral gübrələrin hədsiz istifadəsinin qarşısını ala bilər və bununla da təbii yaşam mühitinin çirklənməsi və səth sularının avtorifikasiyasının zəifləməsinə imkan yaradır. Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sektorunda göstərilən istiqamətdə də reallaşdırılmamış əhəmiyyətli potensial mövcuddur. Kənd təsərrüfatının siyahıya alınma məlumatlarına əsasən, əkin yeri və çoxillik əkmələri olan və gübrələrdən istifadə edən təsərrüfatların təxminən 1/3-i yalnız mineral gübrələrdən istifadə etmişdir [34]. Eyni zamanda, mütəxəssislərin fikrincə, ölkəmizdə əkin torpaqlarının münbitliyinin təmin edilməsində peyindən, habelə sidental bitkilərdən və küləşdən üzvi gübrə kimi istifadə edilməsi əhəmiyyətli rolunu saxlamaqdadır [38].

Kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə qəbul olunmuş strategiyalar çərçivəsində bioloji gübrələr və mühafizə vasitələrindən istifadənin genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, bu istiqamətin prioritetliyinin təmin olunmasının önəmi artır. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən bioloji gübrələrdən və bioloji bitki mühafizəsi vasitələrindən istifadənin artım göstəricilərinin mineral gübrələrdən və kimyəvi bitki mühafizəsi vasitələrindən istifadə üzrə artım göstəricilərindən 2.5 dəfə aşağı olması nəzərdə tutulmuşdur [35].

Sahənin inkişafına dair qarşıdakı dövrlər üçün hazırlanacaq strategiyalarda gübrələrin kombinasiyasında yeni növ və dayanıqlılıq tələblərinə uyğunluq baxımından təcrübədə yüksək səmərəlilik nümayiş etdirən innovativ biogübrələrin istifadəsinə üstünlük verilməsinə ehtiyac güclənəcəkdir. Yeni biogübrələrin bəzi innovativ növlərinin sınaqları onların mineral gübrələrin tövsiyə olunan dozalarını 30% azaltmağa imkan verdiyini göstərir⁹ [4].

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi prosesində kimyəvi vasitələrin ətraf mühit üçün zərərli hədlərdə tətbiqinin qarşısının alınmasında torpaqlarda qidalı maddələrlə təbii üsullarla

⁸ Aqrar sahədə məhsul istehsalının artırılması üçün gübrə və bitki mühafizəsi vasitələrinin zəruri keyfiyyətinin təmin olunması məsələsinə “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə də diqqət çəkilmişdir [35].

⁹ İnnovativ biogübrələrin tətbiqi dayanıqlılığı digər istiqamətlər üzrə də dəstəkləyə bilər. Məlumatlara görə, Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Mikrobiologiya İnstitutu və ABŞ-ın “Biotech Invest Group” LLC şirkətinin birgə yaratdıqları və uğurla sınaqdan keçirilmiş “Fosstim” və “Rizokom” biogübrələri mülayim şoranlaşmış torpaqların münbitliyini artırmaqla yanaşı, bitki xəstəliklərinə və zərərvericilərinə qarşı kompleks mübarizə xüsusiyyətinə malikdir və eyni zamanda suvarma suyuna olan tələbatın 30% azaldılmasına imkan yaradır [41].

zənginləşdirmək məqsədilə əkin dövriyyəsinin, yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqi əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu mənada həmin üsullar intensivləşdirmədə dayanıqlığın artırılmasının ekzogen (eksternal) amili kimi çıxış edir.

Əkin dövriyyəsinin tətbiqi, məsələn, torpaqların azotla zənginləşdirilməsinin mineral gübrələrin verilməsi əvəzinə bioloji (ağroekoloji) proseslə fiksasiya yolu ilə aparılmasını nəzərdə tutur. Bu sahədə istifadə olunmayan geniş potensial mövcuddur. Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən, əkin yeri olan təsərrüfatların 67.9%-də növbəli əkin dövriyyəsi tətbiq edilməmişdir. Bu göstərici kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə 37.7%, fərdi sahibkar təsərrüfatları üzrə 47.6%, ailə-kəndli təsərrüfatları üzrə 67.9%, ev təsərrüfatları üzrə 81.9% təşkil etmişdir [34]. Əkin dövriyyəsinin tətbiq edən təsərrüfatların sayının nisbətən az olmasını onların böyük bir qisminə sahələrin ölçülərinin kiçikliyi və səmərəli əkin dövriyyəsi sistemlərinin tətbiqi üçün əlverişsizliyi ilə izah etmək olar. Eyni zamanda, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iri təsərrüfatların müəyyən bir qismi də əkin dövriyyəsi tətbiq etməmişdir. Digər tərəfdən, hazırda elmi-tədqiqat qurumları tərəfindən torpaq sahələrinin ölçüləri çox da böyük olmayan fermer təsərrüfatlarında əkin dövriyyəsinin tətbiqinə dair hazırlanan tövsiyələrdən istifadə miqyasları da geniş deyildir.

Ümumiyyətlə, torpaq sahələrinin ölçülərinin kiçik olması ilə tam dövrəli əkin dövriyyəsinin tətbiqinin çətin olduğu hallar üçün müəyyən sahədə eyni bitki növünün fasiləsiz becərilməsinin qarşısının alınması praktikasından da istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə qayda Avropa İttifaqının Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasəti çərçivəsində tətbiq edilib.

İstər tamdövrəli əkin dövriyyəsinin, istərsə də yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqi illər üzrə istehsalçının əldə etdiyi mənfəətin məbləğində əsas bitkinin xeyrinə olmayan fərqin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə fərqin xüsusilə kiçik istehsalçılar üçün müvafiq qərarın qəbulundan imtina üçün əsas kimi götürülməsi mümkündür. Bunu nəzərə alaraq əkin dövriyyəsi və ya bitki rotasiyası tətbiq edən kiçikölçülü fermer təsərrüfatları üçün illər üzrə mənfəət itkisinə görə kompensasiyaların verilməsi məsələsinə də baxıla bilər.

Dayanıqlı intensivləşdirmə tədbirləri vasitəsilə məhsuldarlığın azaldılmasına yol verilməməklə pestisidlərin istifadəsinin maksimum mümkün səviyyədə məhdudlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Bu baxımdan, bitki mühafizəsi sahəsində kimyəvi vasitələrin bioloji vasitələrlə uzlaşdırılması əsasında səmərəli kompleks mühafizəsinin tətbiqi genişləndirilməlidir. Pambıqçılıqda, meyvəçilikdə istifadə olunan belə tədbirlərin digər sahələrə də yayılmasına və tam əhatəliliyin təmin olunmasına ehtiyac vardır. Bu məsələnin uğurlu həlli üçün ölkənin müvafiq yönümlü elmi-tədqiqat qurumları tərəfindən bitkiçilikdə kompleks mühafizənin elmi əsaslarının hazırlanması strategiyasının reallaşdırılması məqsədəuyğundur.

Kənd təsərrüfatı istehsalında tətbiq olunan texnologiyalar intensivləşdirmənin dayanıqlılığına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu, ilk növbədə torpağın işlənilməsində tətbiq olunan texnologiyalara aiddir. Torpağın minimum və sıfır işlənilməsi texnologiyaları sahələrin dərin şumlanması ehtiyacını aradan qaldırmaqla yanacaq sərfini ixtisar etməyə imkan verir.¹⁰ Belə texnologiyaların tətbiqi eyni zamanda torpağın strukturunun pozulmasının qarşısının alınması və onun yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, torpaqda karbonun saxlanılmasına imkan verir. Beləliklə, atmosfərə karbon qazının atılmasının iki kanalla azaldılması təmin olunur.

¹⁰ Torpağın ənənəvi işlənilməsi ilə müqayisədə onun minimum və sıfır işlənilməsi texnologiyalarının tətbiqi yanacaq sərfini 1.6-2.5 dəfə azaltmağa imkan verir [26].

Digər tərəfdən, torpağın işlənməsində qeyd edilən texnologiyalardan istifadə məhsuldarlığı yüksəltməyə yol açmaqla enerji tutumunu aşağı salmağa imkan yaradır. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi həmin texnologiyaların tətbiqi nəticəsində ilk növbədə torpaqda olan qidalı maddələrin istifadəsinin yaxşılaşdırılması sayəsində baş verir. FAO-nun məlumatlarına əsasən, torpağın sıfır işlənməsi buğdanın məhsuldarlığının 6-10% artmasına imkan verir [3].

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, minimum və sıfır işlənmə texnologiyalarının tətbiqi dayanıqlılığın gözlənilməsi baxımından çatışmayan cəhətlərə də malikdir. Belə ki, həmin texnologiyalardan, xüsusilə sıfır işlənmədən istifadə zamanı torpaqda əlaq otlarının artması, ziyanvericilərin və xəstəliktərəddicilərin, parçalanmayan bitki qalıqlarının toplanması baş verir. Lakin bu amillərdən irəli gələn xəstəliklərə kimyəvi və bioloji nəzarətin yüksək olması torpağın yuxarı qatlarında rütubətin saxlanılması sayəsində daha artıq məhsuldarlığa nail olunması ilə kompensasiya olunur. Bununla belə, dayanıqlılıqda ardıcılığın təmin olunması baxımından torpağın işlənməsinin qeyd edilən sistemlərinin tətbiqi zamanı meydana gələn çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əkin dövrüyyəsinin tətbiqinə və kimyəvi mübarizə vasitələrinin əlavə istifadəsinə zərurət yaranır. Başqa sözlə, torpağın minimum və sıfır işlənməsinin tətbiqinə hər bir konkret şəraitdə ehtiyatla yanaşma, onun digər dayanıqlı intensivləşdirmə metodları ilə əlaqəli reallaşdırılması tələb olunur.

Göstərilənlərlə əlaqədar dayanıqlı intensivləşdirməyə keçidin sürətləndirilməsi baxımından ayrı-ayrı məhsullar üzrə və müxtəlif təbii-iqlim zonalarında torpağın minimum və sıfır işlənməsi texnologiyasının tətbiqi imkanlarının və ümumi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına dair tədqiqatların aparılması və nəticələrə uyğun olaraq müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasına ehtiyac yaranır. Buna paralel olaraq hazırkı şəraitdə torpağın minimum işlənməsinə aid əməliyyatların (xüsusilə iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirlərinin azaldılması vasitəsi kimi) ayrı-ayrı təsərrüfatlarda tətbiqi üzrə işlərin genişləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən mütəxəssislər tərəfindən qlobal iqlim dəyişiklikləri şəraitində torpaqda nəmliyin qorunub saxlanılması məqsədilə məhsul yığımından sonra yay şumu əvəzinə diskləmənin aparılması barədə irəli sürülən təklif enerji sərfinin azaldılmasına yönəldilən dayanıqlı intensivləşdirmə tədbiri kimi dəyərləndirilə bilər [39].

Dayanıqlı intensivləşdirmə baxımından innovativ suvarma texnologiyalarının tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə texnologiyalar qıtlaşmaqda olan su resurslarının sərfində israfçılığı aradan qaldırmağa, torpaqlarda suvarma ilə bağlı şoranlaşma və eroziyanın qarşısını almağa, gübrə və dərmanları eyni həcmdə, vahid qaydada torpağa verməyə və son nəticədə məhsuldarlığı artırmağa kömək edir. Suvarmada müasir texnologiyaların tətbiqi sahəsində müəyyən irəliləyişlər baş verir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2019-2020-ci illərdə 9.3 min hektar sahədə innovativ suvarma sistemləri quraşdırılmışdır. Bu sistemlərin inkişafı üçün dövlət tərəfindən təsirli stimullaşdırıcı tədbirlər tətbiq olunur. İnnovativ sistemlər suvarma suyuna 2-2.5 dəfə qənaət etməyə imkan verir. Eyni zamanda, belə sistemlər hələlik əkin sahələrinin nisbətən az hissəsini əhatə edir və iri təsərrüfatlarda quraşdırılıb.

Göstərilən istiqamətdə irəliləyişlərin davam etdirilməsi ilə yanaşı, kənd təsərrüfatında mövcud suvarma və kollektor-drenaj sistemlərinin əsaslı modernləşdirilməsi¹¹, habelə müvafiq dünya təcrübəsi

¹¹ Ölkənin kənd təsərrüfatının suvarma kanallarında açıq torpaq konstruksiyalı sistemlərin üstünlük təşkil etməsi səmərəlilik göstəricilərini aşağı salır. Təsərrüfatlararası suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı 0.70, təsərrüfatdaxili suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı isə 0.54-dür [37].

nəzərə alınmaqla kiçikölçülü təsərrüfatlarda innovativ suvarma sistemlərinin istifadəsi imkanlarının reallaşdırılması və bu sahədə fəal dövlət köməyi tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Müasir şəraitdə dayanıqlı intensivləşdirmə texnologiyaları arasında dəqiq əkinçilik metodları səmərəliliyinə görə ön plana keçir. Bu halda rəqəmsal kənd təsərrüfatı çərçivəsində aqronomiyanın informasiya texnologiyaları ilə birləşdirilməsi, daha dəqiq desək, nəyin harada, hansı şəraitdə və necə yetişdirilməsinin müəyyən edilməsi üçün geoməkan məlumatları verilənlərinin və alqoritmlərinin istifadəsi nəticəsində həm məhsuldarlığın yüksəldilməsi, həm də giriş resurslarından qənaətlə və səmərəli istifadə olunması təmin edilir. Dəqiq kənd təsərrüfatı çərçivəsində gübrə və pestisidlər üzrə məlumatlar yüksək texnologiyalarla istifadə olunur, qidalı maddələrin, habelə suyun verilməsinin müddət və məkanca bölüşdürülməsi yaxşılaşdırılır. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi həm də biomüxtəlifliyin saxlanması məqsədilə hansı torpaq sahələrinin becərilmədən yaşam mühiti kimi saxlanılmasının daha səmərəli olmasını da dəqiq müəyyən etməyə imkanlar yaradır. Beləliklə, dəqiq kənd təsərrüfatı metodları dayanıqlı intensivləşdirmə prinsiplərinin dolğun reallaşdırılmasına yol açır.¹²

Göstərilən texnologiyaların ölkəmizin kənd təsərrüfatında istifadəsi istiqamətində ilkin addımlar atılır. Artıq dronlardan istifadə etməklə əkin sahələrinə gübrə və pestisidlərin verilməsi, tarlalarda defilyasiya aparılması və digər işlərin yerinə yetirilməsi həyata keçirilir.

Nəticə

Post-transformasiya dövründə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafına prioritetlik verilən sahələrin sırasına daxil edilməsi, bu yönündə çoxşaxəli dövlət köməyi sisteminin yaradılması, o cümlədən aqrar sektor üçün istehsal vasitələri və texnologiyaların idxalının əlverişli şərtlərlə həyata keçirilməsi, elmi tədqiqat və tətbiq sahəsində (R&D fəaliyyətində) dövlət təminatının güclənməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsi intensivləşdirmə prosesini sürətləndirməklə yanaşı, sahədə dayanıqlı istehsal metodlarının tətbiqinin genişlənməsinə yol açmışdır. Reintensivləşdirmənin gedişində ayrı-ayrı sahələrdə dayanıqlı metodlar tətbiq olunub. Lakin ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda dayanıqlı intensivləşdirmə prinsipləri hələlik kompleks və ardıcıl reallaşdırılmayıb.

Müasir şəraitdə dayanıqlı intensivləşdirmə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın dinamik yüksəldilməsinin ətraf mühitin qorunması tələblərinin gözlənilməsi və iqlim dəyişikliklərinə adaptasiyanın gücləndirilməsi ilə uzlaşdırılması baxımından aktual məsələyə çevrilir. Eyni zamanda, bu istiqamətdə bir necə cəhət diqqəti xüsusi cəlb edir.

Birincisi, dayanıqlı intensivləşdirməyə keçid orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən problemlərin həlli ilə bağlıdır. Yeni çağırışlar diqqətə alınmaqla dayanıqlı intensivləşdirmənin həyata keçirilməsinin ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ümumi inkişaf strategiyasının əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul olunmasına ehtiyac yaranır. Həmin prinsipin reallaşdırılması sözügedən strategiyanın istiqamətləri, prioritetləri və mexanizmlərində öz əksini tapmalıdır. Belə yanaşma aqrar sahədə təbiət kapitalının - torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi üzrə milli proqramların hazırlanması zamanı da tətbiq oluna bilər.

İkincisi, dayanıqlı intensivləşdirmə metodları çoxhədəfli səciyyəyə malikdir və bunların reallaşdırılması əslində sinerji effektinin yaranması ilə bağlı olur. Həmin cəhət dayanıqlı

¹² Bruno Basso və John Antle bir qədər obrazlı şəkildə rəqəmsal kənd təsərrüfatının dayanıqlılığın ruhunu əhatə etdiyini vurğulayırlar [2].

intensivləşdirmə yanaşmalarının dəyərləndirilməsi və müvafiq əsaslandırılmaların aparılması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Üçüncüsü, dayanıqlı intensivləşdirmədə innovasiyaların tətbiqi həlledici amilə çevrilir. Bu, həm giriş resurslarının keyfiyyət xüsusiyyətlərinə, həm də onların tətbiqi texnologiyalarına aiddir. Dayanıqlı intensivləşdirməyə keçid kənd təsərrüfatında resursların strukturunda və istifadəsində ciddi dəyişikliklərlə bağlıdır. İlk növbədə, resurs kimi yeni biliklərin, informasiyaların, habelə innovasiyaların rolu yüksəlir. Bununla bağlı, sahədə tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyətində konkret müddət və şərait üçün daha aktual olan dayanıqlı intensivləşdirmə metodlarının hazırlanması və tətbiqinin prioritetliyinin təmin edilməsi, bu istiqamətdə yeni biliklərin və texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalçılarına sürətli transferini təmin edən sistemin formalaşdırılmasına ehtiyac yaranır.

Dayanıqlı intensivləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün aqrar sahədə istehsalçılar yeni biliklərə yiyələnməklə yanaşı, müvafiq yönümdə fəaliyyətə maraqlı olmalıdırlar. Bu, sahədə tənzimləmə və stimullaşdırma mexanizmlərində müəyyən yeniləşmələrlə bağlı olacaqdır. Dayanıqlı intensivləşdirmə kənd təsərrüfatına dövlət köməyinin, ilk növbədə istehsalçıların subsidiyalaşdırılmasının strukturu və istiqamətlərinin formalaşması perspektivinə yeni yanaşmaların zəruriliyini gündəmə gətirir. Post-transformasiya iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında subsidiyalar əsas etibarilə giriş resurslarının bir sıra növlərinin (yanacaq, sürtkü materialları, mineral gübrə, pestisid, su) istifadə həcmi stimullaşdırmaq yönünə malikdir. Belə yanaşma sistem transformasiyaları şəraitində baş vermiş kəskin deintensivləşmənin nəticələrinin istehsalçıların çox məhdud maliyyə imkanları vəziyyətində aradan qaldırılması zəruriliyindən irəli gəlmişdir. Qeyd edilən subsidiyalar aqrar sahənin dirçəliş yoluna çıxmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Lakin eyni zamanda, məsələyə dayanıqlı intensivləşdirmənin reallaşdırılması zəruriliyi mövqeyindən yanaşdıqda subsidiyalarla dəstəklənən resurs istehlakının genişlənməsinin həm də ətraf mühitə vurulan zərərli təsirlərin artması ilə müşayiət olunduğu diqqətə alınmalıdır.

Ölkəmizdə mütləq əksəriyyəti xırda istehsalçılardan ibarət olan fermerlərin maliyyə vəziyyətinin hazırkı şəraitdə kifayət qədər yüksək və dayanıqlı olmaması ilə əlaqədar yuxarıda göstərilən giriş resursları üçün subsidiyaların saxlanılması zəruriliyi qalmaqdadır. Bununla bağlı birinci növbədə həmin resursların istehlakının artmasına qarşı "tarazlayıcı" funksiyanı yerinə yetirən dayanıqlı intensivləşdirmə yanaşmalarının stimullaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Bunlara fermerlərin kiçik maşın və texnikalarla təminatını stimullaşdırmaqla yanacaq və sürtkü materiallarının istehlakının yerli şəraitə uyğunlaşmış və stress amillərinə davamlı toxumlardan istifadəsini stimullaşdırmaqla pestisidlərin istehlakının, əkin dövriyyəsinin tətbiqini stimullaşdırmaqla mineral gübrələrin istehlakının ixtisar edilməsi aid edilə bilər.

Dayanıqlı intensivləşdirmənin subsidiyalar vasitəsilə stimullaşdırılmasının gücləndirilməsi məqsədilə uzunmüddətli dövrdə fermerlərin maliyyə imkanlarının genişlənməsi və müvafiq resurs bazarlarının inkişafına uyğun olaraq mineral gübrələr və pestisidlər üçün verilən subsidiyaların bütünlüklə bioloji gübrələr və mühafizə vasitələrinin alınmasına yardımlarla əvəz edilməsi vacib olacaqdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının subsidiyalaşdırılması mexanizmində qeyd edilən dəyişikliklər məhsuldarlığın yüksəldilməsinə xələl gətirilmədən ekologiya üçün zərərli olan giriş resurslarının istifadə səviyyəsinin aşağı salınmasının birbaşa və ya dolayısı ilə stimullaşdırılmasına yönəldilmiş olur.

Ədəbiyyat

1. A global perspective on sustainable intensification research. <https://www.nature.com/articles/s41893-020-0525-6>
2. Bruno Basso and John Antle. Digital agriculture to design sustainable agricultural systems. *Nature Sustainability* volume 3, pages 254-256 (2020). <https://www.nature.com/collections/jieihecica>
3. Conservation agriculture for sustainable intensification in South Asia. *Nature Sustainability* volume 3, pages 336-343 (2020). <https://www.nature.com/articles/s41893-020-0500-2>
4. Cristina Cruz, The sustainable intensification of agriculture in Europe. <https://www.openaccessgovernment.org/the-sustainability-of-agriculture/45604/>
5. Green and grow *Nature Sustainability* volume 3, page 253 (2020). <https://www.nature.com/articles/s41893-020-0500-2>
6. Hualin Xie, Yingqian Huang, Qianru Chen, Yanwei Zhang and Qing Wu. Prospects for Agricultural Sustainable Intensification: A Review of Research *land* Published: 23 October 2019. <https://www.mdpi.com/2073-445X/8/11/157>
7. Jules N Pretty. The sustainable intensification of agriculture *Natural Resources Forum* 21 (4): 247-256
8. Jules Pretty, Zareen Pervez. Bharucha Sustainable intensification in agricultural systems. *Annals of Botany*, Volume 114, Issue 8, December 2014, Pages 1571-1596. <https://doi.org/10.1093/aob/mcu205>
9. John R. Schramski, C. Brock Woodson, James H. Brown. Energy use and the sustainability of intensifying food production. *Nature Sustainability* volume 3, pages 257-259 (2020).
10. Mahon N., Cruteb I., Bonito M. Di, Simmons E.A., Islam M.M. Towards a broad-based and holistic framework of Sustainable Intensification indicators *Land Use Policy* Volume 77, September 2018, Pages 576-597.
11. Olga Moreno Perez, Laura Scherer, Lorena Tudela Marco, Catharina J.E. Schulp Conceptualising fields of action for sustainable intensification – A systematic literature review and application to regional case studies/*Agriculture, Ecosystems and Environment* 257 (2018), 68-80.
12. Prospects for Agricultural Sustainable Intensification: A Review of Research *Agronomy for Sustainable Development* October 2017, 37:39.
13. Scherer L.A., Verburg P.H. Schulp C.J.E. Opportunities for sustainable intensification in European agriculture/*Global Environmental Change* Volume 48, January 2018, Pages 43-55.
14. Sustainable Intensification of Agriculture. <https://www.nature.com/articles/s41893-020-0507-8>
15. Sustainable Intensification of Agriculture: Greening the World's Food Economy *By Jules Pretty, Zareen Pervez Bharucha* Published June 12, 2018. <https://www.routledge.com/Sustainable-Intensification-of-Agriculture-Greening-the-Worlds-Food-Economy/Pretty-Bharucha/p/book/9781138196025>
16. Sustainable Intensification of Agriculture in Developing Countries/ *Danish Agriculture and Food Council/SEGES & Agriterra* 20 May 2019. https://www.agriterra.org/modules/downloads/upload_directory/Agriterra%20Seges%20DAFC.pdf
17. Tara Garnett & H. Charles J. Godfray. Sustainable intensification in agriculture Navigating a course through competing food system priorities. A report on a workshop. https://fcern.org.uk/sites/default/files/SI_report_final_0.pdf
18. The Royal Society (2009). Reaping the benefits: science and the sustainable intensification of global agriculture, London. https://royalsociety.org/~media/Royal_Society_Content/policy/publications/2009/4294967719.pdf

19. The sustainable intensification of agriculture.
www.researchgate.net/publication/227818901_The_sustainable_intensification_of_agriculture
20. The sustainable intensification of European agriculture a review sponsored by the rise foundation
https://ieep.eu/uploads/articles/attachments/a39b547e-8abe-49d8-94ec-77f751378e34/111120_broch_sust_intens_def.pdf?v=63664509854
21. World Bank. World Development Indicators. 2015-2019
22. World energy balances. /<https://www.iea.org/subscribe-to-data-services/world-energy-balances-and-statistics>
23. Балансы энергоносителей: статистика, тенденции, анализ 1992-2016,
24. Интерессах продовольственной безопасности и питания. Доклад Группы экспертов высокого уровня по вопросам продовольственной безопасности и питания. Июль 2016.
<http://www.fao.org/policy-support/policy-themes/sustainable-intensification-crop-production/en/>
25. Минимальная обработка почвы: плюсы и минусы.
<http://agroobzor.ru/downloads/zem1-3-16.pdf>
26. Модернизация в сельском хозяйстве: повышение энергетической эффективности.
http://agropraktik.ru/blog/energo_effekt/496.html#cut
27. Пронин Вадим Михайлович. Энергоэффективность в сельскохозяйственном производстве. Assotiatcii_ispytatelei_selskoхозiaistvennoi_tekhniki_i_tekhnologii_(AIST).pdf
28. Роль животноводства в устойчивом развитии сельского хозяйства в интересах продовольственной безопасности и питания. Доклад группы экспертов высокого уровня по вопросам продовольственной безопасности и питания. Июль 2016 года.
29. Сохранить и приумножить. Руководство для политиков по устойчивой интенсификации растениеводства в мелких хозяйствах. Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. Рим, 2011 год. <http://www.fao.org/3/i2215r/i2215r01.pdf>
30. Устойчивая интенсификация растениеводства.
<http://www.fao.org/policy-support/policy-themes/sustainable-intensification-agriculture/ru/>
31. Устойчивая интенсификация растениеводства. FAO Комитет по сельскому хозяйству. Двадцать третья сессия. Рим, 21-25 мая 2012. <http://www.fao.org/3/md332r/md332r.pdf>
32. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019”. Statistik məcmuə. Bakı, 644 s. 8.
33. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2019”, Bakı.
34. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı siyahıyaalma məlumatları. 1-ci hissə. B., 2015.
35. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. B., 2016.
36. “Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidməti əkin sahələrində bioloji mübarizə üsullarından istifadəyə üstünlük verir”. https://azertag.az/xeber/Dovlet_Fitosanitar_Nezareti_Xidmeti_ekin_sahelerinde_bioloji_mubarize_usullarından_istifadəyə_ustunluk_verir-876620
37. M.A. Rzayev. “Kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından istifadənin aktual problemləri”. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”, elmi-praktiki jurnal, 2020, № 1.
38. Torpaqlardan səmərəli istifadə. <https://www.agro.gov.az/az/texnika-ve-innovasiyalar/suvarma-ve-meliorasiya/torpaqlardan-semereli-istifade>
39. <https://agro.gov.az/az>
40. <https://www.stat.gov.az/>
41. <https://kun.uz/ru/news/2019/11/21/uzbekskiy-uchenyye-sozdali-udobreniye-kotoroye-isklyuchayet-primeneniye-pestitsidov>
42. <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Bitkisel-Uretim/Tohumculuk/Tohumculuk-Desteklemeleri>

Prof. Dr., H.A. Khalilov

Agricultural Economics Research Center

Ph.D., F.F. Fikratzade

Director of the Agricultural Economics Research Center

Doctoral student at the Institute for Scientific Research on Economic Reforms

**Sustainable intensification in agriculture:
opportunities in post-transformation re-intensification conditions**

Abstract

In modern conditions, sustainable intensification is becoming a factor that combines dynamic productivity growth in agriculture with compliance with environmental requirements and increased adaptation to climate change. The article examines the possibilities of sustainable intensification of agriculture in the Republic of Azerbaijan, taking into account the specifics of local conditions, and conducts appropriate assessments.

In the process of re-intensification of agriculture after transformation, the principles of sustainability have not been implemented consistently. At the same time, recent measures taken to develop the agricultural sector, along with accelerating the intensification process, open the way for the increased use of sustainable production methods in this area. The article discusses the existing opportunities in this direction. It is shown that the introduction of sustainable intensification should be taken as one of the main principles of the general strategy for the development of agriculture in our country, and the implementation of this principle should be reflected in the directions, priorities and mechanisms of this strategy. In this regard, also is the need for new approaches to the formation of the structure and directions of state aid to agriculture, first of all, the mechanism of subsidizing producers, is also relevant.

Keywords: *agriculture, re-intensification, sustainable intensification, principles of sustainable intensification, opportunities for sustainable intensification, sustainable approach.*

Д.э.н., профессор, Г.А. Халилов

Центр Аграрных Исследований

Д.ф.э.н., Ф.Ф. Фикретзаде

Директор Центра Аграрных Исследований

Докторант Научно-исследовательского института экономических реформ

**Устойчивая интенсификация в сельском хозяйстве:
возможности в условиях посттрансформационной реинтенсификации**

Резюме

В современных условиях устойчивая интенсификация становится фактором, сочетающим динамичный рост производительности в сельском хозяйстве с соблюдением требований по охране окружающей среды и усилением адаптации к изменению климата. В статье исследуются возможности устойчивой интенсификации сельского хозяйства Азербайджанской Республики с учетом специфики местных условий и проводятся соответствующие оценки.

В процессе реинтенсификации сельского хозяйства после трансформации принципы устойчивости не реализовались последовательно. В то же время недавние меры, принятые для развития сельскохозяйственного сектора, наряду с ускорением процесса интенсификации, открывают путь к расширению применения устойчивых методов производства в этой области. В статье рассматриваются существующие возможности в данном направлении. Отмечается, что внедрение устойчивой интенсификации необходимо принять в качестве одного из основных принципов общей стратегии развития сельского хозяйства в нашей стране, и реализация этого принципа должна найти отражение в направлениях, приоритетах и механизмах этой стратегии. В связи с этим актуальна и необходимость новых подходов к формированию структуры и направлений государственной помощи сельскому хозяйству, в первую очередь, механизма субсидирования производителей.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, реинтенсификация, устойчивая интенсификация, принципы устойчивой интенсификации, возможности для устойчивой интенсификации, устойчивый подход.*

UOT: 338.2, 338.43

SMART FARMING AND MAIN DIRECTIONS OF THE INNOVATION POLICY

Mehman Agarza oglu Rzayev, doctor of agrarian sciences,

Sumgait Chemical-Industrial Park, Ministry of Economy

Phone: (050) 324-60-61; e-mail: mehman.rzayev@atm.gov.az

Abstract

This article considers current status and development trends for the smart farming technologies in the context of urgency increasing of the efficiency of the agriculture under the scarcity of land and water resources and on-going climate change in Azerbaijan Republic. The current development of smart farming in the country have been analyzed by the reviewing of agriculture practices, including state measures, subsidy policies, investment promotions and institutional structures. Based on these analyses, recommendations for the enlargement of smart farming technologies applications in national agriculture have been elaborated. It is recommended that this policy is supported in four directions, including widespread use of innovative smart farming technologies, improvement of irrigation and land reclamation infrastructure; development and application of alternative energy sources in agriculture; application of precise farming solutions for high crop productivity in combination with land, water and energy-saving technologies and development of post-harvesting and food processing infrastructure.

Keywords: *smart farming, climate change, new technologies, irrigation, state program, subsidy policy, agro-park, institutional structure, innovation, industrial park.*

Introduction

In Azerbaijan currently the population leaving in the rural areas is 47,2% (4707600 persons by 01 January 2019) from the total population and their main income source remains farming [1]. The oil boom in 2005-2015 has led to the regional development, significant elimination of poverty, in particular strengthening of support for totally one million refugees and internally displaced persons due to occupation of the mountain Karabakh and surrounded territories. To keep welfare from the steep decline in oil prices on the world market, starting from late 2014 the government has announced acceleration of agriculture development as a major strategic policy. Targets are defined to increase agricultural production contributing to the country's export by rational use of the land and water resources and application of the advanced farming technologies.

Starting from 2015 under the government support new big size farms-agroparks has been establishing [2]. They are agro-industrial type farms with the aim of to organize efficient agriculture

business by application of the smart farming technologies, including modern irrigation systems. Decision on establishment of 51 numbers of agro-parks has been made, from which 34 agro-parks are already operational [3]. The government policy to promote small scale farms is also have been developing to keep welfare in the rural places.

In spite of the support measures, the efficiency of the small farms is still low due to the inefficient irrigation infrastructure and water losses, poor agricultural land management, low productivity of the soils, salinity problems and weak financial and institutional capacities of farmers and service organizations.

The challenges originated from the climate changes, including water shortage and temperature raise also require to be seriously taken into consideration. The adaptation and mitigation of the agriculture to the recent climate changes, application of the green economy tools in agriculture is possible by enlargement of the smart farming technologies in agriculture sector in upcoming years. This article addresses the status of the smart farming and outlines future actions for strength agriculture business opportunities in Azerbaijan Republic.

Materials and methods

The object of research is to analyses of the existing situation and drive possibilities for the enlargement of the smart farming applications along the country. As a sources of information official data of state organizations, statistical bodies, as well as external reliable sources were used.

In order to conduct investigations, the main study areas of the smart technologies- irrigation sector, intensive livestock and poultry, greenhouses and smart fishery farms has been considered. Subsidy policy and institutional structure also have been reviewed.

Considering current demand and climate change trends in the country the measures for the enlargement of the smart farming application have been substantiated.

The generalizations are made for the whole territory of the country. From methodological point of view application of the smart technologies is considered as an important measure for efficient usage of the land and water resources, integral part of the mitigation and adaptation policies against the climate changes, high efficiency of the agriculture production, easy operation of the farming technologies starting from farm and up to the higher levels of management.

Discussions and analysis

1. Smart farming overview

During the Soviet period, especially after early 1980s, modern agricultural technologies, such as irrigation, drip, injection, irrigation systems, were applied in vineyards and in the cultivation of cereals and fodder crops. Some experimental work has been carried out for underground irrigation systems. The automatic control systems have been applied in main channels. According to statistics, before the collapse of the Soviet Union, about 40,000 hectares of land were irrigated with sprinkler systems and 930 hectares with drip irrigation.

Traditionally, greenhouses were established in Azerbaijan to grow greens, vegetables and flowers for domestic consumption and export to Russia, Ukraine and other republics.

But in the early years of independence, the existing irrigation infrastructure received less attention, and operating costs were significantly being reduced, existing schemes and equipment for sprinkler irrigation and drip irrigation system destroyed. Some of the equipment for regulating the canal's flow also failed. After land reforms, part of the big irrigation systems partially lost their technological integrity and the operation and technical control of the systems were carried out according to newly applied market principles.

The irrigation sector has received relatively more support after the oil boom period had started from 2004. Establishment of the new big size agro-parks - agro-industrial type of farms has accelerated this proses.

According to Agro-research Center Ministry of Agriculture the area under the pivot systems are reached to 38425 ha in the end of 2018 (*Table 1.*).

Table 1. Irrigated areas under the sprinkler irrigation

District name	Pivot irrigation points	Area, ha
Agjabadi	58	4382.30
Ağsu	24	1446.05
Beylagan	72	3297.50
Bilasuvar	96	3955.39
Jalilabad	2	104.48
Fuzuli	10	501.62
Hajigabul	86	5519.32
Imishli	57	2578.96
Ismayilli	1	94.49
Kurdamir	15	632.44
Qax	9	323.24
Saatlı	19	949.79
Salyan	15	695.30
Shamakhi	7	430.88
Samux	74	4434.20
Tovuz	129	7656.44
Khachmaz	8	383.91
Yevlax	17	1039.31
Total	699	38425.63

Source: Agricultural Economics Research Center, Ministry of Agriculture, 2019.

Since 2010, establishment of “Azerkosmos” JSC- national satellite operator in Azerbaijan, smart farming projects have been implementing with the various partners such as Ministry of Agriculture, Ministry of Ecology and Natural Resources and others [4].

Especially in agriculture sector the following projects have been implementing:

1. Monitoring of the sown area (agricultural lands under the plants) by satellite images;
2. Assessment of the crop development, including by phase of development, irrigated areas, yield forecasting;
3. Determination of the soil quality and salinity assessment by the application of the remote sensing technologies;
4. Evaluation of the water volumes collected in the water reservoirs;
5. Monitoring of actual on-going tillage/ irrigation of the field;
6. Monitoring of the agricultural lands for farms subsidy planning.

The development of the greenhouses also accelerated due to the increase of demand for the fresh vegetables during winter period both in the local and international markets.

Thus, we can see that some smart elements of agriculture were applied earlier in Azerbaijan and now the potential for their development is quite favorable, therefore, the acceleration and enlargements in their implementation is advisable.

The smart application in agriculture has not yet widely spread in Azerbaijan due to the following reasons:

- 1) Land fragmentation and weak capacity of farmers for application of the smart technologies;
- 2) Insufficient knowledge of farmers on benefits and possibilities of the smart solutions in running of their business;
- 3) Weak development of the local production for smart solutions and lack of qualified persons, especially in the regions;
- 4) Weak infrastructure development, including logistic, storage/refrigerator, supply centers in the regions;
- 5) Limited access to the bank loans and difficulties in mortgage procedures especially for the assets/lands in the villages.

Due to the necessity to increase agricultural production efficiently and environmentally friendly in upcoming years, the following sectors are important to be taken into consideration for smart farm applications in the country:

1. Irrigation sector;
2. Intensive livestock and poultry;
3. Greenhouses;
4. Smart fishery farms.

Next sections analyses above sectors from point of the smart farming technologies applications.

Irrigation: Most of the irrigation network consists of the earthen canals' systems, which efficiency is technologically low. The traditional irrigation methods, widely applying currently in the regions such as furrow, border strip irrigation also lead to excessive water losses at field level. The government provides currently subsidies for the irrigation water consumption. Therefore, enlargement of advance technology applications is critical issue in Azerbaijan to be taken into consideration for the irrigated agriculture in upcoming period.

Livestock and poultry: During 2015-2019 the number of the animals is not changed too much, except poultry head increase by 5,7% and bee units by almost two times (*Table 2.*).

The dependence the livestock products from import are shown in Table 2.

Table 2. Level of self-sufficiency in livestock products, percent

Years	2015	2016	2017	2018	2019
All kinds of beef and poultry	94.7	87.9	84.7	82.7	82,5
Beef and meat products	91.8	93.5	86.3	85.1	86,1
Mutton (goat)/ meat products	99.3	98.7	98.0	98.1	97,6
Pork and meat products	17.8	7.0	5.6	5.5	5,3
Poultry and meat products	98.6	79.1	79.7	75.9	74,6
Milk and dairy products	84.3	87.7	86.1	86.7	86,3
Eggs	99.7	98.8	100.5	101.5	101,8

Source: Level of self-sufficiency and import dependency indicators. Statistic Committee of Azerbaijan Republic: https://www.stat.gov.az/source/food_balances/?lang=en

As we can observe, during the last four years dependence from the import slightly increased, except pork and milk/dairy products. The government intends to increase local production by adopting of the state program on husbandry development. The draft state program is currently under consideration, which intends construction of the cattle breeding farms with the capacity of 51,000 head livestock, farms for small cattle for 100 thousand head of livestock, 20 leather collecting points, 20 wool mills and 3 wool processing plants, as well as a number of other supportive measures during the 5 years¹. Thus, intensive farming technology development is necessary to increase livestock production and protection of biodiversity in pastures to prevent overgrazing and greenhouse gas emissions into the atmosphere. The farms with the intensive livestock have been established inside of the some agro-parks establishing after 2015.

Smart fishery farms: According to statistic data Azerbaijan has dependence on fishery products about 15%.

Table 3. Level of self-sufficiency in fishery products, percent

Years	2015	2016	2017	2018
Fish and fish products	77.6	82.3	81.2	83.1

Source: Level of self-sufficiency and import dependency indicators. Statistic Committee of Azerbaijan Republic. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/?lang=en

¹ Source: Agro Science and Innovation Center Ministry of Agriculture. <http://aeim.gov.az/en/pages/10/75>

Potential to produce more fish meat in the country is quite high. The Azerbaijan Fish Producers and Processors Association has been established in the country on the initiative of individuals and legal entities engaged in fishing, with the support of the Ministries of Ecology and Natural Resources and the Ministry of Agriculture. The main goal of the "Azerbaijan Fish Producers and Processors Association" is to achieve the development of fisheries, the use of new technologies in fisheries and the preservation of ecological balance through the efficient use of natural resources in the country².

Agro-parks and visions for their development: The establishment of agro-parks in Azerbaijan began in 2014. In accordance with the Presidential Decree "On measures to improve governance and accelerate institutional reforms in the agricultural sector", the first agro-park was opened in Shamkir in November 2014. Agro-parks are farms where agricultural production and primary processing enterprises are located together. Therefore, such farms are often called agro-industrial farms. Such farms facilitate the application of new innovations and modern technology in agriculture. From an economic point of view, it is difficult to apply new technologies and modern experience in small farms. Therefore, the large farms are suitable for application of the new technologies. As we know there are two forms of creating large farms; the first of which are cooperatives, and the other of which are large farms. Cooperatives are the most common form in the world. Agro-parks can also be attributed to large farms, but they are not just agricultural enterprises. Along with the agricultural sector, industrial enterprises and services are concentrated here.

Agro-parks play an important role in the intensive production, transportation, storage and sale of agricultural products. As agricultural products are perishable, the sales process must be fast. However, in most cases, it is not possible for farmers to sell their products on time, and as a result, the product spoils. Agro-parks create favorable opportunities for the purchase, sale and profitability of high-quality products by creating production, processing and logistics services in a centralized single area with the application of modern technologies. The conditions created in agricultural parks reduce farmers' infrastructure costs.

By 2020, the number of operated agro-parks in our country has increased to 33. So far, 33 agro-parks and large farms with a total state support of 1.1 billion AZN on 153,000 hectares have started operating in the first phase. The activities to create another 18 agro-parks are going on. The new agro-parks will be 109,000 hectares with state support 1.3 billion AZN. In general, it is planned to create 52 agro-parks in our country. These farms will cover an area of 262,000 hectares in 33 rayons of the country [16].

Currently all agro-parks management is organized to the Sumqayıt Chemical-Industrial Park, Ministry of Economy and supportive measures is elaborating to turn them into sustainable farms and strength their business activity.

Government support -subsidy policy in agriculture: Starting the 2019 the subsidies is providing through the Subsidiary Information System (SIS), which is a subsystem of EAIS (Electronic Agriculture Information System). Farmers who are not registered in this system are not be able to receive subsidies. Farmers have access to a personal account created in EAIS via mobile phones, tablets and computers, will enter information about their farms, forecasts and apply for subsidies without contacting the administration. Information about farmer's land plots registered with

² Source: Ministry of Agriculture. <https://www.agro.gov.az/az/news/azerbaycan-baliq-istehsalcilari-ve-emalcilari-assosiasiyasi-ictimai-birliyi-tesis-olunub>

EAIS, on planted or planned crops, as well as information of animals to be subsidized is reflected in the cabinet. The mechanism of calculation of subsidies considers applying the coefficients to the base amount as defined in 200 AZN. In order to make flexible decisions on the field, the Agricultural Subsidy Council has been established and the Council implements determination of the coefficients [17].

Subsidies for the sown structure: The Government of Azerbaijan has newly adopted new subsidy policy for the sown structure. According to the new rules the subsidies applied for the crop growing per ha depend on the type of the crop planted. It covers all crops and connected to the basis amount 200 AZN. Therefore for the various crops the subsidy amount differ from each other.³ According to the decision of the Agrarian Subsidy Council, intensive orchards include the following orchards with drip irrigation system:

- *Orchards planted with apple, pear, cherry (cherry), plum, peach (nectarine), apricot, cherry and almond plants with a minimum of 650 vegetative seedlings per 1 hectare;*
- *Orchards with a minimum of 450 seedlings per hectare of persimmon and pomegranate plants;*
- *Orchards with a minimum of 650 seedlings per hectare of lemon, orange, tangerine and feykhoa plants;*
- *Orchards with a minimum of 330 bushes per hectare of hazelnut plant;*
- *Orchards with a minimum of 330 seedlings per hectare for medlar, cornelian cherries, oleaster, fig, walnut, olive and other crops.*

Subsidies for vineyards and intensive orchards have been applying planted from 2019. For other orchards, planting subsidies is provided at a factor of 1.2. In other orchards to be subsidized, the minimum number of seedlings planted per hectare is 90.

Subsidies for breeding animals: The amount of the state subsidy for the breeding animals is 60% of the price. The remaining amount of the price is paid by the bank as a loan.

Subsidies for the imported farming equipment: According to the rules the subsidies currently the amount of the subsidy is 40% of the customs value of the imported equipment. First payment is at list 20% from the price and the remaining amount of the price is paid by the bank as an interest-free loan.

2. Local market: main suppliers of the smart farm equipment

In Azerbaijan there are local and several foreign companies supplying the smart agriculture technologies. Most of them operate in the market by establishment of the local office or through local partners (*Table 4.*).

Azerbaijan intends to modernize the agricultural sector by application of advanced technologies to increase the export potential of the country. In order to have successful solutions at different sector levels, various associations have been establishing in the country. Special Department for working with these associations has been established in the Ministry of Agriculture. The main goal is to support the local business community in access to the loans, technologies as well as to find reliable partners from the world. The associations also have been established to listen to the problems of the

³ Source: AKIA. <http://akia.gov.az/az/single/36>

local companies and prepare favorable changes into the local legislation for easy business development in the country. Associations can also help foreign companies, willing to enter the Azerbaijan market to find local partners for future cooperation and implementation of the joint projects.

Table 4. Information on some local companies for smart applications

Company	Products
Polyagro LLC	Irrigation equipment.
SMINAGRO	Smart solutions.
Agromarket Service LLC	Smart solutions Valley Irrigation Systems/Control Panels; Agricultural machinery; Sprayers; Seed sowing machines; Cultivator, Plowing machines, Feed mixers etc.
Growgroup	Mini plants for agrarian complex; Procuring (greenhouses, hothouses); the specialized stock and accessories; Micro cells and mineral additives; Plant growing; Equipment for plant growing; Smart and control systems for plant growing; Agricultural production.
METAK	Mini plants for agrarian complex; Procuring (greenhouses, hothouses); Growing fruits and vegetables; Compact equipment for garden work; Inventory, garden equipment.
NPC Agro Cons. and Eng.	Plant growing; Progressive technologies; Smart and control systems for plant growing; Inventory, tools and equipment for garden.
NETAFIM	Irrigation equipment; Drip irrigation systems.
ONURPLAST LLC	Irrigation equipment; Machines and the equipment for irrigation; Drip irrigation systems; Water treatment systems.
PRIOR LEASING	Animal industries/Poultry/Fish industries; Agricultural production; Agricultural technique and equipment; Irrigation equipment; Leasing.
SHABRAN-D	Irrigation projects preparation, installation works and material selling.
SUMGAIT TECHNOLOGY PARK	Plant growing; Machines and the equipment for plant growing; Agricultural technique and equipment; Cultivating techniques; Irrigation equipment; Machines and the equipment for irrigation; Drip irrigation systems; Spare parts for tractors.
Green Farms Azerbaijan	Establishment of green farms.
ARIS LLC	Selling all types of irrigation systems and installing the latest technologies for gardens, villas and sown areas.
Azertexnolayn LLC	Irrigation systems; valves; automatic flow valves; control valves; ball valves; pipes; polyethylene pipes; polypropylene pipes; metal pipes; steel tubes; fittings; water pipe fittings; gas pipe fittings.

The Associations are the right places to organize business discussions with both of the local and foreign partners for smart technologies. They also are able to connect the business community, including the private and public sectors, interested banks as well as foreign companies.

3. Plans for smart agriculture development in Azerbaijan

The GOA has adopted "State Program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2019-2023" approved by Decree of the President of the Republic of Azerbaijan № 500 from 29 January 2019. According to the action plan of this document some examples from the activities for the smart farming is shown in **Table 5** [17].

The smart village projects are intended to be implemented in Barda and İsmayilli rayons (task numbers 7.3.10.2 and 7.3.23.2) to support technology applications in rural places and welfare in the village.

Table 5. Some examples for Smart farming activities intended in the State Program of socio-economic development of Republic of Azerbaijan

No	The name of activity	Time	Executors
7.1.69.	Construction of new agro-gardens (157 ha) and installation of drip irrigation system on the Salyan-Bilasuvar section of the New Alat-Astara highway outside the road protection zone; Construction of new agro-gardens (45 ha) and drip irrigation system in the administrative territory of Salyan region (Shirvan National Park) of Alat-Astara highway; Construction of new agro-gardens (35 ha) and installation of drip irrigation system outside the protection zone of the Baku-Guba highway 34-42 km (Absheron region).	2019-2023	Ministry of Ecology and Natural Resources, Local Rayon Executive Authorities
7.1.75.	Continuation of measures to clean up contaminated lands including: Rehabilitation of contaminated area in the territory of Surakhani region, around the former iodine-bromine plant (100 ha), planting of greenery and construction of drip irrigation system	2019-2023	Ministry of Ecology and Natural Resources, State Oil Company

7.1.86	Development and implementation of pilot projects related to the use of renewable energy sources in irrigation	2019-2021	Ministry of Energy, Ministry of Agriculture, “Amelioration and Water Management” OJSC, local executive authorities
7.3.10.2	Development of agricultural production and processing in Barda rayon, including: Establishment of an agro-complex for cotton growing; Establishment of an agro-park for cotton growing on an area of 2,000 hectares; Planting of sugar beet, corn, soybean, barley and construction of relevant infrastructure on the area of 1500 hectares; Implementation of the "Smart Village" project; Establishment of small and medium-sized grain processing enterprises; Establishment of a grain supply point; Construction of a granary; Establishment of a modern model farm for the production of grain products (soft wheat) on an area of 50 hectares; Development and implementation of a development plan for grain growing; Construction of collection points for drying wet cocoons.	2019-2023	Entrepreneurs, Ministry of Agriculture, Ministry of Economy, “Azerbaijan Industrial Corporation” OJSC, Local Executive Body
7.3.14.2.	Ismayilli rayon: Establishment of an agro-park for cotton, horticulture and vegetable growing on an area of 5826 hectares; Establishment of 50 ha potato farm; Creation of a modern livestock complex of 1200 heads; Establishment of small and medium-sized grain processing enterprises; Establishment of a grain supply point; Construction of a granary;	2019-2023	Entrepreneurs, Ministry of Agriculture, Ministry of Economy, local executive power

	Establishment of a modern model farm for the production of grain products (soft wheat) on an area of 50 hectares; Development and implementation of a development plan for grain growing; Continuation of measures to establish a farm with the use of pivot irrigation systems.		
7.3.22.2.	Ağsu rayon: Establishment of modern livestock farms; Establishment of feed and seed production complex; Expansion of pomegranate processing area; Establishment of agriculture on 1500 hectares (with pivot irrigation system on 500 hectares); Construction of collection points for drying wet cocoons; Establishment of intensive horticultural farms, continuation of measures for the development of beekeeping.	2019-2023	Entrepreneurs, Ministry of Agriculture, Ministry of Economy, Local executive power
7.3.23.2	Development of agricultural production and processing in Ismayilli rayon, including: Expansion of the existing agro-park on crop production created in the area of 602 hectares; Implementation of the "Smart Village" project; Establishment of a modern model farm for the production of grain products (durum wheat) on an area of 50 hectares; Construction of a seed processing plant; Continuation of measures for the production of vegetable oils, the establishment of a dairy and meat processing plant, the development of fruit growing and beekeeping.	2019-2023	Entrepreneurs, Ministry of Agriculture, Ministry of Economy, Local executive power

Recommendations and conclusions

Currently, Azerbaijan has a strong ambition to transfer new technologies to the non-oil sector due to the instability of oil prices in the world markets. As agriculture is an important sector for the rural population, and main sources of their incomes, in upcoming years the government is expected to put huge investments into this sector modernization.

The application of smart technologies in agriculture is dictated due to the limited water and land resources, worsening of environment, heavy dependence on imports, and the necessity for food security to satisfy the growing population, as well as requirements for sustainable rural development.

New agricultural technologies are applied by the both government and the private sector. Trends and needs in the development of agriculture, require an increase in investments in intensive and resource-saving technologies in the regions of Azerbaijan. It is recommended that this policy *will be supported in four directions*:

- 1. Widespread use of innovative smart farming technologies, improvement of irrigation and land reclamation infrastructure;*
- 2. Development and application of alternative energy sources in agriculture;*
- 3. Application of precise farming solutions for high crop productivity in combination with land, water and energy-saving technologies;*
- 4. Development of post-harvest/food processing infrastructure in the regions.*

There is possibility to organize production of equipment in Azerbaijan and enjoy with the tax free privileges through Sumgait Chemical Industrial Park. Advantages are new infrastructure, tax and customs incentives, logistics, free trade opportunities, one-stop shop, research and development. Industrial parks offer sewer lines, chemical waste, rain, potable, process, fire water supply networks, natural gas supply lines, power lines, substations, transmitters, distribution points, roads and railways, fiber- optic cable lines for the use of residents. The residents of Sumgait Chemical Industrial Park, Mingachevir Industrial Park, Garadagh Industrial Park and Pirallahi Industrial Park are exempted for 10 years from corporate income tax; property tax; land tax; VAT for imported machinery, technological equipment and plant. In addition, residents of industrial parks for a period of 7 years are exempted from customs duties on imported machinery, technological equipment and plant. In accordance with clause No. 6.0.10 of the “Model Regulations on Industrial Parks” approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, dated April 24, 2013, No. 865, managing organization implements representative function ("One window") on behalf of resident of industrial park on getting permission for construction and operation of construction project.⁴

Efficiency of the small landowner agriculture is critical, especially the issue of rational usage of the agricultural land resources. In this regard, the state policy encourages the implementation of land consolidation projects to ensure the easy transfer of technological innovations to the existing agricultural system. In parallel smart application for the small farms also should be considered important element of the rural development.

It is necessary to accelerate activities on elaboration and proposals of new projects with the relevant state bodies and private partners involved in the various aspects of the smart technologies applications into Azerbaijan agriculture sector jointly with the public- private partnership instruments.

⁴ <https://scip.az/en/page/haqqimizda/umumi-melumat>

References:

1. Demographic indicators of Azerbaijan. Retrieved from: <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
2. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on measures to improve governance in the agricultural sector and accelerate institutional reforms from 16.04.2014. Retrieved from: <https://president.az/articles/11447>
3. The number of agro-parks gives a new impetus to the development of the agricultural sector. Retrieved from: <http://www.movqe.az/news/iqtisadiyyat/152596.html>
4. Azerkosmos JSC web page. Retrieved from: <https://azercosmos.az/?lang=en>
5. Mammadov Q., Hashimov A., Rzayev M. Sustainable agriculture and environment: how the modern policy is promoted in Azerbaijan context. *International Journal of Agricultural and Environmental Research*. 2018; 4(4): 223 -237. Retrieved from: https://www.academia.edu/38711434/SUSTAINABLE_AGRICULTURE_AND_ENVIRONMENT_HOW_THE_MODERN_POLICY_IS_PROMOTED_IN_AZERBAIJAN_CONTEXT
6. Food and Agricultural Organization of the United Nation, 2014. Building a common vision for sustainable food and agriculture. Principles and approaches. Rome: 4-46.
7. Azerbaijan Economic Reforms Review, 2017. Retrieved from: http://ecoreform.az/store//media/ekspert_yazilari/august_issue/SYX-kend%20teserrufati_en_.pdf
8. Strategic Roadmap for production and processing of the agricultural products. Retrieved from: https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarinin_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
9. Irrigated lands in Azerbaijan Republic. State Statistical Committee of Azerbaijan, 2019. Retrieved from: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/?lang=en>
10. Main indicators characterizing protection of water resources and their rational use. Retrieved from: <https://www.stat.gov.az/source/environment/?lang=en>
11. Ahmadzade AC, Hashimov AC. *Encyclopedia. Amelioration and Water Management*. Baku, Radius, 632 p., 2016.
12. Social-economic development. *Statistic Information*. Statistic Committee of Azerbaijan Republic. January 2020, p. 46-47. Baku, 2020.
13. Number of greenhouses in the country announced. Retrieved from: <https://modern.az/az/news/227901>
14. "Smart greenhouses" are being installed in the country. Retrieved from: <https://finans.az/xeber/kend-teserrufati-nazirliyi-olkede-agilli-istixanalar-qurasdirir.html>
15. Agriculture Ministry establishes smart greenhouses. Retrieved from: <https://www.azernews.az/region/136800.html>
16. The number of agro-parks gives a new impetus to the development of the agricultural sector. Retrieved from: <http://www.movqe.az/news/iqtisadiyyat/152596.html>
17. Rules for subsidizing agricultural production. Retrieved from: <https://president.az/articles/33663>
18. "State Program of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan in 2019-2023" approved by Decree of the President of the Republic of Azerbaijan № 500 from 29 January 2019. Retrieved from: <http://www.e-qanun.az/framework/41320>

A.e.d., M.A. Rzayev, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı

Ağıllı kənd təsərrüfatı və innovasiya siyasətinin əsas istiqamətləri

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında torpaq və su ehtiyatlarının məhdud olması və davam edən iqlim dəyişikliyi şəraitində kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılması zərurəti kontekstində ağıllı əkinçilik texnologiyalarının mövcud vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları nəzərdən keçirilir. Ölkədə ağıllı əkinçiliyin mövcud inkişaf vəziyyəti dövlət tədbirləri, subsidiya siyasətləri, investisiya təşviqləri və institusional struktur da daxil olmaqla indiki kənd təsərrüfatı təcrübəsi təhlil edilir. Bu təhlillərə əsasən, milli kənd təsərrüfatında ağıllı əkinçilik texnologiyaları tətbiqetmələrinin genişləndirilməsinə dair təkliflər verilmişdir. İnnovativ ağıllı əkinçilik texnologiyalarının geniş tətbiqi, suvarma və meliorasiya infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatında alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və tətbiqi, yüksək bitki məhsuldarlığı üçün torpaq, su və enerjiyə qənaət edən texnologiyaların kombinasiyası ilə dəqiq əkinçilik həlləri və bölgələrdə məhsul yığıcı sonrası və qida emalı infrastrukturunun inkişafı daxil olmaqla bu siyasətin dörd istiqamətdə dəstəklənməsi tövsiyə edilir.

***Açar sözlər:** ağıllı əkinçilik, iqlim dəyişikliyi, yeni texnologiyalar, suvarma, dövlət proqramı, subsidiya siyasəti, aqropark, institusional quruluş, innovasiya, sənaye parkı.*

Д.а.н., М.А. Рзаев, Сумгаитский Химический Промышленный Парк

Смарт сельское хозяйство и основные направления инновационной политики

Резюме

В данной статье рассматривается текущее состояние и тенденции развития смарт технологий земледелия в контексте необходимости повышения эффективности сельского хозяйства в условиях нехватки земельных и водных ресурсов и продолжающегося изменения климата в Азербайджанской Республике. Текущее развитие смарт земледелия в стране было проанализировано путем обзора методов ведения сельского хозяйства, включая государственные меры, политику субсидий, поощрение инвестиций и институциональные структуры. На основе этого анализа были разработаны рекомендации по расширению смарт технологий в национальном сельском хозяйстве. Рекомендуется поддерживать эту политику по четырем направлениям, включая широкое использование инновационных технологий интеллектуального земледелия, улучшение инфраструктуры орошения и мелиорации земель, разработка и применение альтернативных источников энергии в сельском хозяйстве, применение точных сельскохозяйственных решений для высокой урожайности в сочетании с земельными, водными и энергосберегающими технологиями, а также развитие инфраструктуры послепромышленной и перерабатывающей промышленности.

***Ключевые слова:** смарт сельское хозяйство, изменение климата, ирригация, политика субсидирования, агропарк, институциональная структура, инновации, индустриальный парк.*

UOT: 330. 334.7

**AQRAR-SƏNAYE İNNOVASIYALARI ÜZRƏ DÖVLƏT - ÖZƏL BÖLMƏ
TƏRƏFDAŞLIĞI LAYİHƏLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ SİSTEMİNİN
XARAKTERİSTİKASI**

Ramiz Kamal oğlu İsgəndərov, i.e.d., professor,

Azərbaycan Texniki Universiteti

Tel.: (050) 333-00-98; e-mail: isgenderov_ramiz@mail.ru

Fuad Balababa oğlu Rzayev,

Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı

Tel.: (050) 333-00-98; e-mail: isgenderov_ramiz@mail.ru

Xülasə

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin reallaşdırılması müvafiq tənzimləmə sisteminin mövcudluğunu tələb edir.

Məqalədə aqrar sektorda dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin normativ-hüquqi bazasının formalaşması və inkişafı prosesləri araşdırılmış, aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin reallaşdırılması və onun tənzimlənməsi prosesləri xarakterizə olunmuşdur. Həmçinin, haqqında danışılan sahələrdə innovasiyalar üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılması imkanları aşkar edilmişdir.

***Açar sözlər:** aqrar-sənaye sektoru, tənzimləmə, innovasiya, dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı, imkanlar, investisiya, layihə.*

Giriş

Aqrar sənayedə innovasiyalı fəaliyyət və ümumilikdə sektorun innovasiyalı inkişafı inteqrasiya proseslərinin intensivləşdirilməsi sayəsində mümkündür. Bu baxımdan dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı xüsusi önəm daşıyır. Odur ki, aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalar üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi məsələləri hərtərəfli araşdırılmalıdır.

Aqrar sektorda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin normativ-hüquqi bazası

Dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının xüsusilə aqrar-sənaye sahələrində tənzimlənməsi üzrə, əlbəttə bütün ölkələr üçün unifikasiya olunmuş yanaşma yoxdur. Müvafiq tənzimləmənin müxtəlif ölkələr üçün yaradılan sistemlərindəki fərqləri şərtləndirən amillər çoxsaylı və özünəməxsusdur. Bu və digər səbəblərdən belə bir mövqe ilə razılaşmağı məqbul hesab edirik.

“Dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının tənzimlənməsində bütün ölkələr üçün yararlı olan unifikasiya edilmiş yanaşma mövcud deyildir. Konkret hüquqi əsasda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının mexanizminin seçilməsinə - hüquq sisteminin növündən tutmuş, sosial infrastruktur obyektlərinin özəl, xüsusilə xarici investirlərə verilməsinə cəmiyyətin münasibətinə qədər müxtəlif amillər təsir edir. Hüquqi nöqtəyi-nəzərdən dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığının tənzimlənməsinin iki növü mövcuddur: 1) dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı haqqında xüsusi qanunun qəbul edilməsi; 2) dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin müqavilə əsasında tənzimlənməsi”(1, s. 3562).

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının səmərəliliyi həlledici dərəcədə layihələrin tənzimlənməsi sisteminin xarakteristikasından asılıdır. Tənzimləmə sisteminin səmərəliliyini şərtləndirən ilkin mühüm amil dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının normativ-hüquqi bazasının mükəmməllik səviyyəsidir. Azərbaycanda aqrar sektorda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının normativ-hüquqi bazası təşəkkül mərhələsindədir. Faktiki olaraq hazırda aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi prosesində normativ-hüquqi baza kimi aşağıdakı mənbələr istifadə edilir:

- *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il 12 noyabr);*
- *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (2000-ci il);*
- *“Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1992-ci il 15 yanvar. № 57);*
- *“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1995-ci il 13 yanvar. № 952);*
- *“Dövlət satınalmaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2001-ci il 27 dekabr. № 245-IIQ);*
- *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 9 fevral tarixli 437 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət müəssisələrinin (obyektlərinin) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında Əsasnamə”;*
- *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 30 mart tarixli “İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər haqqında” Sərəncamı.*

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi məqsədilə istifadə edilən normativ-hüquqi baza təşəkkül mərhələsində olduğundan Azərbaycanda aqrar sektorda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin mövcud vəziyyəti müqavilə əsaslı münasibətlərin üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterikdir. Belə vəziyyəti şərtləndirən səbəblərə (onu da qeyd edək ki, bu səbəblər postsovet məkanı ölkələri üçün xarakterikdir) ilk növbədə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- *dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığına rəvac verildiyi halda artıq qeyd edildiyi kimi, müvafiq normativ-hüquqi bazanın təşəkkül mərhələsində olması;*

- dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi üçün hüquqi təminatın formalaşma mərhələsində olması;
- vergi qanunvericiliyində son illərdə atılan ciddi müsbət addımlara baxmayaraq innovasiyalara münasibətdə fiskal yönümlülüğün bəzi hallarda qalması.

Eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda azad məhkəmə sisteminin fəaliyyət göstərməsi və ümumilikdə hüquqi-demokratik dövlət quruculuğunda əldə edilmiş həlledici uğurlar aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsinin hüquqi bazasının sürətlə təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Tərəfdaşlıq layihələrinin tənzimlənməsi: məqsəd və dövlətin rolu

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi məqsədlərinə ilk növbədə aşağıdakılar aid edilməlidir:

- aqrar sənayenin səmərəli və dinamik inkişafı;
- milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən sənayenin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi;
- məşğulluğun strukturunun yaxşılaşdırılması və gəlirlərin artırılması sayəsində əhalinin rifah halının yüksəlməsi.

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sistemi, zənnimizcə ilk növbədə aşağıdakı imkanları reallaşdırmalıdır:

- aqrar sənaye sahələrinin dövlət bölməsinin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq özəl bölmədə müvafiq istehsal və xidmət fəaliyyətini tənzimləməklə ictimai zəruri problemlərin həlli imkanlarının genişləndirilməsi;
- özəl bölmə təmsilçilərinin daxili investisiyalarının dövlətin aqrar-sənaye siyasətinin prioritetlərinin, o cümlədən yerli xammaldan istifadə prioritetlərinin reallaşdırılması məqsədi ilə cəlb edilməsi;
- özəl təşəbbüslərin və işgüzar fəallığın təşviqi yolu ilə gizli iqtisadiyyatın əhatə dairəsinin daraldılması. Dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadəsinin zəruri şəffaflığını təmin etməklə korrupsiyanı azaltmağa şərait yaradır;
- aqrar-sənaye sahələrində dövlət xidmətlərinin çeşidinin daha da zənginləşdirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- dövlət büdcəsinin innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla yükünün azaldılması;
- ölkədaxili regionların tarazlı və dinamik sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi.

Ölkədə son illər layihə maliyyələşdirilməsi əsasında həyata keçirilən araşdırmalar sayəsində Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye sektorunda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı mexanizminin yaradılması və inkişafı ilə bağlı təkliflər hazırlanmış, o cümlədən bir sıra normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması və qəbul edilməsi, habelə həmin tərəfdaşlığın həyata keçirilməsi üçün önəm verilən sahələrin müəyyən olunması üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Müvafiq araşdırmalarda həmin təklif və tövsiyələrə, qeyd olunanlarla yanaşı aşağıdakılar da aid edilmişdir:

- *əhaliyə kommunal-xidmət göstərən dövlət qurumlarının biznes strukturlarına idarəetməyə verilməsi məqsədi ilə onlarla konsessiya müqavilələrinin imzalanması;*
- *İqtisadiyyat Nazirliyinin nəzdində dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələrinin idarə olunması, biznes-partnyorun seçilməsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, məsləhət və digər funksiyaları həyata keçirən Dövlət-Biznes Əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzinin yaradılması;*
- *Dövlət-Biznes Əməkdaşlığının İnkişafı Mərkəzinin məqsədi dövlət və biznesin resurslarının, dövlət-biznes əməkdaşlığı sahəsindəki mütəxəssislərin konsolidasiyası yolu ilə ictimai infrastrukturun inkişafına investisiyaların cəlb olunması və onun idarəedilməsi olmalıdır (2, s. 36).*

Yuxarıda qeyd edilən təkliflər də daxil olmaqla Azərbaycanda aqrar-sənayedə istehsal innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin institusional təminatının formalaşdırılması istiqamətində müxtəlif variantlar, aidiyyəti qurumların verdiyi məlumatlara görə, müzakirə edilməkdədir.

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrində xarici qurumların və hətta təşkilatların iştirakı təcrübəsi perspektivli olduğunu göstərmişdir. Deyək ki, qeyri-neft sektorunu, o cümlədən aqrar-sənaye sahələrini inkişaf etdirmək və bu sahələr üzrə dövlət və özəl sektor arasında dialoqu gücləndirmək məqsədi ilə Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşən layihə həyata keçirilir. Həmin məqsədlə aşağıdakı istiqamətlər diqqət mərkəzində olacaqdır:

- *seçilmiş sahələrdə peşəkar biznes assosiasiyaları yaratmaq və fəaliyyətini təmin etmək;*
- *istehsal sənayesinin seçilmiş pilot sahələri üzrə əvvəlcədən texniki-iqtisadi əsaslandırmasını həyata keçirmək;*
- *bazar iqtisadiyyatının daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün müvafiq qanunvericiliyə dəyişikliklər təklif etmək;*
- *dövlət və özəl sektor arasında dialoqun inkişafı və yaxşı biznes təcrübəsi üçün dövlət və özəl maraqlı tərəflər arasında bacarıqları təkmilləşdirmək (3).*

Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət-özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin həyata keçirilməsində artıq qeyd olunduğu kimi, dövlət aparıcı rol oynayır. Odur ki, innovasiya mühitində mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq aqrar sənaye məhsulları istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi sistemində də təbii ki, dövlət həlledici rola malikdir. Bununla belə, qabaqcıl xarici təcrübədə müxtəlif mülkiyyət növlərinin iştirakı ilə, başqa sözlə, dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrində birgə sənaye parklarının yaradılması və səmərəli fəaliyyəti nadir hal deyildir.

Ölkəmizdə də birgə sənaye parklarının yaradılması perspektivləri nəzərdən keçirilə bilər. Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamədə müvafiq müddəə öz əksini tapmışdır: “Dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda birgə sənaye parkı yaradıla bilər. Birgə sənaye parkının yaradılması haqqında qərar dövlət torpaqlarına münasibətdə səlahiyyətli orqanın təklifinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, bələdiyyə torpaqlarına münasibətdə müvafiq bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlara münasibətdə xüsusi mülkiyyətçi tərəfindən qəbul edilir. Birgə sənaye parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması xərcləri dövlətin, bələdiyyənin və xüsusi mülkiyyətçinin iştirak payına uyğun olaraq müəyyən edilir” (4).

Aqrar-sənaye sektorunda dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı üzrə innovasiya layihələrinin investisiyalaşdırılması proseslərinin tənzimlənməsi

Azərbaycanda aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin xarakterizə edilməsi baxımından sahədə innovasiyaların investisiyalaşdırılması proseslərinin tənzimlənməsi təcrübəsi xüsusi diqqətə layiqdir. İlk növbədə zənnimizcə, aqrar sənaye sahələrində innovasiya fəallığının təşviqi, bu məqsədlə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması proseslərinin tənzimlənməsi məsələləri araşdırılmalıdır. Aqrar sənayedə innovasiyalı inkişafın təmin olunmasında dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı imkanlarını reallaşdıran layihələrin investisiyalaşması qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi, geniş əhatəli və mərhələli prosesdir. Məsələ ondadır ki, bu halda nəinki texnoloji, iqtisadi, idarəetmə xarakterli innovasiyalar, habelə maliyyə innovasiyalarının da investisiyalaşdırılması nəzərdə tutulur.

Dövlət Azərbaycanada investisiya fəaliyyətini, o cümlədən innovasiyaların investisiyalaşdırılması fəaliyyətini aşağıdakı formalarla tənzimləyir:

- *normativ-hüquqi bazanın və dövlət investisiyalarının birbaşa idarə edilməsi vasitəsi ilə;*
- *dövlət investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi vasitəsilə;*
- *xüsusi tənzimləmə vasitələri ilə;*
- *iqtisadi üsullarla və s.*

Müvafiq normativ-hüquqi bazada aqrar sənayedə investisiya proseslərinin tənzimlənməsinin mövcud sistemində dövlət tənzimlənməsi vasitələri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasında sənayedə investisiya proseslərinin tənzimlənməsinin mövcud sistemində dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir:

- *kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən əsas fondların sürətli amortizasiyası;*
- *ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi;*
- *dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;*
- *antiinhisar tədbirlərinin görülməsi;*
- *mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;*
- *torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;*
- *qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi və s. (5, maddə 11).*

Azərbaycanda aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin investisiyalaşdırılması proseslərinin tənzimlənməsi sisteminin səmərəliliyi əqli mülkiyyətin qorunmasının hüquqi bazasının mükəmməlliyindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan zənnimizcə, mövcud vəziyyəti və davam edən təkmilləşdirmə prosesinin tempi və miqyasını qənaətbəxş hesab etmək olar. Başqa sözlə, respublikada əqli mülkiyyətin qorunması üçün formalaşmış hüquqi baza mövcuddur və müvafiq normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, yeni çağırışlar nəzərə alınmaqla sistemli surətdə həyata keçirilir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi, əqli mülkiyyət hüquqları sahiblərinin maraqlarının qorunması və bu sahədə hüquqpozumların, o cümlədən müvafiq əqli

mülkiyyət obyektlərinin nüsxələrinin qeyri-qanuni istehsalı və yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlı yaranan münasibətləri “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu tənzimləyir. Əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində bu Qanunda nəzərdə tutulmayan məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”, “Patent haqqında”, “Ömtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında”, “Məlumat toplularının hüquqi qorunması haqqında”, “İnteqral sxem topologiyalarının hüquqi qorunması haqqında” (6, maddə 2) Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər hüquqi aktlar, beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Göründüyü kimi, ölkənin aqrar-sənaye sahələrində innovasiya mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin təminatı, əqli mülkiyyət hüquqları sahiblərinin maraqlarının müdafiəsi, bu sahədə hüquqpozmaların, o cümlədən müvafiq əqli mülkiyyət obyektlərinin nüsxələrinin qeyri-qanuni istehsalı və yayılmasının qarşısının alınması ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi üçün bir sıra qanunlar və onların işlək mexanizmləri mövcuddur.

Hazırda Azərbaycanda aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlətin özəl bölməyə tərəfdaşlıq münasibətləri sayəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- *aqrar-sənayedə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı üzrə razılaşmaların zəruri olduğu sahə və istiqamətlərin aşkar edilməsi;*
- *dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələri üzrə təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;*
- *aqrar-sənaye sahələrində özəl bölmə təmsilçiləri arasında tərəfdaşların seçimi üçün zəruri olan xarakteristikaların əsaslandırılması və prosedurların müəyyən edilməsi;*
- *dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələri üzrə danışıqlar və razılaşmaların bağlanmasına dair sənəd paketlərinin hazırlanması;*
- *bağlanmış razılaşmaların icrası, tərəfdaşlıq çərçivəsində dövlətin maraqlarının reallaşması prosesinin monitorinqi və təmin edilməsi;*
- *özəl bölmə təmsilçisinin razılaşma şərtlərinə əməl etməsi prosesinin və nəticəsinin qiymətləndirilməsi;*
- *dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı üzrə müqavilə münasibətlərinin davam etdirilməsi və ya ona xitam verilməsi barədə tövsiyələrin işlənilib hazırlanması.*

Maddi istehsalda, o cümlədən aqrar-sənayedə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı üzrə razılaşmaların zəruri olduğu sahə və istiqamətlərin aşkar edilməsi zamanı ilk növbədə nəzərdə tutulan vəsait qoyuluşunun gəlirlilik və risk dərəcəsi nöqtəyi-nəzərindən hərtərəfli təhlili aparılmalıdır. Dövlətlə tərəfdaşlıq çərçivəsində belə özəl bölmə təmsilçisi vəsait qoyuluşlarının səmərəliliyini önə çəkir. Bu baxımdan belə bir fikirlə razılaşmamaq çətindir ki, “istənilən vəsait qoyuluşu gəlirlilik və risk dərəcəsi baxımından mütəmadi surətdə təhlil edilməlidir. Aktiv portfelə uyğun gəlmirsə, onda investor onu satmalı və daha münasib alətlər əldə etməlidir. Investor dayanıb hər bir sent mənfəəti gözləməməlidir. Maksimum qiyməti gözləyən bir qayda olaraq öz vəsait qoyuluşlarının dəyərinin aşağı düşməsinə müşahidə edir” (7, s.869).

Ölkəmizdə reallaşan aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sistemində nəzarətin səmərəliliyinin təmin edilməsinə demək olar ki, lazımı diqqət yetirilir. Bu məqsədlə beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi aşağıdakı prinsiplərə əməl olunur:

- *dəqiq planların mövcudluğu və onların lazımi səviyyədə əsaslandırılması;*
- *hesabatlılığın şəffaflığının təmin edilməsi;*
- *aparılması zəruri olan təhlilin səmərəli və birmənalı tövsiyə olunan sisteminin (metodika, göstəricilər qrupu və i.a.) olması;*
- *tənzimləmə sisteminin zəruri səmərəliliyinin təmin edilməsi, o cümlədən təhlilin nəticələrinə əsaslanan təshihlərin layihə məqsədlərinə və sahədə innovasiyalı inkişaf strategiyasına əsaslanması.*

Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sistemində nəzarətin yeri və rolunu müəyyən edən ilk addım həyata keçirilən işlərin faktiki vəziyyəti barədə məlumatların toplanması və işlənməsidir. Həmin məlumatların operativ işlənməsi və nəticələrin səmərəli istifadəsi üçün əks əlaqə təmin edilməlidir. Əks əlaqə aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin icrası prosesində təshihlərin hazırlanması, məsrəflərin və nəticələrin qiymətləndirilməsi baxımından həlledici rol oynayır.

Əks əlaqənin təşkili məsələlərinə gəldikdə isə, ilk növbədə onu qeyd edək ki, dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin icrası prosesində daha detallaşdırılmış yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Məsələ ondadır ki, bu halda sadə nəzarətlə kifayətlənmək mümkün deyildir. Başqa sözlə, təkcə son nəticələrin deyil, aralıq mərhələlərin də başdan-başa qiymətləndirilməsinə imkan verən detallaşdırılmış nəzarət həyata keçirilməli, vaxtında dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin icrası prosedurlarına zəruri təshihlər edilməlidir. Əks halda, aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sisteminin nəticələri reallığı nəzərə almaya bilər. Bir sözlə, dövlətin innovasiyalı inkişaf naminə özəl bölmə təmsilçiləri ilə tərəfdaşlıq layihələri arzu olunan nəticəni verməyə bilər.

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin innovasiya mühitində icrası sadalanan proseslərlə yanaşı risk və təhdidlərin qiymətləndirilməsi, neytrallaşdırılması, bölgüsü proseslərinin informasiya bazasının formalaşdırılmasını tələb edir. Bura ilk növbədə aşağıdakı göstəricilər aid edilməlidir:

- *aqrar-sənayedə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı üçün istehsal-kommersiya mühitinin xarakteristikaları;*
- *özəl bölmə təmsilçilərinin innovasiyalı fəaliyyətində dövlətlə səmərəli tərəfdaşlıq imkanlarını əks etdirən göstəricilər;*
- *texnoloji innovasiyaların kommersiyalaşdırılması və istifadəsində dövlətin stimullaşdırıcı təsirlərini xarakterizə edən göstəricilər;*
- *yeni texnoloji mühitin standartlarının işlənilməsi və hazırlanması vəziyyətini əks etdirən göstəricilər;*
- *dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığının məcmu səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən göstəricilər və s.*

Aqrar-sənaye innovasiyalarının kommersiyalaşdırılması və istifadəsində dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri qismində vergi amili xüsusi önəm daşıyır. Yeni məhsul istehsalı və texniki proseslərin modernləşdirilməsində yaranan maliyyə itkilərinin kompensasiyası müasir vergi siyasətinin səmərəliliyinin mühüm göstəricisidir. Başqa sözlə, aqrar-sənaye innovasiyalarının vergi stimullaşdırılması alətlərindən istifadəni, nəinki vergi güzəştlərinin, habelə vergi sanksiyalarının əhəmiyyətini önə çəkən tədqiqatçılarla razılaşmaq lazım gəlir. Məhz “bu alt sistemlərin optimal şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırılması vergitutmanın çevikliyi, son nəticədə isə vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin edir. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış güzəştlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi yeni, rəqabətə davamlı məhsul buraxılışı zamanı, texniki proseslərin

modernləşdirilməsi zamanı yaranan maliyyə itkilərini kompensasiya edən strateji xarakterli qarşılıqlı əlaqəli vergi güzəştləri kompleksidir” (8, s. 173).

Yeni texnoloji mühitin standartlarının işlənilib hazırlanmasında dövlət aparıcı rol oynamaqdadır. Bu baxımdan sənaye parklarının fəaliyyətinə dair standartların işlənilib hazırlanması üzrə Azərbaycan təcrübəsi diqqətəlayiqdir. Belə ki, “Sənaye parkında maddi-texniki bazanın, məhsul istehsalının, işlərin görülməsinin və xidmətlərin göstərilməsinin müasir səviyyəsinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə məhsullara, istehsal metod və proseslərinə, şəhərsalma və tikinti, quraşdırma, sazlama, istismar, saxlanma, daşınma, qablaşdırma, etiketləmə və utilizasiya, habelə sanitar-epidemioloji, ekoloji, əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, yanğın və radiasiya təhlükəsizliyi qaydalarına, işlərin görülməsi və göstərilməsinə dair məcburi texniki tələbləri müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının texniki normativ-hüquqi aktları olmadıqda “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq analoji beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartlar, normalar, qaydalar və tövsiyələr tətbiq edilir” (9).

Nəticə

Azərbaycanda aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı layihələrinin tənzimlənməsi sistemi ilkin formalaşma mərhələsindədir. Qısa müddət ərzində dövlət - özəl bölmə tərəfdaşlığı çərçivəsində aqrar-sənaye fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin normativ-hüquqi bazasının təşəkkül tapması üçün zəruri addımlar atılır. Aqrar-sənaye innovasiyaları üzrə ixtisaslaşdırılmış subyektlər kimi ölkədə yaradılan sənaye parkları və məhəllələrində əldə edilən təcrübə də bu baxımdan nikbinliyə əsas verir. Başlıcası isə, ali dövlət rəhbərliyi səviyyəsində özəl bölmə təmsilçilərinin innovasiya fəallığının əməli surətdə stimullaşdırılması barədə tapşırıq və tövsiyələr artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Матаев Т.М. “Современные направления регулирования государственно-частного партнерства в странах ЕАЭС // Российское предпринимательство”. 2016. Том 17. № 24. с. 3561–3572.
2. “Azərbaycan Respublikasında dövlət-biznes əməkdaşlığı imkanları”. Qalib Toğrul. Bakı, fevral, 2014. http://edf.az/ts_general/azl/ksid/downloads, 36 s.
3. “Azərbaycanın qeyri-neft istehsal sahəsini inkişaf etdirməyə yönəlmiş layihə həyata keçirilməyə başlanmışdır”. www.eu4business.eu/az/news.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”. Maddə 14 (<http://www.e-qanun.az>).
5. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995-ci il 13 yanvar, № 952
6. “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piraçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2012-ci il 22 may, 365-IVQ
7. Лоренс Дж. ГИТМАН, Майкл Д. ДЖОНК. “Основа инвестирование”. Москва, Дело, 1997, 870 с.
8. Kəlbəyev Y.A. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”. Bakı. Elm, 2005, 468 s.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” (<http://www.e-qanun.az>).

Prof. Dr., R.K. Isgandarov, Azerbaijan Technical University
F.B. Rzayev, Ph.D. student of the Azerbaijan Technical University

Characteristics of the system of regulation of public-private partnership projects for agri-industrial innovation

Abstract

The implementation of public-private partnership projects for agro-industrial innovations requires an appropriate regulatory system. The article examines the formation and development of the regulatory framework for the regulation of public-private partnership projects in the agricultural sector. The processes of implementation of public-private partnership projects on agro-industrial innovations and their regulation are characterized. The possibilities of forming a system of regulation of public-private partnerships for relevant innovations have been identified.

Keywords: *agro-industrial sector, regulation, innovation, public-private partnership, investments, project.*

Д.э.н., профессор, Р.К. Искендеров, Азербайджанский Технический Университет
Ф.Б. Рзаев, докторант Азербайджанского Технического Университета

Характеристика системы регулирования проектов государственно-частного партнерства по промышленным инновациям

Резюме

Реализация проектов государственно-частного партнерства по агропромышленным инновациям требует соответствующей системы регулирования. В статье исследуется формирование и развитие нормативно-правовой базы системы регулирования проектов государственно-частного партнерства в аграрной сфере. Характеризованы процессы реализации проектов государственно-частного партнерства по агропромышленным инновациям и их регулирование. Выявлены возможности формирования системы регулирования государственно-частного партнерства по соответствующим инновациям.

Ключевые слова: *агропромышленный сектор, регулирование, инновация, государственно-частное партнерство, инвестиции, проект.*

UOT: 330. 338.43

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNDƏ YERİ

Elbrus Həsən oğlu Əkbərov, baş müəllim,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Tel.: (050) 316-21-45; e-mail: elbrus.akberov@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi ölkə əhalisinin zəruri həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə təminatındakı rolu, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini şərtləndirən amillər haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi, o cümlədən ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin qida rasionuna yenidən baxmaqla qida normasının işlənməsi, Azərbaycanın regionda aparıcı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısına çevrilməsi yolları və ayrı-ayrı ölkələrdə ərzaq çatışmazlığı məsələlərinə baxılmışdır. Eyni zamanda, ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi istiqamətində də zəruri tədbirlərin görüldüyü qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzağa əlyetərlik səviyyəsi, iqtisadi təhlükəsizlik, ərzaq məhsulları, ərzaq çatışmazlığı.

Giriş

Ərzaq problemi həmişə alimlərin, beynəlxalq təşkilatların və dövlət orqanlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ayrı-ayrı dövrlərdə bu sahədə müzakirələr, təhlillər, geniş araşdırmalar aparılmışdır. Ərzaq təhlükəsizliyi ümummilli təhlükəsizlik probleminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi XXI əsrin prioritet məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkə əhalisinin ərzaqla təminatının daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə əhalinin bütün təbəqələrinin ərzağa əlyetərlik səviyyəsi mütəmadi monitoring olunur, əlyetərliyə təsir edən iqtisadi, fiziki və s. səbəblər təhlil edilir. Keçən on illik dövr ərzində adambaşına düşən illik ərzaq istehlakı artmışdır. Lakin bu dövr ərzində çörək və çörək məhsulları istehlakında 12,3 faiz azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da əhalinin qida rasionunda digər məhsullara üstünlük verdiyini göstərir. Göründüyü kimi, ölkədə aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq son on ildə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir və demək olar ki, bütün əsas ərzaq məhsulları üzrə istehlak göstəriciləri artmışdır. Yalnız süd və süd məhsulları istehlakı bu dövr ərzində 2,5 faiz azalmışdır ki, bu da son dövrlər yaranmış yeni istehlak vərdişlərinə görə kərə yağından istifadənin bitki yağları və marqarin hesabına azalması ilə əlaqədardır.

Bütün dünyada bu problemin qlobal və ölkə miqyasında həlli ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin artırılması və beləliklə də aqrar sektorun inkişaf etdirilməsini özündə ehtiva edir.

Məqalədə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini şərtləndirən amillərin təhlili və bu təhlillər nəticəsində müvafiq tövsiyələrin verilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsini şərtləndirən amillər

Milli ərzaq təhlükəsizliyi problemi müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların da diqqət mərkəzindədir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) verdiyi tərifə görə, “ərzaq təhlükəsizliyi bütün insanların ərzaqa olan fiziki və iqtisadi əlçatanlığıdır” (1). Oksford Universitetinin professoru C. Svamitan ərzaq təhlükəsizliyinin nəzəri-konseptual əsaslarını tədqiq edərək bu problemin özəyində dayanan ictimai-sivilizasiyalı davranışı ön plana çıxarmış və bu sahənin tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilən “Qida təhlükəsizliyinə rəşional baxış” konsepsiyasını hazırlamışdır (2).

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (ECOSOC) İnsan Haqları üzrə Komissiyasının Diskriminasiyaların xəbərdarlığı üzrə alt komissiyasının 51-ci Sessiyasında təqdim edilmiş və yekdilliklə bəyənilmiş hesabatda ərzaq təhlükəsizliyinə belə tərif verilmişdir: “Hal-hazırda ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə, bütün insanların istənilən vaxt kəşiyində fəal və sağıam həyat sürmələri üçün vacib olan imkanlarının mövcudluğu başa düşülür. Ərzaq təhlükəsizliyinin tam və ya nisbi ideal səviyyəsinə əldə etmək üçün qida məhsulları kifayət miqdarda olmalı, onların təchizatı müqayisəli sabitlikdə saxlanılmalı və hər bir ehtiyacı olan insan ərzaqdan bərabər səviyyədə istifadə etmək imkanına malik olmalıdır. Uyğun olaraq ərzaq təhlükəsizliyi öz mahiyyətində elə şərtlər kompleksini ümumiləşdirir ki, bu zaman cəmiyyətin bütün üzvləri praktiki olaraq kifayətedici həcmdə qida və ərzaq ehtiyatlarından istifadə hüququna malik olmalı və prinsip etibarilə bunu təmin etmək üçün ərzaq məhsullarının arzu edilən səviyyəsi əldə edilməlidir. Ev təsərrüfatları səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması isə öz növbəsində konkret ərazidə mövcud ərzaq məhsullarının bölüşdürülməsini, onların müqayisəli və dayanıqlı təchizatını təmin etməli, insanların sağıam və məhsuldar həyat sürməsi üçün ərzağa olan ehtiyaclarının ödənilməsini ehtiva edir” (3).

Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmanın əsas meyarı sırasına eyni zamanda, şəhərin, regionun, ölkənin və s. ərzaq (qida) məhsulları ilə özünü təchizatı səviyyəsi kimi diferensiasiya da aid edilir. Onun mahiyyəti dövlətin öz əhalisinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş məqsədyönlü və kompleks səciyyə daşıyan tədbirləri özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı ərzaqın həcmi, miqdarı və çeşidləri, keyfiyyəti fərdin sosial inkişaf və normal fiziki fəaliyyəti üçün kifayət qədər və zəruri həcmdə olmalıdır. Nəticə olaraq bu proses öz-özlüyündə əhalinin geniş təkrar istehsalda iştirakını təmin edir, millətin sağıam genotipini formalaşdırır və nəhayət, cəmiyyətin demokratik inkişafına geniş imkanlar açır.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin dinamik və ilbəl dəyişən tərkib ünsürü olaraq makro, mezo və mikro səviyyələrdə sosial-iqtisadi vəziyyəti özündə ümumiləşdirir və bu da öz növbəsində hər bir fərdin (vətəndaşın) ərzaq məhsullarının məcmusuna münasibətdə onun normal həyatı və yaşam tərzini üçün minimal imkanları özündə cəmləşdirir.

Məlumdur ki, ərzaq təhlükəsizliyinin mahiyyət etibarını ilə bir neçə aspekti fərqləndirilə bilər:

– ərzaqın əldə edilməsi imkanının fiziki aspekti. Ölkənin bütün ərazisində ərzaq məhsullarının mövcudluğu istənilən zaman kəsiyində (həmişə) və ən azı minimal istehlak çeşidlərinə uyğun şəkildə mövcud olmalıdır;

– ərzaqın əldə edilməsinin iqtisadi aspekti. Ölkənin hər bir vətəndaşı ərzaq məhsullarının minimal həcmi əldə etmək üçün kifayət edə biləcək gəlir səviyyəsinə malik olmalıdır;

– ərzaqın əldə edilməsinin dayanıqlılıq imkanı. Ölkənin sosial-iqtisadi sistemi hər bir vətəndaşa müasir dövrdə və perspektivdə ərzaq əldə etmə imkanlarına təminatlı şərait yaratmalıdır;

– qida təhlükəsizliyi. Ölkənin sosial-iqtisadi sistemi qida məhsullarının və ərzaq xammalının təhlükəsizliyinin minimum səviyyəsinə zəmanət verməli və ya ən azı bu şəraiti formalaşdırmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud olan bu və ya digər fərqli amillər toplusunun həllində müxtəlif baxışlar ön plana çıxarılaraq belə nəticəyə gəlinmişdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin özündə onların idxaldan asılılığı problemi dayanır. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənayecə inkişaf etmiş İngiltərə ərzaq məhsullarının ən böyük idxalçısı mövqeyindən çıxış edir. Məhz buna görə də, FAO-nun egidası altında aparılmış silsiləvi səciyyə daşıyan tədqiqatlarda qeyd edilir ki, “prinsip etibarilə dünyada hamı üçün kifayət qədər ərzaq mövcuddur, problem isə onun qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülməsidir”.

Ərzaq təhlükəsizliyinin nəzəri-konseptual əsaslarını araşdıran mütəxəssislərin fikrincə, ərzaq təhlükəsizliyinə sosial siyasət sferasında öz əhatə dairəsini formalaşdıran bir sıra amillər də təsir edir. Bəzi ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təminat səviyyəsi daimi və dəyişən amillərdən də asılı olur. Daimi amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- az da olsa, yoxsulluq həddində yaşayan əhali qrupu;
- xarici amillərin (məsələn, nəqliyyat çətinliyi – ucqar dağ kəndləri və rayonlarına daha çox aid edilir) təsiri nəticəsində ərzaq təchizatında nisbi çətinlik (müəyyən coğrafi-ərazi bölgüsündə yaşayan əhali qrupu);
- müxtəlif əhali qruplarının sağlamlığını təhlükə altında saxlayan ayrı-ayrı balanslaşdırılmamış qida ünsürləri;
- qida məhsullarının təhlükəsizliyi üzərində daxili nəzarətin zəifliyi.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi üçün potensial təhlükə kimi xarakterizə oluna biləcək dəyişən amillər isə aşağıdakılardır:

- müxtəlif zaman intervallarında ölkə əhalisinin ərzaq təminatının azalmasına səbəb olan kənd təsərrüfatı istehsalının qeyri-sabitliyi və təbii kataklizmlər;
- dünya bazarının konyukturasının qeyri-sabitliyi və ixracdan gələn valyuta daxilolmalarının artması nəticəsində ölkənin ərzaq təchizatının xarici amillərdən kəskin asılılığı;
- ticarət embarqosu və buna bənzər sanksiyalarla əlahiddələşdirilmiş amillərlə bağlı tərəf-müqabil ölkələrin xarici siyasi vəziyyətinin pisləşməsi və qeyri-sabitliyi.

Ərzaq təhlükəsizliyi müxtəlif səviyyələrdə (regional, milli, daxili ərazi bölgüsü, ailə təsərrüfatı) differensasiya olunur.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin konsepsiyası yalnız ölkənin özünü ərzaqla təminatını əhatə etmir. Bu konsepsiya öz növbəsində onu da nəzərdə tutur ki, ölkə daxili ehtiyacları ödəmək üçün zəruri miqdarda ərzaq məhsulları istehsal etməli, əgər

müqayisəli üstünlüklər bu prosesə əngəl törədirsə, o zaman zəruri miqdarda ərzaq məhsullarını xarici ölkələrdən idxal edilməlidir.

Bu baxımdan ölkəmizdə əsas ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin ümumən yüksəlməsi diqqəti cəlb edir. Bunu Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları əsasında hazırlanmış aşağıdakı cədvəldən də görmək olar (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. Bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi (faizlə)

Göstərici	2014	2015	2016	2017	2018
Dənliyərin cəmi (çəltik daxil edilmir):	60,6	64,5	63,8	66,3	74,1
buğda	54,1	54,8	52,9	58,1	64,8
arpa	84,6	95,1	101,7	94,4	103,1
qarğıdalı	56,7	54,1	71,1	70,7	82,7
vələmir	62,2	93,1	85,7	90,1	89,2
sair növ dənliyələr	1,1	6,3	32,0	20,4	82,3
Paxlalılar	76,5	69,3	68,4	73,7	72,0
Kartof	89,7	89,1	85,5	89,2	90,8
Bütün növ tərəvəz	103,4	103,4	105,4	115,2	115,0
Bostan məhsulları	100,4	100,0	100,2	100,2	99,7
Meyvə və giləmeyvə	120,1	113,7	116,4	122,4	123,2
Üzüm	97,9	93,1	89,2	93,4	92,5
Pomidor	112,1	113,7	119,0	130,9	138,0
Qoz və fındıq	151,4	132,5	141,9	152,9	130,0
Nar	103,5	103,7	105,2	104,5	106,3

Cədvəl 1-ə diqqət yetirsək, respublikada bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsində illər üzrə müqayisədə xeyli artım olduğunu müşahidə edirik. Bu da öz növbəsində həm bu adda olan məhsullara daxili tələbatın ödənilməsi, həm də ixracı baxımından əhəmiyyətlidir.

Ölkə əhalisinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması məsələsində vacib məqamlardan biri də əhalinin gəlirləri, istehlak xərcləri və bu xərclərin tərkibində ərzaq xərclərinin xüsusi çəkisi ilə bağlı olan göstəricilərdir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq son on ildə bütün bu göstəricilər üzrə nəzərəcarpacaq artım müşahidə edilmişdir ki, bu da birbaşa əhalinin həyat şəraitinin yüksəldiyini göstərir.

Məlumatların təhlili göstərir ki, son on ildə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən aylıq gəlirlər və istehlak xərcləri təxminən 3,2 dəfə artaraq ortalama 240 manat ətrafında dəyişmişdir. Qeyd olunan dövrdə ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 2,4 dəfə artmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, ümumi istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi son on ildə azalmağa meyilli olmuşdur. Əgər 2006-cı ildə ümumi istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına

çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 53,6 faiz təşkil edirdisə, 2015-ci ildə bu göstərici 13,1 faiz azalaraq 40,5 faiz təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi, ümumi xərclərin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq bu göstərici hələ də kifayət qədər yüksək olaraq qalır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 25 faiz ətrafında dəyişir ki, bu da Azərbaycan üzrə göstəricilərdən daha aşağıdır.

Cədvəl 2-də isə bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi illər üzrə müqayisəli verilmişdir:

Cədvəl 2. Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi (faizlə)

Göstərici	2014	2015	2016	2017	2018
Dənlilərin cəmi:	39,4	35,5	36,5	33,7	26,9
buğda	45,9	45,2	47,1	41,9	35,2
arpa	15,4	4,9	0,1	5,6	1,7
qarğıdalı	43,3	45,9	28,9	29,3	17,3
vələmir	37,8	6,9	14,3	9,9	11,0
sair növ dənlilər	98,9	93,7	71,8	79,6	17,7
Paxlalılar	24,0	30,7	31,7	26,4	30,2
Kartof	15,7	14,8	18,1	16,5	16,0
Bütün növ tərəvəz	3,4	3,4	5,1	3,8	2,8
Bostan məhsulları	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Meyvə və giləmeyvə	3,6	9,6	12,6	12,7	16,8
Üzüm	2,4	8,1	13,5	8,1	9,3
Pomidor	0,9	0,7	5,0	1,4	1,1
Qoz və fındıq	5,1	11,1	14,0	13,6	13,8
Nar	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0

Yuxarıdakı cədvəllərdən də göründüyü kimi 2014-2018-ci illər üzrə müqayisədə bitkiçilik məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin xeyli artdığı və eyni zamanda bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsinin aşağı düşdüyü nəzərə çarpır. Bu da aqrar sahədə, o cümlədən bitkiçilik və digər ərzaq məhsulları sahəsində aparılan məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində baş vermişdir.

Milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyi öz növbəsində ev təsərrüfatlarının (mikro səviyyədə) zəruri məhsullarla təchizatı məsələlərini də özündə ehtiva etməlidir.

Ev təsərrüfatları səviyyəsində ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı məsələləri ilk növbədə adambaşına düşən gəlirlərlə sıx əlaqədardır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayan əhalinin böyük bir qismi (əsasən kiçik torpaq sahələrinin sahibləri) torpaq sahəsinin gəlirləri hesabına öz ərzaq ehtiyaclarını ödəyə bilmirlər, amma buna baxmayaraq onların ərzaq məhsullarının alıcılarının say tərkibində xüsusi çəkisi 50-53 faiz təşkil edir (4).

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi kimi

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması mühüm sosial-iqtisadi məsələdir, onun həlli ölkənin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin əsas (prioritet) istiqamətlərindən biri olmaqla geniş, milli, iqtisadi, sosial, demoqrafik və ekoloji məsələləri əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə də ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi əsas strateji hədəflərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Son vaxtlar ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında digər sahələrlə bərabər aqrar sahədə də aparılan islahatların nəticəsi kimi qida təhlükəsizliyi məsələlərinə diqqət xeyli artırılmışdır. Bu deyilənlərin məntiqi davamı olaraq ölkə Prezidentinin 2017-ci il 13 noyabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılan Azərbaycan Respublikasının Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA) bu qəbildən olan məsələlər sırasındadır. AQTA-nın sahibkarlarla keçirdiyi mütəmadi görüşlər, maarifləndirmə, eyni zamanda insan həyatı üçün təhlükə yarada biləcək məhsulların istehsalının qarşısının alınması və bu istiqamətdə işlərin gücləndirilməsi əhalinin sağlam qidalarla təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi sağlam həyat üçün əhalini mühüm və vacib ərzaq növləri ilə təmin etməyi nəzərdə tutur. Ancaq ərzaq təhlükəsizliyi sadəcə tələb olunan qida məhsullarını təmin etmir, həm də onların keyfiyyətini, kalori tutumlarını və komponentlərini də özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi dörd əsas komponent üzərində formalaşır. Bunlara reallıq - ərzaq növünə daxili tələb, təklif və ticarət dövriyyəsi, əlçatanlıq -ümumi gəlir, işsizlik, iqtisadi artım və yoxsulluq səviyyəsi, istehlak - sağlamlıq, təhsil səviyyəsi, infrastruktur şəbəkəsi və sabitlik -müvafiq ərzaqa fiziki və iqtisadi əlyetərlik daxildir (7).

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və onların emalına siyasi sabitliyin, milli müstəqilliyin mühüm amili kimi baxırlar. Əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi konsepsiyası elmi və hüquqi əsaslarla tənzimlənir. Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin bütün əhalisinin aktiv və sağlam həyatını təmin etmək üçün lazımı həcmdə təhlükəsiz və qidalı ərzaq məhsullarını rahat əldə etməsi anlamına gəlir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas meyar ölkə əhalisinin istehlak etdiyi məhsulların 80%-nin ölkənin aqrar sektorunda istehsal edilməsidir.

Ərzaq çatışmazlığı təbii hadisələr və fəlakətlər, müharibələr, dövlətdə yaranan müxtəlif iqtisadi böhran, ictimai quruluşda baş verən radikal dəyişikliklər və s. amillər nəticəsində yaranır. Ölkənin milli təhlükəsizlik sistemində ərzaq təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, o, ekoloji təhlükəsizliklə əlaqədardır. Dünyada ekoloji situasiyanın pisləşməsi kənd təsərrüfatına həlledici təsir göstərir: bir tərəfdən ərzaq məhsulları üçün xammal olan kənd təsərrüfatı məhsullarının artımına mane olur, digər tərəfdən müxtəlif toksinli maddələrlə çirklənən məhsullar istehsalına səbəb olur. XX əsrdə ərzaq məhsullarının dövlətlərarası ticarətinin artması ilə əlaqədar olaraq onlardan digər ölkələrə

siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlandı. Buna görə də hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik sistemində mərkəzi problemlərdən biridir. Etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunmayan hər bir dövlət digər dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşür.

Ərzaq təhlükəsizliyi sferasında aqrar-sənaye siyasətinin və iqtisadi islahatların, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının bazarının formalaşması və inkişaf etdirilməsi sahəsində digər tədbirlərin həyata keçirilməsinin qarşılıqlı problemləri, ölkə bazarının dünya ərzaq bazarından asılılıq səviyyəsi, əhalinin sosial vəziyyəti və onun alıcılıq qabiliyyəti kəşifir. Bu onunla izah edilir ki, ənənəvi rasionlar gündəlik qidalanmada lazımi kalorini təmin etsə də, insan orqanizmi üçün tələb olunan minimum səviyyədə zülalları, yağları və mikroelementləri qarşılıya bilmir.

Demək olar ki, aclıq və tam qidalanmamaq insan cəmiyyətinin yarandığı ilk vaxtlardan müasir dövrə qədər mövcud olmuşdur. Uzun illər bunu şərtləndirən əsas amil kənd təsərrüfatının lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi idi. Lakin məhsuldar qüvvələr, o cümlədən kənd təsərrüfatının müasir inkişaf səviyyəsində planetdə yaşayan insanlardan bir neçə dəfə çox adamı ərzaq məhsulları ilə təmin etmək imkanları vardır.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə ixrac etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün yararlı torpaqların 25%-ə qədəri istifadə edilir. Müasir dövrdə ərzaq problemi global miqyas və xarakter daşıyır.

Ərzaq problemlərinin həlli geniş təkrar istehsalın, işçi qüvvəsinin normal fəaliyyətinin, əhalinin tələb olunan həcmdə və çeşiddə ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi deməkdir.

Başqa məhsullarda olduğu kimi ərzaq məhsullarının qiymətlərində yaranan qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması üçün də beynəlxalq əmtəə razılaşmaları, idxal-ixrac kvotaları, bufer ehtiyatları və digər mexanizmlər vasitəsilə (qəhvə, kakao, şəkər, buğda və s. üzrə) təsir göstərilir.

Tam qidalanmama dünya əhalisinin genişmiqyaslı təbəqələri üçün səciyyəvi olan adi haldır. Müxtəlif ölkələrin ərzaq məhsullarının tərkibində zəruri miqdarda kalori olsa da, yağ və zülallar çatışmır, bu da insanların sağlamlığına pis təsir edir və ilk növbədə ağır kənd təsərrüfatı sahələrində çalışan işçi qüvvəsinin əmək fəaliyyətində mənfi ünsürləri ön plana çıxarır.

Ötən əsrin 60-80-ci illərində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə özünü təmin etmə əmsalı 99%-dən 113%-ə qədər artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu göstərici 103%-dən 98%-ə qədər azalmışdır. İnkişaf etməkdə olan regionların əksəriyyətində özünü təmin etmə Asiyadan fərqli olaraq (burada da əmsal 100%-dən aşağıdır) aşağı düşməkdə davam edir. Ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə Şərqi Avropa və MDB ölkələrində də aşağı düşmüşdür -müvafiq olaraq 99%-dən 94%-ə enmişdir (5).

Mükəmmələşdirilmiş metodika və rəqəmlər bazası üzərində iki onillik araşdırmalar nəticəsində aclıqdan xroniki əziyyət çəkən insanların sayı BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO), Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond (İFAD) və Beynəlxalq Ərzaq Proqramı (BƏP) tərəfindən dəqiqləşdirilərək müəyyən edilmişdir. Hazırda dünyada belə insanların sayı təxminən 870 milyondur (8).

Müxtəlif ölkələrdə ərzaq çatışmazlığı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xarici ticarətin hesabına da tənzimləyə bilər. Ərzaq məhsulları beynəlxalq ticarətin vacib tərkib hissəsidir. Dünya taxıl idxalı onun ümumi istehsal həcmnin 11%-ni təşkil edir və 200 milyon tondan çoxdur. Dünya bazarında ərzaq məhsullarının əsas ixracatçıları sənayecə inkişaf etmiş Qərbi ölkələridir. Onlar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 30%-nə sahib olmaqla dünya kənd təsərrüfatı məhsullarının təxminən 70%-

nin ixracatçısı və yalnız 40%-nin idxalçısı kimi çıxış edirlər. Belə ki, son 10 ildə onların dünya ərzaq məhsulları ixracında payı durmadan artır, idxalda isə xeyli azalmışdır. Dünyada ərzaq məhsullarının əsas ixracatçısı kimi ABŞ çıxış edir. Onun dünya taxıl ixracında payı 40,5%-dən 48,7%-ə qədər, ət və ət məhsullarının ixracında payı isə 6,9%-dən 8,1%-ə qədər artmışdır. Ötən əsrin 70-80-ci illəri ərzində Avropa İttifaqı ölkələrinin taxıl ixracında payı 8,6%-dən 13,6%-ə qədər, ət və ət məhsulları ixracında payı isə 12,7%-dən 37,9%-ə qədər yüksəlmişdir (5).

Ərzaq məhsullarının istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin funksionallığının əsas tərkib hissəsi olmaqla dünya siyasətinin prioritetləri sırasında xüsusi mövqeyə malikdir. O öz növbəsində dünya təsərrüfatı subyektlərinin və xüsusilə insanların, işçi qüvvəsinin həyat fəaliyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Hələ 2400 il əvvəl qədim yunan alimi Ksenofont yazırdı: “Kənd təsərrüfatı bütün digər sahələrin “anası”, “südverənidir”. Nə zaman ki, kənd təsərrüfatı gözəl idarə edilir, digər sahələr çiçəklənir. Nə zaman ki, kənd təsərrüfatına diqqət yetirilmir, onda digər sahələr də tənəzzül dövrlərini yaşayırlar”.

Ərzaq məhsullarının əsas özəyi, mənbəyi kimi kənd təsərrüfatı çıxış edir. Onun dünya məhsulunun yaradılmasında payı 1970-ci ildə 7,4% olduğu halda, 2000-ci ildə 4,9%-ə düşmüşdür. Buna baxmayaraq kənd təsərrüfatı planetimizin 45,3% əhalisinin həyatı ilə birbaşa əlaqəli olan iqtisadi sahədir. Əgər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında əmək qabiliyyətli əhalinin cəmi 5%-i çalışırsa, bu göstərici bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 60% təşkil edir (Afrika və Asiya ölkələrində bu göstərici 65-70%-dir) (6).

Hər bir insan ərzaq təhlükəsizliyi problemi ilə qarşılaşa bilər. Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial aspektlərini ön plana çıxaran mütəxəssislər bu problemin həllində ümumbəşəri və milli-etnik dəyərləri xüsusi olaraq qeyd edir, insan haqları ilə əlaqədar bütün münaqişələrin tarazlaşdırılmasında bu problemin həllinin ümdə vəzifə olduğuna işarə edirlər.

Bir sıra kasıb ölkələr belə bir imkana sahib olmasalar da, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dövlət büdcələrinin yalnız 13%-i (ildə təxminən 57 milyard dollar) bu istiqamətdə xərclənir. Əgər əlavə olaraq büdcənin tərtibatında sosialyönümlülük təmin olunarsa, hər il bu istiqamətlərə 88 milyard dollar da ayırmaq mümkündür (6).

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi bütövlükdə humanitar inkişafın əsas dəyərləri arasında xüsusi yer tutan problemlərdən biri kimi xarakterizə olunur.

Nəticə

Ümumiləşdirmələr apararaq qeyd etmək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin tələbatının fizioloji qida normalarına uyğun olaraq ödənilməsinə və dövlətin ərzaq ehtiyatlarının daha çox yerli istehsal hesabına çevik və səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını özündə əks etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi mövcud imkanlar hesabına əhalinin fəal və sağlam həyat tərzini üçün zəruri həcmdə ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etməyə imkan verir. Ərzaq təhlükəsizliyi fizioloji normalar və müəyyən edilmiş keyfiyyət standartları çərçivəsində əhalinin əsas növ qida məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına davamlı ödənilməsi üçün kompleks tədbirlər sistemini əhatə edir.

Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ərzaqa əlyətərliyin təmin edilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu zaman bazarda əhalinin istəklərinə uyğun növdə, həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsullarının mövcud olması və faktiki istehlak göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin olunmalıdır. Ölkə əhalisinin ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı olan

məqamlardan biri də əhalinin gəlirləri, istehlak xərcləri və onun tərkibində ərzaq xərclərinin xüsusi çəkisi ilə bağlı göstəricilərdir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq bu sahədə vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin istehlak göstəricilərinin daha da yüksəldilməsi üçün fəaliyyət davam etdirilməlidir. Bu məqsədlə əsasən yerli istehsal potensialından maksimum istifadə edərək tələbatın ödənilməsi və əhalinin gəlirlərinin artırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bu da son nəticədə əhalinin bütün dövrlərdə keyfiyyətli və ucuz ərzaq məhsullarına çıxışına şərait yaratmış olacaqdır. Həmçinin ölkə əhalisinin sağlamlığının təmin edilməsində sağlam qidalanma da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Policy Reform in the WTO: The Road Ahead. Washington, D.C.: U.S. Department of Agriculture, May 2001. Pp. 63-64.
2. Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Policy Reform in the WTO: The Road Ahead. Washington, D.C.: U.S. Department of Agriculture, May 2001. P.93.
3. Бурдаков П.Т., Слетгалиев Р.З. Россия в системе глобальной безопасности. Ст.-П., 2002. С.119-120.
4. Экономические перспективы. Электронный журнал Государственного департамента США. Обеспеченность продовольствием и безопасность продуктов питания. Том 7. Номер 2, Май 2002 года. С. 93
5. Griffin Keith and Terry McKinley. 2000. "A New Framework for Development Cooperation" UNDP, New York, 2000, P.169-174.
6. FAO. Agricultural Biotechnology for Developing Countries. 2001.Rome, Italy. PDF File. Pp. 101-102.
7. Eldar Quliyev. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Kooperasiya nəşriyyatı. Bakı-2018, s. 19
8. İsmət Abasov. AZƏRBAYCANIN VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI. Bakı –2013, s. 20
9. Uygun Aksoy, İsmet Boz, Həzi Eynalov, Yaqub Quliyev. AZƏRBAYCANDA ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATI. Hazırki durum və gələcək inkişaf potensialı. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı. Bakı, 2018, s. 7.

Elektron mənbələr

<https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

<https://www.agro.gov.az/az>

www.fao.org

E.H. Akbarov, *Senior Lecturer*

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Issue of Food Security in the National Security System

Abstract

The article provides information on the role of food security as an integral part of national security in providing the country's population with the necessary volume and quality of food products, as well as conditioned factors of food security. Within the framework of current paper, strengthening food security, increasing self-sufficiency in food, developing food norms by revising people's diets, ways to turn them into leading agricultural producers in the regions of Azerbaijan and food shortages in some countries were discussed. Moreover, it was mentioned that necessary measures were taken to strengthen the institutional capacity to ensure food security sustainability.

Keywords: *food security, access to food, economic security, food products, food shortages.*

Э.Г. Акперов, *старший преподаватель*

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Место продовольственной безопасности в системе национальной безопасности

Резюме

В статье представлена информация о роли продовольственной безопасности в Азербайджанской Республике как неотъемлемой части национальной безопасности в обеспечении населения страны необходимым количеством и качеством продуктов питания, факторах, обуславливающих обеспечения продовольственную безопасность.

А также рассмотрены пути дальнейшего укрепления продовольственной безопасности страны, включая повышение продовольственной самообеспеченности, разработка продовольственных норм путем пересмотра рациона питания населения, пути становления Азербайджана ведущим производителем сельскохозяйственной продукции в регионе и проблемы нехватки продовольствия в некоторых странах. В то же время отмечено, что для обеспечения устойчивости продовольственной безопасности были приняты необходимые меры по укреплению институционального потенциала.

Ключевые слова: *продовольственная безопасность, доступ к продовольствию, экономическая безопасность, продовольствие, нехватка продовольствия.*

UOT: 63; 574.062; 33

İŞĞAL ALTINDA OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI TORPAQLARININ POTENSİALININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Akif Həmzə oğlu Vəliyev, i.ü.e.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, elmi katib

Tel.: (050) 624-24-33; e-mail: akif.valiyev@atm.gov.az

Xülasə

Məqalədə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ekoloji mühitə vurulan zərərdən və torpaq ehtiyatlarından, xüsusilə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin iqtisadi baxımdan dəyərləndirilməsindən bəhs edilir. Təcavüzün ekoloji mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə, eləcə də ümumilikdə kənd təsərrüfatına təsiri qısaca xarakterizə olunmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqların kənd təsərrüfatı sahələri (uqodiyalar) üzrə istifadə səviyyəsi göstərilmiş, bu torpaqların keyfiyyət baxımından əsas xüsusiyyətləri və potensial məhsuldarlıq imkanları araşdırılmışdır. Bunlarla yanaşı məqalədə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət göstəricilərinə görə aqroistehsal qrupları üzrə bölgüsü verilmiş və keyfiyyət səviyyəsi digər iqtisadi rayonlarla müqayisə edilmişdir. Eyni zamanda, işğal nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalması səbəbindən itirilən maliyyə vəsaiti barədə müvafiq hesablama aparılmışdır.

Açar sözlər: torpaq-iqlim şəraiti, kənd təsərrüfatı, işğal altındakı ərazilər, torpaqların keyfiyyət qrupları, vurulan zərər, itirilən vəsait.

Giriş

Azərbaycanda hazırda ən həssas məqamlardan biri də Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 1988-ci ildən başlayaraq işğal edilən, 2020-ci il sentyabrın 27-dən müzəffər Azərbaycan Ordusunun əks-hücumu nəticəsində qısa müddətdə işğaldan azad olunan torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının bərpası ilə bağlıdır. 1988-ci ildən nəzərə alsaq, 32 il işğal altında qalmasına baxmayaraq nə qədər ərazimizin işğal olunduğu haqda mətbuatda və bir çox mənbələrdə hələ də qeyri-dəqiq məlumatlara rast gəlinir. Bununla yanaşı, işğal altında olan torpaqlarımızın keyfiyyəti, tərkibi, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlığı və s. barədə də hələlik geniş bir araşdırma yoxdur ortada. Ona görə də bu istiqamətlərdə müvafiq araşdırmanın aparılmasını ən vacib məsələlərdən biri kimi zəruri hesab edirik.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq məqalədə əsas məqsədimiz işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın təbii təsərrüfat yerləri üzrə sahələrinin daha dəqiq müəyyən edilməsi və həmin torpaqların kənd təsərrüfatında istifadəsi əhəmiyyətini dəyərləndirməkdən ibarətdir.

Ümumi səciyyə

Azərbaycanın təbii şəraiti, o cümlədən torpaq-iqlim şəraiti çox mürəkkəb fiziki-coğrafi amillər kompleksinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Dünyadakı 11 iqlim tipindən 9-na ölkəmizdə rast gəlinməsi bunun əyani sübutudur. Belə bir müxtəliflik torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanı eyni coğrafi en dairəsində yerləşən Orta Asiya respublikalarından kəskin fərqləndirir.

Azərbaycanın ərazisi 63 inzibati rayonu özündə birləşdirən 10 iqtisadi rayona ayrılır. 1992-ci ildən başlayaraq bu rayonlardan Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Rayonu bütövlükdə, Yuxarı Qarabağ İqtisadi Rayonuna daxil olan Şuşa, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı, Cəbrayıl inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri tamam, Ağdam və Füzuli inzibati rayonlarının böyük bir hissəsi, həmçinin Qazax və Tovuz rayonlarının müəyyən əraziləri Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində işğal edilmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində 20 mindən artıq azərbaycanlı həlak olmuş, 50 min insan yaralanmış və müxtəlif dərəcədə xəsarət almış, 5 mindən artıq azərbaycanlı əsir və itkin düşmüşdür. Ermənistanın indiki ərazisində (əzəli Azərbaycan torpaqları olmuş) və işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün olmuşdur. Müharibə nəticəsində 900-dən çox yaşayış məntəqəsi dağıdılıb talan edilmiş, mülki əhalinin 9 milyon kvadratmetr sahədə evləri, dövlət müəssisələri və sosial obyektlər, o cümlədən 311 kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 145 yeni yaradılmış və ən müasir texniki avadanlıqlarla təchiz olunmuş üzümçülük-şərabçılıq sovxozları, xüsusilə məşhur Qarabağ cins-cıdır atları yetişdirən Ağdam Atçılıq Sovxozu, 135 kolxoz, 31 təsərrüfatlararası müəssisə dağıdılmış və yandırılmışdır. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını təşkil edən və həmin dövr çox yüksək qiymətə olan 1365 avtonəqliyyat vasitəsi, 3425 müxtəlif əkin və qoşqu traktoru, taxıl və pambıqyığan kombaynlar və s. işğal ərazisində qalmışdır. Həmçinin 313,1 min başdan çox iribuynuzlu mal-qara, o cümlədən 111,2 min baş inək və camış, 1 milyon 98 min qoyun və keçi qarət edilmiş, 20 min ton ət, 75,5 min ton süd, illik 846 ton heyvandarlıq məhsulu itirilmişdir (3).

Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçı siyasət nəticəsində ölkəmizə dəyən zərərin miqdarı çox yüksək rəqəmlərlə ölçülür. Təbii ki, müvafiq tədbir görmək və tələb etmək üçün bu zərərin miqdarı artıq aidiyyəti qurumlar tərəfindən hesablanır. Lakin işğalda qalmış ərazilərimizdə ətraf mühitə və kənd təsərrüfatına dəymiş zərər barədə də geniş və əhatəli araşdırmalara ehtiyac var.

Ərazinin ekoloji mühiti

İşğaldan azad edilmiş ərazilər öz ekoloji-təbii zənginliyi ilə fərqlənir. Burada çoxlu təbii abidələr, nadir bitki və heyvan növləri geniş yayılmışdır. Bu ərazilərdə 460 növdən artıq yabanı ağac və kol bitkisi bitir. Onlardan 70-dən çoxu endemik növlərdir və dünyanın heç bir yerində təbii halda inkişaf edə bilmir. Meşələrdə geniş yayılmış qaraçöhrə, ayıfındığı, Araz palıdı, Şərq çınarı, Eldar şamı, şümşad, pirkal, meşə üzümü, yalanqoz, adi nar, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. kimi dünya florasının xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli ağac növləri bitir. Ancaq bu meşələrin bir qismi düşmənlər tərəfindən məhv edilib. Bunlardan başqa bu ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş məməlilərin 4, quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptililərin 3, həşəratların 8, bitkilərin 27 qiymətli növü məhvə məruz qalıb.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə Kiçik Qafqazın zəngin təbii landşaftını, nadir bitki və heyvan növlərini mühafizə etmək məqsədilə hələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamamışdan əvvəl burada

dövlət tərəfindən bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Onlardan ümumi ərazisi 43 min hektara qədər olan Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Laçın rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığını göstərmək olar. Amma təəssüf ki, bu qoruqlarda olan biomüxtəlifliyin qiymətli növlərinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən məhv edilib.

Bilirik ki, Azərbaycanda əsas kənd təsərrüfatı məhsulları (təxminən 80-85%) suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Azərbaycanın ərazisinin çox hissəsində quraqlıq iqlim hökm sürdüyündən su ehtiyatları olduqca məhduddur. Yەرüstü su ehtiyatları 32,3 kub km-dir və əsas hissəsini çay suları təşkil edir ki, onun da illik həcmi 30,9 kub km-ə bərabərdir. Bu su ehtiyatının yalnız 10,2 kub km-i, yaxud 33%-i respublikanın öz ərazisində formalaşır, qalan 20,7 kub km-i, yaxud 67%-i qonşu dövlətlərin ərazilərindən daxil olan çay sularının hesabına formalaşır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən ölkəmizə daxil olan sular həddindən artıq çirkləndirildiyi üçün istifadəyə yarasız haldadır. Bir tərəfdən də işğal altında olmuş ərazilərimizdə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan bir çox göllər və çaylar Ermənistan tərəfindən böyük antropogen təsirlərə məruz qalıb. Bu da ölkəmizin ümumi təsərrüfat sisteminin, o cümlədən kənd təsərrüfatının su təminatında ciddi problemlər yaradıb, eyni zamanda regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub.

İşğal altında olmuş Azərbaycan ərazilərində kifayət qədər şirin su ehtiyatına malik olan irilixırdalı 7 relikt göl, böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları mövcuddur. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu, Laçın rayonundakı İliqsu, Şuşa rayonundakı Turşsu, Sırlansu və bir çox başqa mineral sular özlərinin təbii yüksək temperaturlarına, əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusi müalicəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Əhəmiyyətini nəzərə alaraq hələ keçən əsrin 80-ci illərində Kəlbəcərin İstisu bulağı üzərində iri müalicəvi kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutka ərzində 800 min litrdən çox su istehsal edirdi. Şuşa şəhərindən 17 km məsafədə yerləşən Turşsu mineral bulağından kəmərlə vasitəsilə Şuşa şəhərinə su çəkilmişdir və bu da şəhər əhəlisinin içməli suya olan tələbatının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ermənistanın silahlı təcavüzünün nəticələri təkcə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində deyil, ətraf və yaxın rayonlarda da özünü göstərib. Belə ki, həmin rayonlarda su təminatı və suvarma sistemlərinin fəaliyyətində ciddi problemlər yaranmışdır, bu da öz növbəsində torpaqlardan səmərəli istifadəyə, bitki örtüyünə, kənd təsərrüfatının inkişafına, ümumilikdə ekoloji mühitə mənfi təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın su ehtiyatlarının formalaşmasında sıx çay şəbəkəsinə malik olan Kiçik Qafqaz dağlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Mənbəyini bu dağlardan götürən bir çox çaylar, xüsusilə Kür çayının sağ qolları olan Tərtər, Xaçınçay, Arazın sol qolları olan Həkəri, Köndələnçay və s. bolsulu çaylardır və onlar quraqlıq iqlim şəraitinə malik olan düzən ərazilərin suvarılmasında və müvafiq meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsində müstəsna rolə malikdirlər. Bu çayların bəziləri üzərində təsərrüfat əhəmiyyətli süni göllər və suvarma kanalları inşa edilmişdir. Məsələn, 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində ümumi su tutumu 565 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarı inşa edilmişdir. Başlanğıcını bu su anbarından götürən magistral kanallar vasitəsilə Tərtərdə 24481 ha, Bərdədə 12620 ha, Ağdərədə 14380 ha, Ağdamda 29886 ha, Goranboyda 6938 ha və onlara yaxın bir çox rayonların ərazilərində ümumilikdə 100 min hektara yaxın əkin sahəsi suvarılırdı.

Uzun müddət işğal altında qaldığına görə texniki qurğularına lazımi xidmət göstərilmədiyi üçün Sərsəng su anbarı hazırda qəzalılıq vəziyyətindədir ki, bu da anbardan aşağıda yerləşən ərazilərin yarım milyondan artıq əhalisi üçün olduqca təhlükəlidir. Bu azmış kimi ermənilər anbardan suyu kənd təsərrüfatında suvarmaya ehtiyac olmayan qış dövründə buraxır və nəticədə xeyli torpaq sahəsi su altında qalır, yollar, suvarma sistemləri, müxtəlif infrastruktur sahələri dağılır, güclü sel axınları baş verir. Təbii ki, bu da kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurub, əkin sahələrinin suvarılmasında və torpaqların səmərəli istifadə edilməsində problemlər yaradıb, təbii landşaft məhv olub, regionda təhlükəli ekoloji gərginlik yaranıb.

İşğalda olan ərazilərdə ümumi həcmi 674 milyon kubmetrə bərabər olan 5 su anbarından, 7296 hidrotexniki qurğudan, 62 su nasosu və suvarma aqreqatından, 36 müasir nasos stansiyasından, 26 suvarma sistemi və 18 ədəd suvarma sistemlərinin baş qurğularından ibarət 1203 kilometrlik irriqasiya infrastrukturunu və su kommunikasiya sistemi tamam dağıdılıb məhv edilmişdir. Bunun nəticəsində hətta işğal altında olan ərazilərin hüdudlarından kənardakı 5 rayonda 120 min hektardan artıq torpaq sahəsi suvarılmadığına görə demək olar ki, təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılmışdır. Ümumilikdə isə 1 milyon hektardan artıq torpaq sahəsi, o cümlədən 127,7 min hektar suvarılan sahə, 34,6 min hektardan artıq üzüm və meyvə bağları yararsız hala düşdüyündən istehsal prosesinə cəlb edilməmişdir (6).

Bütün bunlarla bərabər çay sularının çirkləndirilməsi ilə mübarizə üzrə bir çox regional sazişlərdə digər dövlətin ərazisindən axan çay sularının çirkləndirilməsi yolu ilə həmin dövlətə müəyyən dərəcədə zərər vurulmasının beynəlxalq hüquq normalarına zidd olduğunun nəzərdə tutulmasına baxmayaraq respublikanın ərazisindən axan və suvarma sistemində böyük əhəmiyyətə malik Araz və Ağstafa kimi sərhəd çayları Ermənistan tərəfindən zəhərləyici maddələrlə qəsdən çirkləndirilir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, Qazax rayonu ərazisindəki Aşağı və Yuxarı Əskipara, Quşçu Ayrım, Barxudarlı və digər yaşayış məntəqələrinin işğal olunması və dağıdılması nəticəsində Ağstafa çayı üzərində sərhəddə tikilmiş və ölkənin qərb rayonları üçün mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik su anbarına da ciddi təhlükə yaranmışdır. Su tutumu 120 milyon kubmetr olan bu su anbarından başlayan və uzunluğu 72 km-dən çox olan suvarma kanalı Qazax, Ağstafa, Tovuz, Şəmkir inzibati rayonlarının dağətəyində yerləşən təsərrüfatlarını və yaşayış məntəqələrini su ilə təmin edir.

Ermənistanın işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə vurduğu daha bir ziyan sahələrin yandırılması ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, ölkələr arasında dövlət sərhədi rejimi haqqında imzalanan sazişlərdə sərhəd yaxınlığında yanğınlar baş verdiyi halda, öz ərazisində yanğın baş vermiş tərəfin yanğının söndürülməsi və sərhəddən keçib başqa dövlətin ərazisinə yayılmaması üçün bütün mümkün tədbirləri həyata keçirməyə borclu olduğu nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, Ermənistan qəbul olunmuş bu beynəlxalq qaydaya da məhəl qoymadan təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Xocavənd rayonlarının ərazilərində bilərəkdən tez-tez yanğınlar törədib. Belə yanğınlar təkcə işğal altında olan ərazilərə deyil, hətta Azərbaycanın nəzarəti altında olan ərazilərə də ciddi zərər vurub. Belə ki, yanğınlar nəticəsində torpağın üst münbit qatının strukturu korlanıb, torpaq eroziyaya məruz qalıb, buradakı nadir bitki və heyvan növləri, bitkilər üçün vacib olan mikroorqanizmlər məhv olub, ümumilikdə ekoloji mühitdə tarazlıq pozulub. Təbii ki, bu da bütün region üçün olduqca təhlükəli problemlərin yaranmasına səbəb olur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Ermənistan tərəfindən qəsdən törədilən yanğınlar nəticəsində bütövlükdə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 96 min hektar otlaq, biçənək, yaşıllıq və meşə sahələri məhv olmuşdur. Təxmini

hesablamalara görə, indiyə kimi təkcə yangınlar zamanı ətraf mühitə vurulan zərərin dəyəri 250 milyon ABŞ dollarından artıq olmuşdur (6).

Hesab edirik ki, Ermənistanın işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində canlı təbiətə qarşı törətdiyi belə cinayət əməllərinə görə cavab verməsi üçün dövlət tərəfindən rəsmi olaraq bütün aidiyyəti beynəlxalq qurumlar qarşısında məsələ qaldırılmalı və nəticəyə nail olana qədər bu yöndə fəaliyyət davam etdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatının ümumi inkişaf xarakteristikası

İşğaldan azad olunan ərazilər Azərbaycan iqtisadiyyatında önəmli yer tutan iri kənd təsərrüfatı regionudur. Əlverişli torpaq-iqlim şəraitinə malik olması ərazidə kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafına geniş imkanlar yaradır. İşğala qədər burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri - taxılçılıq, üzümçülük, tütüncülük, yemçilik, kartofçuluq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, heyvandarlıq daha geniş inkişaf etdirilirdi. Respublikada istehsal edilən taxılın 14,3%-i, üzümün 31,5%-i, ətin 14,5%-i, südün 17,1%-i, yunun 19,3%-i, baramanın 17,0%-i Yuxarı Qarabağın payına düşürdü. Həm də bu rayonlarda ekoloji cəhətdən təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirilirdi. Bu ərazilərdə üzümçülüyn və tütüncülüyn inkişafı çox qədim tarixə malikdir (3).

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Azərbaycanın əzəli torpağı olan Yuxarı Qarabağ ərazisində sonradan məskunlaşan və bu torpaqları Azərbaycandan ayırmağı qarşısına məqsəd qoyan ermənilərin “ideoloqları” və onların havadarları inkar etsələr də, sovet hakimiyyəti illərində Yuxarı Qarabağın erməni əhalisinə Azərbaycan dövlətinin göstərdiyi xüsusi qayğı nəticəsində onlar yüksək inkişafa nail olmuşdular. Bunu 1965-1987-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan SSR, o cümlədən onun tərkibində olan Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üzrə sosial-iqtisadi inkişafa dair göstəricilərin müqayisəsi də aydın göstərir. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1987-ci ildə adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları respublika üzrə 588 kq, Naxçıvan MSSR üzrə 501 kq olduğu halda, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 692 kq olmuşdur (3).

Torpaq ehtiyatları

Məlumdur ki, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın 20%-ə qədər, yaxud 1670,3 min hektar ərazisi işğal edilmişdi. Bu ərazilərin 680,8 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, 10,7 min hektardan çoxu həyətəyanı sahələrdən (bu torpaqlar da kənd təsərrüfatına yararlıdır), 247,3 min hektarı meşəliklərdən ibarətdir (*Cədvəl I.*). Bunlardan başqa 234 min hektardan artıq sahə sair torpaqlardır və əminik ki, yerquruluşu qaydasında bu torpaqların yerdə uçotu aparılsa, kənd təsərrüfatı dövryyəsinə cəlb etmək üçün kifayət qədər yararlı torpaq müəyyən etmək mümkün olacaq.

İşğal altında qalan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 207,0 min hektarı (30,4%) əkinçilikdə, 54,7 min hektarı (8,0%) çoxillik əkmələr altında, 380 min hektardan çoxu (55,9%) heyvandarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik örüş-otlaq sahələri kimi istifadə oluna bilərdi. Bu torpaqların əksəriyyəti yay otlaqlarından ibarət idi. Çoxillik əkmələr altında olan torpaqların 37,8 min hektarı kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrindən biri olan üzümlüklərdən, 2 min hektardan çoxu meyvə bağlarından, qalanı isə baramaçılığın inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli rola malik tut çəkiliyindən

və digər çoxillik əkmələrdən ibarət idi. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 128,2 min hektarı, əkin torpaqlarının 80,5 min hektarı, çoxillik əkmələrin 38,2 min hektarı suvarılan olub (1).

İşğal altında olmuş ərazilərin torpaqları Kiçik Qafqaz dağ sisteminin yüksək dağlarından başlamış Şərqi doğru tədricən alçalaraq Kür-Araz düzənliyinə qovuşması nəticəsində əmələ gələn müxtəlif iqlim, geomorfoloji və hidrogeoloji xüsusiyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır. Burada yüksək dağların alp çəmənliyində müxtəlif yarım tipə malik dağ-çəmən torpaqlar, meşələrlə örtülü ərazilərdə qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları, orta və alçaq dağlıq ərazilərdə dağ-qara, dağ-boz-qəhvəyi (dağ-şabalıdı) torpaqlar, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə isə boz-qəhvəyi (şabalıdı), boz, boz-çəmən, subasar allüvial-çəmən torpaq tipləri yayılmışdır (5). Meşə örtüyü altında olan torpaqlardan başqa digər torpaqlar kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunurdu və onlar özünün keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Cədvəl 1. İşğal altında olmuş ərazilərin torpaq ehtiyatlarının tərkibi (ümumi/suvarılan, min ha)

Rayonlar	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatına yararlı	O cümlədən					Həyətəni (kənd təsərrüfatına yararlı)	Meşəliklər
			Əkin	Çoxillik əkmələr	Dinc	Biçənək	Örüş-otlaq		
Yuxarı Qarabağ	542,0	218,2	80,6	21,1	1,7	5,2	106,1	3,5	53,5
	25,3	25,1	15,0	8,8	--	--	--	1,3	0,2
Ağdam	109,4	48,1	19,3	10,1	--	--	16,8	1,9	3,0
	31,8	31,8	18,6	9,8	--	--	2,4	1,0	--
Qubadlı	84,2	34,6	15,0	0,9	--	0,6	17,6	0,5	18,4
	5,3	5,3	4,5	0,6	--	--	--	0,2	--
Zəngilan	72,6	34,6	7,7	2,7	0,1	0,2	23,3	0,6	19,6
	5,3	5,3	3,6	1,5	--	--	--	0,2	--
Kəlbəcər	199,0	91,2	4,0	--	2,3	7,6	76,4	0,9	62,8
	1,4	1,4	1,2	--	--	0,1	--	0,1	--
Laçın	182,6	90,9	12,1	0,2	3,7	4,7	69,3	0,9	63,3
	1,5	1,5	0,9	0,2	--	--	0,1	0,3	--
Füzuli	126,6	106,7	46,0	12,5	0,4	0,4	46,2	1,2	10,2 -
	43,6	43,6	29,6	12,0	0,4	0,4	--	1,2	--
Cəbrayıl	111,6	52,6	20,5	7,2	0,6	--	23,2	1,1	14,0 -
	12,6	12,6	5,8	5,3	--	--	0,9	0,6	--
Qazax	6,2	1,7	1,1	--	--	--	0,5	0,1	2,5
	1,5	1,4	1,1	--	--	--	0,2	0,1	0,1
Tovuz	2,1	2,0	0,5	--	--	0,1	1,4	--	0,1
	0,2	0,2	0,2	--	--	--	--	--	--
Cəmi	1436,3	680,8	207,0	54,7	8,8	18,8	380,8	10,7	247,3
	128,5	128,2	80,5	38,2	0,4	0,5	3,6	5,0	0,3

Qeyd: Əhəmiyyəti nəzərə alınaraq cədvəldə işğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı və meşə altındakı torpaqlar verilmişdir. Bunlardan əlavə 234 min hektardan artıq sair torpaqlar da işğal altında olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, işğaldan azad edilmiş torpaqların əksər hissəsi keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə respublikanın digər ərazilərinin torpaqlarına nisbətən daha münbit torpaqlardır. Bunu respublikanın ümumi torpaq örtüyünün, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyətcə qiymətləndirilməsinə dair aparılan tədqiqatların nəticələri də sübut edir*.

Respublikada torpaqların keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi barədə indiyə kimi aparılan tədqiqatların əsasında torpaqlar 100 ballı sistemə uyğun olaraq aşağıdakı 5 aqroistehsal qrupunda birləşdirilmiş və onların hər birinə 20 bal həddində qiymət almış torpaqlar daxil edilmişdir:

I qrup – *yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100-81 bal);*

II qrup – *yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80-61 bal);*

III qrup – *orta keyfiyyətli torpaqlar (60-41 bal);*

IV qrup – *aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40-21 bal);*

V qrup – *şərti yararsız torpaqlar (20-1 bal).*

Müəyyən edilmişdir ki, respublikada I keyfiyyət qrupuna daxil olan torpaqların ən çoxu Yuxarı Qarabağ (16,8%) İqtisadi Rayonuna, ən az isə Abşeron İqtisadi Rayonuna (0,2%) məxsusdur. Digər iqtisadi rayonlarda bu torpaqlar, məsələn Quba-Xaçmazda 13,4%, Lənkəranda 10,2%, Gəncə-Qazaxda 9,0%, Şəki-Zaqatalada 7,7% təşkil edir.

İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların aqroistehsal qruplarına görə bölgüsünə diqqət yetirsək, burada da I və II keyfiyyət qrupuna aid olan torpaqların üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olarıq (*Cədvəl 2.*). Göründüyü kimi işğal altında olan ərazilərin bu keyfiyyət qruplarına aid yaxşı və yüksək keyfiyyətli torpaqları kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 489,0 min hektarına və ya 71,8%-nə bərabərdir. III qrup - orta keyfiyyətli torpaqlar 163,4 min hektar (24,0%), IV qrup - aşağı keyfiyyətli torpaqlar 27,1 min hektar (4,0%), V qrup - şərti yararsız torpaqlar cəmi 1,3 min hektar

* Məlumdur ki, torpağın münbitliyi onun keyfiyyət xüsusiyyətinin və məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. Ona görə də bir torpağın digərindən nə dərəcədə münbit (məhsuldar) olduğunu müəyyən etmək üçün 100 ballı qiymətləndirmə sistemindən istifadə olunmuşdur. Qiymətləndirmə zamanı başlıca münbitlik göstəriciləri (humus, azot, fosfor, kalium, udulmuş əsasların cəmi və s.) əsas meyar kimi götürülmüş, torpağın bitkiyə təsir edən digər əlamətləri (qrnulometrik tərkibi, şorlaşma və şorakətləşmə dərəcələri, bərkliyi, qleyləşmə və podzollaşması, daşlılığı, bataqlaşması, səthi meyilliyi, qrunt suyunun dərinliyi, eroziyaya uğrama dərəcəsi və s.) təshih əmsalı kimi istifadə edilmişdir. Beləliklə, nəticədə torpağın yekun keyfiyyət balı müəyyənləşdirilmişdir (4, 2).

Qiymətləndirmənin nəticələrindən kənd təsərrüfatı işlərində istifadəni asanlaşdırmaq, qarşıya çıxan hər hansı bir problemi aradan qaldırmaq üçün torpaqlar keyfiyyət göstəricilərinə görə aldıkları ballar üzrə qruplaşdırılmışdır və elmdə belə qruplaşdırma torpaqların *aqroistehsal qruplaşdırılması* adlandırılır. Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması dedikdə, genezisinə (əmələgəlməsinə) və aqronomik keyfiyyətlərinə görə eyni xassəyə (münbitliyə) malik olan torpaqların qruplaşdırılması başa düşülür.

Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalında bir çox ümumi məsələlərin həllində – torpaqların səmərəli istifadəsində, müxtəlif bitkilərin əkiləcək sahələrinin müəyyən edilməsində və hansı bitkinin əkilməsinin daha düzgün olduğunu müəyyən edib yerləşdirməkdə, təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, ərazinin düzgün seçilməsində, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında, təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, habelə torpağın potensial məhsuldarlıq imkanının müəyyən edilməsində və s. olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

(0,2%) təşkil edir. Orta və aşağı keyfiyyətli torpaqların əksəriyyəti – 109,1 min hektarı (16,0%) öyrüş-otlaq sahələrinin torpaqlarından ibarətdir. Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə belə vəziyyəti digər iqtisadi rayonlarla müqayisədə yüksək göstəricidir.

İşğal altında olmuş və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyətinin nisbətən yüksək olması burada əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının da digər sahələrə nisbətən yüksək olmasını şərtləndirmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, 1970 -1990-cı illərdə respublikanın digər əraziləri üzrə taxılın orta məhsuldarlığı 12-24 sen/ha, kartofun orta məhsuldarlığı 78-85 sen/ha, tərəvəzin orta məhsuldarlığı 125-200 sen/ha, bostan məhsullarının orta məhsuldarlığı 130-169 sen/ha, meyvənin orta məhsuldarlığı 21-28 sen/ha, üzümün orta məhsuldarlığı 47-77 sen/ha arasında tərəddüd etdiyi halda, işğal altında olmuş ərazilərdə həmin bitkilərin orta məhsuldarlığı müvafiq olaraq 30-35 sen/ha, 90-120 sen/ha, 180-240 sen/ha, 160-220 sen/ha, 60-80 sen/ha, 95-120 sen/ha arasında olmuşdur.

Cədvəl 2. İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət qruplarına görə bölgüsü (min ha)

Torpaqların keyfiyyət (aqroistehsal) qrupları	Əkin və dinc	Çoxillik əkmələr	Biçənək	Örüş-otlaqlar			Həyətəni (kənd təsərrüfatına yararlı)	Kənd təsərrüfatına yararlılığının cəmi
				Kəndəni öyrüşlər	Qış otlaqları	Yay otlaqları		
I-qrup. Yüksək keyfiyyətli Torpaqlar	68,3	8,9	13,2	65,4	23,1	80,9	5,6	265,4
	31,6	16,3	70,2	42,8	18,9	76,5	52,3	39,0
	25,7	3,4	5,0	24,6	8,7	30,5	2,1	100,0
II-qrup. Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar	76,7	37,5	3,5	39,1	46,3	15,6	4,9	223,6
	35,6	68,6	18,6	25,6	37,9	14,7	45,8	32,8
	34,3	16,8	1,6	17,5	20,7	6,9	2,2	100,0
III-qrup. Orta keyfiyyətli torpaqlar	64,5	7,5	1,8	32,7	47,4	9,3	0,2	163,4
	29,9	13,7	9,6	21,4	38,7	8,8	1,9	24,0
	39,5	4,6	1,1	20,0	29,0	5,7	0,1	100,0
IV-qrup. Aşağı keyfiyyətli Torpaqlar	6,3	0,8	0,3	14,3	5,4	--	--	27,1
	2,9	1,4	1,6	9,4	4,4	--	--	4,0
	23,2	3,0	1,1	52,8	19,9	--	--	100,0
V-qrup. Şərti yararsız torpaqlar	--	--	--	1,2	0,1	--	--	1,3
	--	--	--	0,8	0,1	--	--	0,2
	--	--	--	92,3	7,7	--	--	100,0
Cəmi	215,8	54,7	18,8	152,7	122,3	105,8	10,7	680,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	31,7	8,0	2,8	22,4	18,0	15,5	1,6	100,0

Qeyd: 1-ci sırada keyfiyyət qrupları üzrə torpaqların sahəsi, min hektarla.

2-ci sırada kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) cəminə görə, %-lə.

3-cü sırada kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyət qrupu üzrə cəminə görə, %-lə.

Yuxarıda göstərilən məhsuldarlıq səviyyəsinə və əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının mövcud satış qiymətinə uyğun hesabladığıda işğal altında olmuş ərazilərin yalnız kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarından istifadə imkanı olmadığından Azərbaycanın hər hektardan ildə külli miqdarda maliyyə vəsaitinin itirildiyini görürük. Beləliklə, aparılan hesablamalar göstərir ki, ildə taxıl altında hər hektardan 935 manat, kartof altında 5988 manat, tərəvəz altında 4176 manat, bostan məhsulları altında 4334 manat, üzüm altında 4332 manat, meyvə altında isə 6664 manat vəsait itirilir. Torpaqların işğal altında olduğu müddəti (illəri) nəzərə almaqla və həmin bitkilərin işğal altındakı ümumi əkin sahələri üzrə hesabladığıda itirilən vəsaitin nə qədər böyük məbləğdə olduğunu görmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işğal altında olan ərazilərin torpaqlarının potensial məhsuldarlıq imkanları göstərilən məhsuldarlıq səviyyəsindən daha yüksəkdir.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində olan çoxlu endemik bitki növləri, Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş xeyli heyvan və bitki növləri, geniş əraziyə malik təbiət qoruqları, yasaqlıqları talançılığa və məhvə məruz qalmışdır.

İşğal edilmiş ərazilərdə olan bir çox müxtəlif tərkibli və müalicə əhəmiyyətli mineral su yataqları, suvarma əkinçiliyinin inkişafını təmin edən böyük həcmli su anbarları, suvarma sistemləri və qurğuları dağıdılmışdır. Bu səbəbdən müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında olan qiymətli suvarılan torpaq sahələri kənd təsərrüfatı istehsalına yararsız hala düşmüşdür.

Torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, işğal altında olmuş torpaqlar keyfiyyət göstəricilərinə görə respublikanın digər ərazilərinə nisbətən daha münbitdir. Aqroistehsal baxımından qruplaşdırdığıda işğal altındakı I-II keyfiyyət qruplarına (yüksək və yaxşı keyfiyyət qrupları) aid olan torpaqların sahəsi 71,8%-ə bərabərdir ki, bu da digər ərazilərin eyni qruplara aid göstəricilərindən xeyli yüksəkdir. İşğalda olmuş ərazilərdəki aşağı keyfiyyətli və şərti yararsız qruplarına daxil olan torpaqlar cəmi 4,2%-ə bərabərdir. Qalanı (24,0%) orta keyfiyyətli torpaqlar qrupuna aiddir.

Hesablamalar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalması səbəbindən ildə hər hektardan külli miqdarda maliyyə vəsaiti itirilib. Təxmini hesablamalara görə, indiyə kimi istifadə imkanı olmadığından Azərbaycan əkinçilikdə istifadə olunan torpaqlardan 22,4 milyard manat, çoxillik əkmələrin altındakı torpaqlardan 8,4 milyard manat vəsait itirilmişdir. Təkcə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar deyil, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların işğalından dəyən zərərin miqdarı da çox böyük rəqəmlərlə ölçülür. Təbii ki, qeyd olunanlar da ölkəmizə vurulan maddi zərərin tam miqdarını əks etdirmir. Hesab edirik ki, ümumi torpaq fondunun istifadəsi baxımından bütün faktorlar nəzərə alınarsa, işğal nəticəsində torpaq istifadəçiliyindən məhrumolma səbəbindən ölkəmizə vurulmuş maddi zərərin miqdarı daha böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin təbii-təsərrüfat yerləri üzrə bölgüsünə dair məlumat. Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi, Bakı, 2019, 4 s.
2. Велиев А.Г. – Агроэкологические особенности и бонитировка почв агроценозов Ленкоранской области и их рациональное использование. Автореф. дис. канд. с.х. наук. Баку, 1981, 25 с.
3. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005, 378 s.
4. Мамедов Г.Ш. - Агроэкологическая характеристика и бонитировка пастбищных земель западной части Мильской равнины. Автореф. дис. канд. с.х. наук. Баку, 1978, 28 с.
5. Салаев М.Э. – Почвы Малого Кавказа. Баку, 1966, 329 с.
6. Süleymanov E., Süleymanov V. – Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2013, 176 s.

Dr., A.H. Valiyev

Agricultural Economics Research Center

Evaluation of the potential of agricultural soils in the occupied territories

Abstract

The article describes the damage caused to the environment in the occupied territories of Azerbaijan as a result of the military aggression of Armenia, and the economic evaluation of the use of land resources, especially agricultural land. The impact of aggression on the environment and its individual components, as well as on agriculture, in general, was briefly described. The degree of use of the main type and semi-type lands suitable for agriculture by branches of agriculture (land) is shown, the main characteristics and potential productivity of these lands in terms of quality are studied. Along with this, the article gave the distribution of agricultural land by agro-sectional groups according to quality indicators, and the quality level was compared with other economic regions. At the same time, a relevant calculation was made on the financial will of the lands suitable for agriculture as a result of the occupation, which was lost due to the untapped use of different crops.

Keywords: *soil-climatic conditions, agriculture, occupied territories, quality groups of lands, damage caused, lost resources.*

Д.э.н., А.Г. Велиев

Центр Аграрных Исследований

**Оценка потенциала сельскохозяйственных земель в
оккупированных территориях**

Резюме

В статье рассказывается об ущербе, нанесенном экологической среде и земельным ресурсам на оккупированных территориях Азербайджана в результате военной агрессии Армении, в частности речь идёт об экономической оценке использования сельскохозяйственных угодий. Кратко было охарактеризовано влияние на экологическую среду и на её отдельные компоненты, также в целом на сельское хозяйство. Показана степень использования основных типов и подсобных земель пригодных для сельского хозяйства, по отраслям сельского хозяйства (угодий), исследованы основные характеристики и потенциальные возможности продуктивности этих земель с точки зрения качества. Наряду с этим, в статье было дано распределение сельскохозяйственных угодий по агропроизводственным группам по показателям качества, а уровень качества сравнивался с другими экономическими районами. В то же время был проведен соответствующий расчет финансовых средств, потерянных в результате оккупации в связи с неиспользованием сельскохозяйственных угодий под различными растениями.

Ключевые слова: почвенно-климатические условия, сельское хозяйство, оккупированные территории, качественные группы земель, нанесенный ущерб, потерянные средства.

UOT: 338.431.4, 338.433.4

AQROBİZNES SFERASINDA BAZAR İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Müşfiqə Əjdər qızı Məmmədova, i.ü.f.d, dosent,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, baş mütəxəssis

Tel.: (055) 689-98-60; e-mail: mushfiqa38@gmail.com

Xülasə

Məqalədə aqrobiznes sferasında bazar infrastrukturunun xüsusiyyətləri, habelə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı infrastrukturun formalaşmasına qoyulan tələblər açıqlanır. Eyni zamanda, son dövrlər ərzində bazar infrastrukturunun inkişafının əsas istiqamətləri araşdırılır və müvafiq dəyərləndirmələr aparılır. Göstərilir ki, modern infrastruktur obyektlərinin yaradılması, müvafiq institusional dəyişikliklərin aparılması kənd təsərrüfatı məhsullarının itkilərinin ixtisar olunmasına və keyfiyyətinin saxlanılmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bununla birlikdə müvafiq istiqamətdə sistemli tədbirlərin reallaşdırılmasının davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: bazar infrastrukturunu, istehsal, topdansatış, pərakəndə satış, logistika, marketing.

Giriş

Azərbaycan Respublikasında bazar infrastrukturunun formalaşması müasir dövrdə vacib və aktual problemdir. Məlumdur ki, ölkədə kənd təsərrüfatı ilə bağlı ciddi islahatlar, o cümlədən struktur islahatları aparılır. Bu islahatlar və müvafiq yönümdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən sistemli tədbirlər deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatında daha sürətli inkişaf təmin olunacaqdır. Belə bir şəraitdə aqrar sferada bazar infrastrukturuna tələblər yüksəlir, ilk növbədə, istehsalın artım miqyasları ilə bağlı məhsul yığımından sonrakı mərhələlərdə itkilərin azaldılması, məhsulların keyfiyyətinin saxlanılması, ən əsası isə istehsalçıların bazara çıxış şərtlərinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac yaranır.

Bazar infrastrukturunun mövcud vəziyyətində yerli istehsalçıların ticarət şəbəkələrinə əlverişli şərtlərlə daxil olmasına müəyyən maneələr yaranır və bəzən istehsalçılar yetişdirdikləri məhsulu ticarət vasitəçilərinin təklif etdikləri qiymət şərtləri ilə onlara satmağa məcbur olurlar. Bazar infrastrukturunun, xüsusilə də topdansatış və pərakəndə satış şəbəkələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsi istehsalçı qiymətləri ilə bazar qiymətləri arasında fərqin 2-3 dəfə, bəzi hallarda isə daha çox olmasını şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar infrastrukturunun ticarət, logistika, bazar məlumatlarının toplanması və yayılması, tələb və təklifə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitə rolunu səmərəli yerinə yetirir və yüksək əlavə dəyərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Bu cəhətdən yanaşdıqda göstərmək olar ki, hələlik ölkəmizdə bazar infrastrukturunun səmərəli fəaliyyət göstərən sistem kimi formalaşdırılması tam təmin edilməmişdir. İnfrastruktur sferasında intensiv texnologiyaların tətbiqi miqyasları və xidmətlərin keyfiyyəti zəruri tələblər səviyyəsində deyildir. Bazar infrastrukturunu sferasında mövcud olan struktur problemlərinin həllinə ehtiyac vardır. Eyni zamanda, bazar infrastrukturunun formalaşdırılması və fəaliyyətinin iqtisadi, təşkilati və institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli başa çatdırılmalıdır.

Məqalədə aqrobiznes sistemində bazar infrastrukturunun xüsusiyyətlərinin açıqlanması, ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı bazar infrastrukturuna qoyulan tələblər və bu sahədə reallaşdırılan tədbirlərin dəyərləndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Aqrobiznes sferasında bazar infrastrukturunun xüsusiyyətləri

Bazar infrastrukturunu məhsul və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasına xidmət edən, alqı-satqı əməliyyatlarını, onun fəaliyyətini təmin edən sahələrin, xidmətlərin, təşkilatların, müəssisələrin məcmusu kimi çıxış edir. Bazar infrastrukturuna birjalar, onların vasitəçiləri, hərraclar, yarmarkalar, məsləhət-informasiya qurumları, ticarət palataları, lizinq firmaları, kredit təşkilatları, kommersiya bankları, audit şirkətləri və s. daxildir.

Müasir dövrdə inkişafetmiş bazar infrastrukturunun mövcudluğu aqrar istehsalın genişləndirilməsi, habelə kənd təsərrüfatı istehsalının və ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəli təşkili baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sahədə bazar infrastrukturunu həm kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının maddi bazasının formalaşdırılması məsələlərinin həllinə bilavasitə təsir edən amil, həm də istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara əlverişli qaydada çatdırılmasının təminatçısı kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar bazar infrastrukturunun formalaşdırılması və ardıcıl surətdə təkmilləşdirilməsi bütövlükdə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin mühüm məsələləri sırasında dayanır [5, 9, 10].

Kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təminatında yaranmış problemin həlli məqsədilə dövlət kənd təsərrüfatı texnikasının, mineral gübrələrin, ziyanvericilərə qarşı mübarizə vasitələrinin alınması üçün büdcədən vəsait ayırmaqla yanaşı, həm də onların aqrar istehsalçılara çatdırılmasına xidmət edən infrastrukturunu formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirmişdir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasına xidmət edən infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi tədbirlərinin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsinə böyük həcmli vəsaitlər ayrılmışdır. Aqrar sektorda bazar infrastrukturunun inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatının texniki təminatının yaxşılaşdırılmasına, habelə aqrar sahədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının itkilərinin azaldılması və keyfiyyəti saxlanılmaqla istehlakçılara çatdırılmasına şərait yaradır.

Ölkəmizdə əsaslı islahatların uğurla həyata keçirilməsi bu istiqamətdə irəliləyişlərə yol açmışdır. Dövlətin güclü maliyyə və təşkilati köməyi ilə müəyyən istiqamətlər üzrə infrastrukturun dirçəldilməsi təmin edilərək bu sahədə yeni obyektlərin şəbəkələri təşəkkül tapmağa başlamışdır. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalçılarının ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi üçün geniş əhatəli tədbirlərin görülməsi də Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi çərçivəsində müəyyən edilmiş prioritet istiqamətlərdən biridir. İlk növbədə ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından zəruri şərtlərdən biri məhz bazar infrastrukturunun inkişafı ilə bağlıdır ki, bu baxımdan ölkədə kənd

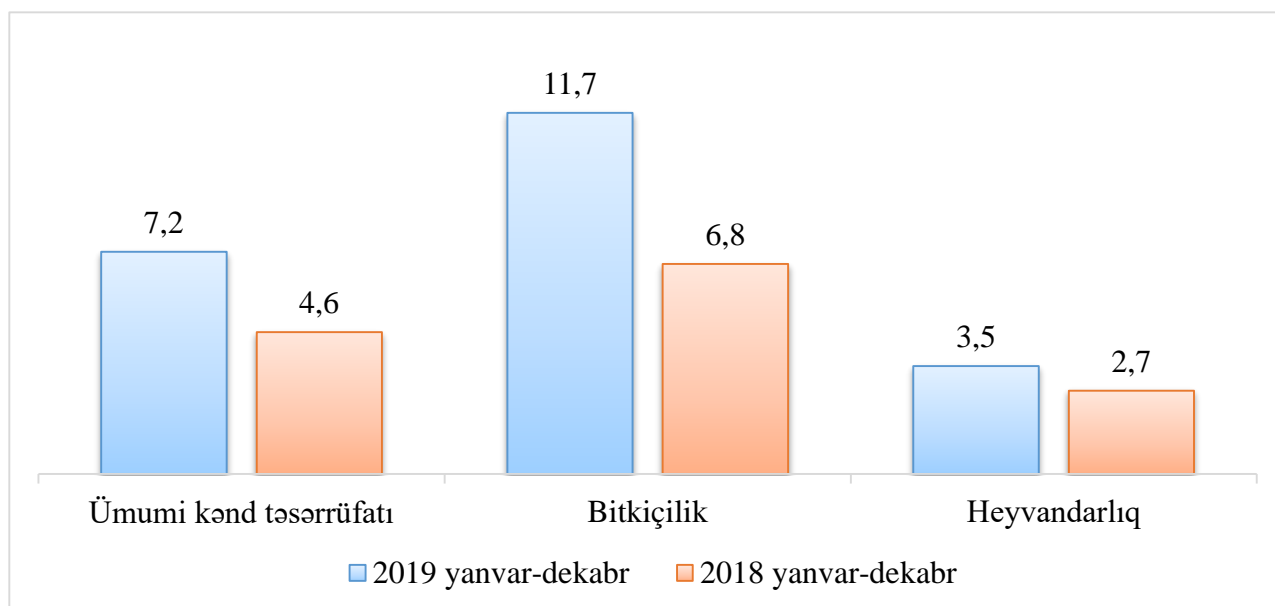
təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə bazar infrastrukturunun inkişafı tədbirləri ixraca da stimullaşdırıcı təsir göstərəcəkdir. Eyni zamanda, ənənəvi ixrac bazarlarına daha geniş miqyasda daxil olmaqla yanaşı xüsusilə də yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının yaradılmasına, regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni topdansatış və logistika mərkəzlərinin yaradılmasına, paytaxtda və digər iri şəhərlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının müasir tələblərə uyğun pərakəndə satış şəbəkələrinin genişləndirilməsinə, kənd təsərrüfatı istehsalçıların daxili və xarici bazarlara çıxışının yaxşılaşdırılması baxımından yükdaşıma xidmətlərinin inkişafına, o cümlədən istehsalçılar üçün əlverişli şərtlərin təmin edilməsi baxımından bu xidmətlərin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır [2].

Kənd təsərrüfatının inkişafı və bazar infrastrukturuna tələblər

Son illər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi yüksək tempə artır. Bununla da əhalinin ərzaq təhlükəsizliyi problemi demək olar ki, həllini tapıb. Hazırda ölkə vətəndaşlarının ərzaq və qidaya olan tələbatının əksər hissəsi yerli istehsal hesabına ödənilir.

2019-cu ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7.2% çoxalıb (*Diagram 1.*).

Diagram 1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcm indeksi, müqayisəli qiymətlərlə [4]

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi istehsal həcmində dəyəri faktiki qiymətlərlə 7.8 milyard manat təşkil edib ki, bunun da 52.1 faizi (4.1 milyard manat) heyvandarlıq sahəsinin, 47.9 faizi (3.8 milyard manat) bitkiçilik sahəsinin payına düşüb. 2018-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq sahəsində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də payı 5.7 faiz təşkil edib [4].

2019-cu il ərzində ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə kartof istehsalı 1004.2 min ton (11.7%), taxıl istehsalı (qarğıdalı da daxil olmaqla) 3538.5 min ton (6.9%), tərəvəz istehsalı 1714,7 min ton (12.7%), meyvə və giləmeyvə istehsalı 1099.7 min ton (8.8%), bostan məhsulları

istehsalı 447.6 min ton (11.4%) artmışdır. Ümumilikdə 2019-cu ilin yanvar-dekabr aylarında şəkər çuğunduru və tütün istisna olmaqla bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi artmışdır (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. 2018-2019 illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin istehsalı [4]

Göstəricilər	Ölçü vahidi	2018	Ötən ilin müvafiq dövrünə nisbəti, %-lə	2019	Ötən ilin müvafiq dövrünə nisbəti, %-lə
Taxıl, qarğıdalı ilə	min ton	3309,2	+13,0%	3538,5	+6,9%
Pambıq	min ton	232,2	+11,9%	295,3	+26,4%
Günəbaxan	min ton	24,3	-20,6%	34,8	+43,3%
Şəkər çuğunduru	min ton	299,4	-31,2%	237,0	-20,9%
Tütün	min ton	6,3	+18,8%	6,0	-4,4%
Kartof	min ton	898,9	-1,6%	1004,2	+11,7%
Tərəvəz	min ton	1521,9	+8,3%	1714,7	+12,7%
Bostan məhsulları	min ton	401,9	-8,2%	447,6	+11,4%
Meyvə və giləmeyvə	min ton	1010,8	+5,9%	1099,7	+8,8%
Üzüm	min ton	167,6	+9,6%	201,8	+20,4%
Yaşıl çay yarpağı	ton	868,6	+12,0%	929,4	+7,0%
Ət (diri çəkiddə)	min ton	556,6	+3,0%	573,3	+3,0%
Süd	min ton	2080,4	+2,8%	2129,4	+2,4%
Yumurta	mln. ədəd	1674,7	-2,3%	1827,1	+9,0%
Yun	min ton	15,8	-1,2%	16,1	+1,6%
Barama	ton	514,0	2,1 d.	643,7	+25,3%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı və emalı müəssisələrinin idxalı 2019-cu ildə 1934.1 milyon ABŞ dolları təşkil edib və əvvəlki ilə nisbətən 13% azalıb. Bununla belə, daxili istehsalın dinamik artımı özünütəminatməni yüksək səviyyədə saxlamağa imkan verir. Ölkəmizdə 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi kartof üzrə 87,8%, tərəvəz üzrə 112,0%, bostan məhsulları üzrə 100,8%, meyvə və giləmeyvə üzrə 123,1%, ət və ət məhsulları üzrə 82,5%, yumurta üzrə 101,8%, süd və süd məhsulları üzrə isə 86,2% olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarının ixracı 943.3 milyon ABŞ dolları və 2018-ci ilə müqayisədə artaraq 14.1% təşkil edib. Məhsul növlərinin əksəriyyəti üzrə ixracda artım müşahidə edilmişdir (*Cədvəl 2.*).

Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan meyvə-tərəvəz məhsulları Rusiya Federasiyasının ixrac bazarlarında kifayət qədər rəqabətqabiliyyətlidir. Buna görə də bu məhsullar üzrə ixrac potensialının artırılması üçün yerli istehsalçılar tərəfindən böyük sahələrdə yeni meyvə bağları salınır və istixanalar yaradılır. İstehsal həcmimin artırılması ilə yanaşı ixrac infrastrukturunun da inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan dövlət dəstəyi ilə ixrac bazarlarında logistik mərkəzlərin qurulmasına başlanılıb.

Cədvəl 2. Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac göstəriciləri [4]

Göstəricilər	Natural ifadədə ixrac həcmi, ton		Fərq	Dəyər ifadəsində ixrac həcmi, min ABŞ dolları		Fərq
	2019 yanvar	2018 yanvar		2019 yanvar	2018 yanvar	
Cəmi tərəvəz	15545.5	8556.4	+1.8 dəfə	12704.3	9012.8	+41.0%
Kartof	67.0	53.8	+24.5%	28.2	21.5	+31.0%
Pomidor	9114.9	6738.8	+35.3%	10490.4	7862.7	+33.4%
Soğan, sarımsaq	4658.5	808.6	+5.8 dəfə	1030.6	184.5	+5.6 dəfə
Xiyar	15.8	199.3	-12.6 dəfə	20.6	221.6	-10.8 dəfə
Cəmi meyvə	31781.5	25330.3	+25.5%	30697.5	25850.1	+18.8%
Qoz-fındıq	2412.7	1727.0	+39.7%	12266.3	9033.1	+35.8%
Alma	12312.4	7120.6	+72.9%	5361.4	3237.6	+65.6%
Çay	107.9	56.6	+1.9 dəfə	659.7	371.0	+77.8%
Arpa	6554.9	0.0	+100.0%	1105.6	0.0	+100.0%
Tütün xammalı	675.1	555.0	+21.6%	1792.4	1938.2	-7.5%
İpək xammalı	4.0	0.0	+100.0%	165.0	0.0	+100.0%
Yun	0.0	30.9	-100.0%	0.0	51.9	-100.0%
Gön-dəri	-	-	-	1109.9	282.9	+3.9 dəfə
Pambıq lifi	8250.2	4177.9	+2.0 dəfə	11929.3	6570.1	+81.6%
Pambıq ipliği	340.1	656.3	-1.9 dəfə	1274.1	1840.0	-30.8%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Meyvə, tərəvəz və digər məhsulların ixracatında yüksək artım göstəriciləri Azərbaycanın aqrar ixracatının coğrafi şaxələndirilməsi üçün çox yaxşı göstəricidir. “Made in Azerbaijan” brendi altında olan məhsulları indi Rusiya və postsovet məkanının digər ölkələrinin ənənəvi satış bazarları ilə yanaşı bir sıra ərəb dövlətlərinin, Çin, ABŞ və Avropanın ticarət şəbəkələrində də tapmaq mümkündür.

Bununla belə, Rusiya bazarı bu gün də Azərbaycanın aqrar məhsulları üçün əsas bazar olaraq qalır - ümumi aqrar ixracatın təxminən 3/4 hissəsi bu bazara gedir. Bu, Rusiya bazarının Azərbaycan istehsalçıları üçün nisbətən daha açıq olması ilə, qismən də Avropa, ABŞ və dünyanın digər bölgələrindən kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına qoyulmuş sanksiya məhdudiyyətləri ilə bağlıdır ki, bu da Azərbaycan ixracatçıları üçün əlavə imkanlar yaradır [8].

Yerli istehsalın inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi tərəqqisinə müsbət təsir etməklə daxili bazarın qorunmasında, xaricə valyuta axınının qarşısının alınmasında və idxaldan asılılığın azaldılmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu amil nəzərə alınaraq Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində dövlət texniki, maliyyə və innovasiya dəstəyi ilə yeni-yeni istehsal və xidmət sahələri istifadəyə verilir. Bunun nəticəsində də qeyri-neft sektorunun, xüsusən də kənd təsərrüfatının daha da inkişafına səbəb olacaq layihələr reallaşdırılır. Dövlətin maliyyə dəstəyi ilə yaradılan belə istehsal və xidmət sahələri əhalinin keyfiyyətli yerli məhsullarla təmin edilməsinə də şərait yaradır. Bu sırada kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddətə saxlanması üçün logistika mərkəzləri - soyuducu anbar komplekslərini də qeyd etmək mümkündür [3].

Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı bu sahədə yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə müşayiət olunur. Son illər respublikamızda istehlak bazarının qorunması, satış məntəqələrində süni qiymət artımının qarşısının alınması istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılır. Qeyd olunanlar əsas götürülməklə kənd təsərrüfatının gəlirli sahələrinin inkişaf etdirilməsi, fermerlərə dövlət dəstəyinin daha səmərəli təşkili və ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması aqrar sahədə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətləri kimi diqqətdə saxlanılır.

Bununla belə, məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması mərhələsində mövcud maneələrin aradan qaldırılması da vacib məsələlərdən biridir. Aran regionunun rayonlarında aparılan araşdırmalar nəticəsində fermerlərin kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxışı üzrə aşağıdakı problemləri müəyyənləşib:

- *fermerlər istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarını paytaxta aparmaqda çətinlik çəkirlər, buna görə də regional satış bazalarının yaradılmasına ehtiyac var;*
- *regionlarda emal müəssisələri ilə əlaqələrin qurulmasında problemlər var, kiçik fermerlərin emal müəssisələrinə təklif etdikləri kənd təsərrüfatı məhsulları emal müəssisələrinin tələblərinə cavab vermir və əsas səbəb qiymət razılaşmasının olmamasıdır;*
- *sortların qarışıq olması və toxumların keyfiyyətinin aşağı olması məhsulun həm keyfiyyətinə, həm də alıcı zövqünə mənfi təsir göstərir ki, bu da məhsul satışına problem yaradır;*
- *Rusiya Federasiyası bazarları istisna olmaqla digər xarici ölkələrə, xüsusən də Avropa İttifaqı ölkələrinin bazarlarına məhsul ixracı hələ ki, aşağı səviyyədədir;*
- *fermerlərin istehsal etdikləri məhsulların satışı daha çox vasitəçilər tərəfindən həyata keçirilir. Bu vəziyyətdə fermerlərdən daha çox güzəşt tələb olunur, bazarlarda isə qiymət bahalaşır;*
- *istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün lazım olan anbarların sayı azdır, mövcud anbarlara isə fermerlərin çıxışı çətinidir. Belə ki, anbarlardan istifadə imkanları təkmilləşməlidir.*

Bazar infrastrukturunun inkişafının əsas istiqamətləri

Müasir şəraitdə ölkəmizdə aqrobiznes sisteminin daha da inkişafına səbəb olacaq layihələr reallaşdırılır. Dövlətin maliyyə dəstəyi ilə yaradılan belə istehsal və xidmət sahələri əhalinin keyfiyyətli yerli məhsullarla təmin edilməsinə də şərait yaradır. Bu sırada kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddətə saxlanması üçün logistika mərkəzləri - soyuducu anbar kompleksləri mühüm yer tutur. Soyuducu anbar normal temperaturda pozulmağa meyilli olan qidaların aşağı temperaturda mühafizə edilməsinə imkan verən infrastruktur sayılır. Bir meyvənin ömrü ağacdan dərildikdən sonra təxminən 5-15 gün arasında dəyişir. Soyuducu anbar kompleksinin yaradılması kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və bu sahədə olan itkilərin azaldılması, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması əsasında xaricə daha çox məhsul çıxarılması nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (SİF) güzəştli kreditləri hesabına bu gün ölkəmizin bütün regionlarında 50-dən çox belə kompleks tikilib istifadəyə verilib [3, 7]. Həmin komplekslərin ümumi həcmi 260 min tona yaxındır. İqtisadi rayonların hər birində ən azı 2-3 soyuducu anbar mövcuddur. Bu komplekslərin hər biri yeni iş yerlərinin açılması ilə bərabər əhalinin meyvə-tərəvəz məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində mühüm rola malikdir.

Həyata keçirilən bu kimi tədbirlərin nəticəsidir ki, hazırda ölkə əhalisinin meyvə-tərəvəz məhsullarına olan tələbatı, əsasən, yerli istehsal hesabına ödənilir. Təkcə sahibkarların marağına görə deyil, öz tələbatından artıq məhsul istehsal edən, onu daxili və xarici bazarlara ixrac etmək istəyən bütün istehsalçılar üçün də bu soyuducu anbarların cəlbəedici, əlçatan olması baxımından saxlama qiymətlərinin münasib olması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Soyuducu anbar komplekslərində məhsulların saxlanması üçün icarəhaqqı rayonlar üzrə 1 kiloqram üçün 5-20 qəpik arasında dəyişir. Soyuducu anbar kompleksləri enerjitutumludur - böyük həcmdə elektrik enerjisi istehlak edirlər. Elektrik enerjisi qiymətlərinin kommertiya qurumları üçün xeyli baha olması nəticədə icarə qiymətlərinin yüksək olmasına gətirib çıxarır. Soyuducu anbarlar kənd təsərrüfatına xidmət göstərmələrinə baxmayaraq bu sahədə xidmət göstərən subyektlər aqrar sahə kimi bir sıra vergilərdən azad deyillər. Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq soyuducu anbarlara elektrik enerjisinin güzəştli qiymətlərlə satılması və onlar üçün vergi yükünün azaldılması məsələlərinə baxılması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu məsələlərin həlli son nəticədə istehsalçıların öz məhsullarını anbarlarda saxlamağa maraqlarının yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır.

Ölkəmizdə soyuducu anbar kompleksinin yaradılması kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması və bu sahədə olan itkilərin azaldılması ilə yanaşı bu məhsulların saxlanması əsasında xaricə daha çox məhsul çıxarılması nöqtəyi-nəzərindən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ərzaq bazarında süni qiymət artımının qarşısının alınması, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının qəbulu üzrə ixtisaslaşdırılmış terminalların və onların saxlanması üçün anbarların yaradılmasına paralel olaraq həmin məhsulların daşınmasına xidmət edən nəqliyyat infrastrukturunun təşkilinə, xüsusi ərzaq mağazaları şəbəkəsinin genişləndirilməsinə də ehtiyac var.

Dövlət qurumlarının ehtiyacı üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüki və həmin məhsullarla təchizat bu məqsədlə yaradılmış “Aqrar Tədarük və Təchizat” ASC tərəfindən həyata keçirilir. Fikrimizcə, ərzaq məhsullarının tədarüki və təchizatının mərkəzləşdirilmiş bir mexanizmlə aparılması qeyri-neft sektorunun bir qolu olaraq kənd təsərrüfatının inkişafını stimullaşdıracaq. Belə ki, bu halda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisi azalır [6].

Ərzaq məhsullarının tədarüki və təchizatı ilə bağlı bu cür mexanizm dünya təcrübəsində geniş şəkildə tətbiq olunur. Fermerlərin qeyd etdiyimiz problemlərlə üzləşməməsi üçün tək bizdə deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində bu cür fəaliyyətlər var. Bir çox ölkələrdə bu sahədə formalaşan müəyyən şirkətlər var. Onların hansısa şəhər, kənd, vilayət üzrə müştəriləri var. Burada fermerlər alıcı axtarırlar, onlar məhsulları fermerlərdən alıb öz müştərilərinə satırlar. Araşdırmalar göstərir ki, tədarük şirkəti bir yox, bir neçə ola bilər və zamanla bu sahədə də inkişaf olacaqdır.

Bakı şəhərində keçirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının satış-yarmarkalarının normal fəaliyyət göstərməsinin (sanitariya-gigiyenik cəhətdən) təmin edilməsi, rayonlardan məhsul gətirən istehsalçılara normal şəraitin yaradılması vacibdir. Bundan başqa yarmarkalara göndərilən məhsulların çeşidlərinin və həcmnin artırılmasında dönüş yaradılması istiqamətində ardıcıl işlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı.

Kənd rayonlarında (rayon mərkəzlərində, qəsəbələrdə, əhalisi çox olan kəndlərdə) kənd təsərrüfatı məhsullarının satış-yarmarkalarının keçirilməsinə, əhali və fermerlər üçün əlverişli ticarət mühitinin formalaşdırılmasına da ehtiyac vardır. Bir çox bölgələrdə fermerlərin yetişdirdiyi məhsulu alan tədarük məntəqələri olarsa, bu amil, zənnimizcə, fermerlərin xeyrinə olacaq. Bu halda ortada vasitəçi olmayacaq və fermerlər məhsullarını birbaşa vasitəçilərə satdıqları qiymətdən daha yüksək qiymətə satmaq imkanı qazanacaqlar.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımından sonrakı proseslərdə itkilərin azaldılması və məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var. Çünki mövcud bazar infrastrukturunu yerli istehsalçıların ticarət şəbəkələrinə sərbəst daxil olmasına tam imkan vermir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları yetişdirdikləri məhsulları vasitəçilərin təklif etdiyi aşağı qiymətə onlara satmağa məcbur olurlar. Bazar infrastrukturunun, o cümlədən topdansatış və pərakəndə satış bazarlarının düzgün formalaşmaması istehsalçı qiyməti ilə bazar qiymətləri arasında fərqin 2-3 dəfə, bəzi hallarda isə daha çox olmasına gətirib çıxarır.

Hazırda ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar infrastrukturunun inkişafında aşağıdakı istiqamətlərə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur:

- *regionlarda yeni topdansatış mərkəzlərinin yaradılması, eyni zamanda, paytaxtda və digər iri şəhərlərdə müasir tələblərə uyğun pərakəndə satış şəbəkələrinin genişləndirilməsi;*
- *yerli istehsal və xidmət sahələrində əhalinin keyfiyyətli yerli məhsullarla təmin edilməsinə də şəraitin yaradılması;*
- *kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddətə saxlanması üçün logistika mərkəzləri və soyuducu anbar kompleksləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi;*
- *Bakı şəhərində keçirilən kənd təsərrüfatı məhsullarının satış-yarmarkalarının normal fəaliyyət göstərməsinin (sanitariya-gigiyenik cəhətdən) təmin edilməsi, rayonlardan məhsul gətirən istehsalçılara normal şəraitin yaradılması;*
- *daxili bazarın səmərəli qorunması, eyni zamanda fermerlər, xüsusən də kiçik və orta istehsalçılar üçün əlverişli bazar infrastrukturunu mühitinin yaradılması.*

İstehsalçıların daxili və xarici bazarlara çıxışının yaxşılaşdırılması baxımından yükdaşıma xidmətlərinin inkişafına, o cümlədən istehsalçılar üçün əlverişli şərtlərin təmin edilməsi baxımından bu xidmətlərin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Aqrar sahədə müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən siyasətin yerli istehlakçıların təhlükəsizliyinin təmini, ərzaq bazarının formalaşdırılması və tənzimlənməsi, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması, markalanması, sertifikatlaşdırılması, saxlanılması və satışı mərhələlərində nəzarətin gücləndirilməsinə yönəldilməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ataşov B.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı: Elm, 2006, 336 s.
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
3. “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, 2002, №9, s. 1718-1721.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 9 №-li kiçik müəssisə, 2019, 779 s.
5. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, Bakı, AZTU, 2000.

6. “Ərzaq məhsullarının tədarükü və təchizatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında Sərəncam. Bakı şəhəri, 16 yanvar 2014-cü il.
7. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. B: Səda, 2010, 248 s.
8. Məmmədova M.Ə. Ərzaq məhsulları istehsalının mövcud vəziyyəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri / AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunda keçirilmiş “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin sosial-iqtisadi problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Avropa, 2011, s. 283-285.
9. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti, Bakı, Elm, 2000.
10. Джабиев Р.М. Рыночная инфраструктура и особенности её формирования, Тренд., №1, 1998.

Ph.D., docent, M.A. Mammadova
Agricultural Economics Research Center

Factors of market infrastructure development in agribusiness

Abstract

The article describes the characteristics of the market infrastructure in the agribusiness sphere, as well as the requirements for the formation of the infrastructure for the agricultural development. At the same time, in recent years, the main directions of the development of market infrastructure have been studied and relevant assessments are carried out. It is indicated that the creation of modern infrastructure facilities, the implementation of the appropriate institutional changes have had a significant impact on the reducing losses and maintaining the quality of agricultural products. However, there is a need to continue the implementation of systematic measures in the relevant direction.

Keywords: *market infrastructure, production, wholesale, retail, logistics marketing.*

Д.ф.э.н., доцент, М.А. Мамедова
Центр Аграрных Исследований

Факторы развития рыночной инфраструктуры в сфере агробизнеса

Резюме

В статье раскрываются особенности рыночной инфраструктуры в сфере агробизнеса, а также требования к формированию инфраструктуры, связанные с развитием сельского хозяйства. В то же время в последние годы исследованы и проводятся соответствующие оценки основные направления развития рыночной инфраструктуры. Показано, что создание современных объектов инфраструктуры, проведение соответствующих институциональных изменений оказали значительное влияние на сокращение потерь сельскохозяйственной продукции и поддержание её качества. Вместе с тем, есть необходимость в продолжении реализации системных мер в соответствующем направлении.

Ключевые слова: *рыночная инфраструктура, производство, оптовая торговля, розничная торговля, логистика, маркетинг.*

UOT: 338.47, 339.5:339.9

LOGİSTİKA TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI İMKANLARI: ÖLKƏLƏRARASI MÜQAYİSƏ KONTEKSTİNDƏ BAXIŞ

Samir Müseyib oğlu Məhərrəmov,

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı
Tel.: (050) 990-01-02; e-mail: meherremov_samir@yahoo.com*

Xülasə

Yeni elmi-praktiki istiqamət hesab edilən logistik təminatın marağın artması bir tərəfdən iqtisadiyyatın bazaryönümlü inkişaf etdirilməsinə olan tələbatdan irəli gəlsə, digər tərəfdən məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin getdikcə artması, ehtiyatların idarə edilməsi fəlsəfəsində fundamental dəyişikliklərin baş verməsi, marketing konsepsiyasının, habelə kompüter texnologiyalarının geniş tətbiq edilməsi kimi amillərlə bağlıdır. Bu məqalədə Azərbaycanın Logistik Effektivliyi İndeksi (Logistics Performans Index) ölkələrarası müqayisə kontekstində analiz edilir, respublikamızda qeyri-neft ixracının, o cümlədən aqrar ixracın artırılması baxımından logistik təminatın inkişafı və bu sahədə tətbiq olunan mexanizmlərə baxılır, ölkənin ixrac potensialının artırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan “Yaşıl dəhliz” buraxılış qaydalarının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə nəzər yetirilir.

***Açar sözlər:** logistika, logistika təminatı, Logistik Effektivliyi İndeksi, Logistics Performans Index, Strateji Yol Xəritəsi, investitorlar, yaşıl dəhliz.*

Giriş

Logistika hal-hazırda inkişafını ən sürətli şəkildə davam etdirən sektorlardan biridir. Bununla yanaşı, gün keçdikcə daha çox insan əhəmiyyətini başa düşüb istifadə etməyə başladığından, logistik proseslərdə performans və dəyərləndirmə olduqca önəmlidir.

Azərbaycan Avrasiyanın ən əlverişli bölgəsində yerləşməsi ilə nəqliyyat logistikası platformasında önəmli yer tutur. Asiyadan Avropaya (Çindən Böyük Britaniyaya), Cənubdan Şimala (Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən və İrandan Rusiyaya, həmçinin Skandinaviya ölkələrinə) yük daşınmasının müəyyən bir hissəsini təşkil etmək məqsədi ilə logistikanın inkişafı sahəsində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycanda ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 18799 kilometrdir [5]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin son illərdə bu sahədə verdiyi sərəncamlarla min kilometrə yolların salınması və yenidən qurulması nəticəsində ölkə bir logistika mərkəzinə çevrilmişdir. Ölkəmizdə hazırda minlərlə insan bu sahədə çalışır [3]. Ölkənin logistika sahəsində yüksək inkişafın olması üçün fundamental dəyişiklərə və iqtisadi islahatlara ehtiyac vardır.

Məlumatlar və metodologiya

Logistika təminatının yaxşılaşdırılması məsələləri Dünya Bankı tərəfindən müəyyən edilən Logistika Effektivliyi İndeksinin (LPI), habelə Azərbaycan üzrə göstəricilərin, eləcə də rəsmi statistika məlumatları əsasında araşdırılır.

Müvafiq göstəricilər səviyyəsində ölkənin beynəlxalq arenada yeri, logistika imkanlarının hazırkı vəziyyəti və gələcək potensialı təhlil edilir. Aqrar sektorun inkişafının logistikanın inkişafı ilə bağlı olmasına qonşu ölkələrlə yükdaşımada qurulan əlaqələr, xarici iqtisadi əlaqələrdə aparılan islahatlar kontekstində baxılır.

Dünya Bankı tərəfindən müəyyən olunan Azərbaycan üzrə Logistika Effektivliyi İndeksinin (Logistics Performance Index -LPI) təhlilində illər üzrə müqayisələndirmələr metodundan istifadə edilir. Eyni zamanda, ölkədə yaradılan Ələt Azad Ticarət Zonasında Sinqapur Dövlətinin təcrübəsinə uyğun tətbiq edilən mexanizmlər nəzərdən keçirilib.

Məsələnin qoyuluşu və izahı

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyinə nisbətən logistika sektoru lazım olduğu səviyyədə deyil. Ölkədə kompakt xidmətlər göstərən logistik mərkəz yox səviyyəsindədir. 2016-cı ildə qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə bu kimi problemlərə baxılmış və müvafiq strateji hədəflər müəyyən olunmuşdur.

2018-ci ildə Dünya Bankı tərəfindən verilmiş hesabatda Logistika Effektivliyi İndeksi (LPI) üzrə ilk 10 yeri tutmuş ölkə Cədvəl 1-də verilmişdir [9].

Cədvəl 1. 2012-2018-ci illərdə ölkələr üzrə Logistika Effektivliyi İndeksi (LPI)

Ölkələr		2018		2016		2014		2012	
		sıra	əmsal	sıra	əmsal	sıra	əmsal	sıra	əmsal
1	Almaniya	1	4.20	1	4.23	1	4.12	4	4.03
2	İsveç	2	4.05	3	4.20	6	3.96	13	3.85
3	Belçika	3	4.04	6	4.11	3	4.04	7	3.98
4	Avstriya	4	4.03	7	4.10	22	3.65	11	3.89
5	Yaponiya	5	4.03	12	3.97	10	3.91	8	3.93
6	Niderland	6	4.02	4	4.19	2	4.05	5	4.02
7	Sinqapur	7	4.00	5	4.14	5	4.00	1	4.13
8	Danimarka	8	3.99	17	3.82	17	3.78	6	4.02
9	Birləşmiş Krallıq	9	3.99	8	4.07	4	4.01	10	3.90
10	Finlandiya	10	3.97	15	3.92	24	3.62	3	4.05

Mənbə: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018.pdf>

Dünya üzrə logistika sahəsində fəaliyyət göstərən ölkələrin göstəriciləri yeddi məqam nəzərə alınaraq sıralanmışdır. Bu məqamlar aşağıdakılardır:

- *Ölkənin sərhədlərarası gömrük prosedurlarının mənfəi və müsbət tərəfləri;*
- *Rabitə şəbəkəsi və texnoloji təminatın logistika sahəsi üçün səmərəliliyi;*
- *Ölkələrarası nəqliyyat prosesinin çətinliyi və maddi olaraq buna qarşı göstərilən reaksiya;*
- *Ölkələrin daxili nəqliyyat prosesi ilə bağlı qabiliyyəti;*
- *Ölkələrarası logistikanın mərkəzi strukturda olması və uzaqdan nəzarət altında tutulması imkanı;*
- *Yerli logistika xərcləri;*
- *Logistikanın istənilən vaxtda istənilən yerə çatma keyfiyyəti.*

Azərbaycan üzrə Dünya Yükdəşimə Xidmətinin İndeksləri 2007-2018-ci illər üzrə *Cədvəl 2*-də qeyd olunmuşdur [9].

Cədvəl 2. 2007-2018-ci illərdə Azərbaycanın Logistika Effektivliyi İndeksi və bu göstərici üzrə ölkə reytingi

Ölkə	2007		2010		2012		2014		2016		2018	
	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti	Ölkə reytingi	LPI-nin ədədi qiyməti
Azərbaycan	111	2.29	89	2.64	116	2.48	125	2.45	-----	-----	123	2.45

Qeyd: 1. *Logistika Effektivliyi Əmsalı (LPI) hər iki ildən bir nəşr olunur.*
2. *2016-cı il üzrə rəqəmlər açıqlanmamışdır.*

Mənbə: <https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking>

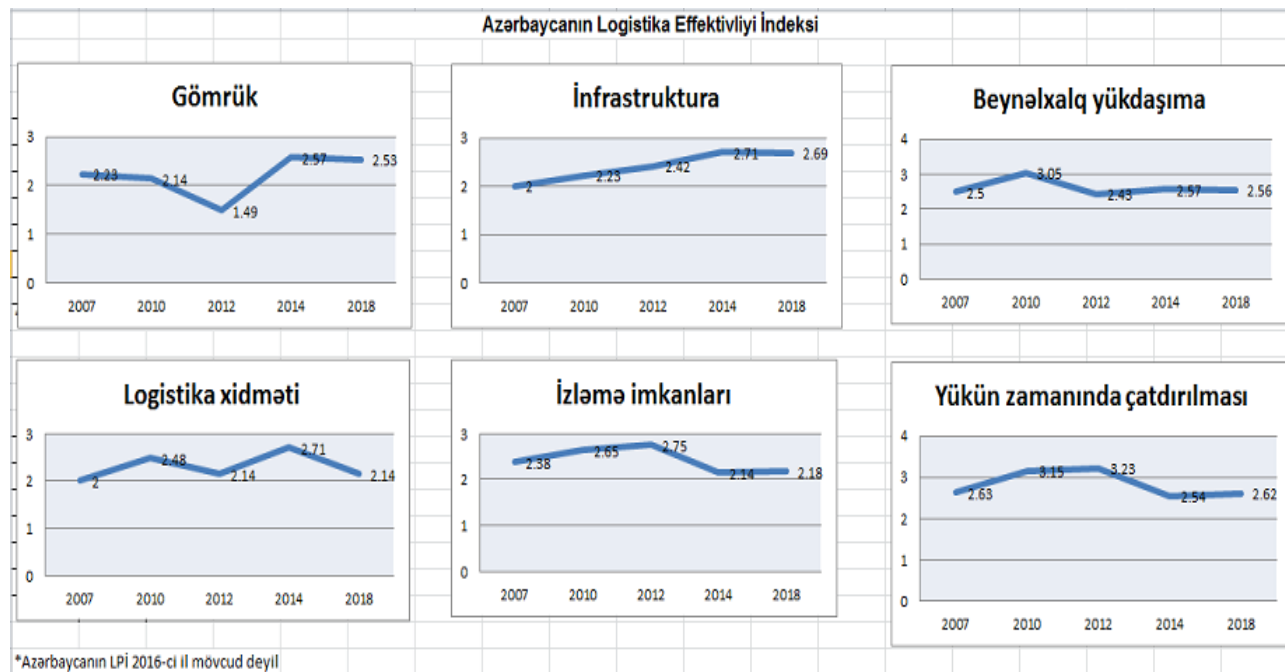
Həmçinin qeyd edək ki, apardığımız ümumi təhlillər zamanı şahidi olduq ki, 2007-2018-ci illərdə Azərbaycanda LPI göstəricisi üzrə uzunmüddətli dövr baxımından müəyyən irəliləyiş baş vermişdir. Bu, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, LPI-nin yekun göstəricisi aşağıdakı komponentlərdən formalaşır:

1. Gömrük
2. İnfrastruktur
3. Beynəlxalq yükdaşımalar
4. Logistikanın təşkili sərəştəsi
5. Göndərilən yüklərin izlənməsi
6. Yüklərin zamanında çatdırılması

Şəkil 1-dəki qrafiklərdə yuxarıda sadalanan komponentlərə görə Azərbaycanın Logistika Effektivliyi İndeksi üzrə məlumatlar verilmişdir [9]. (LPI və onun komponentləri üzrə minimum və maksimum qiymətlər 1-5 arasında dəyişir.)

Şəkil 1. İllər üzrə ayrı-ayrı komponentlərə görə Azərbaycanın LPI göstəriciləri

Mənbə: <https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking>

Qeyd: 2016-cı ilin məlumatları yoxdur. <https://lpi.worldbank.org/domestic/performance/2016/C/AZE>

Gömrük – bu sahədə 2007-ci ildə Azərbaycan 2.23 əmsalla dünya ölkələri arasında 95-ci yerdə, 2010-cu ilin nəticələrinə görə 117-ci yerdə (2.14 əmsalla), 2012-ci ildə 147-ci yerdə (1.49 əmsalla), 2014-cü ildə 82-ci yerdə (2.57 əmsalla), 2018-ci ildə isə ölkələr arasında 81-ci yerdə (2.53 əmsalla) qərarlaşmışdır.

İnfrastruktur – Azərbaycan logistika infrastrukturunu üzrə 2007-ci ilin nəticələrinə görə 2.00 əmsalla 116-cı yerdə, 2010-cu ildə 2.23 əmsalla 104-cü yerdə, 2012-ci ildə 2.42 əmsalla 101-ci yerdə, 2014-cü ildə 2.71 əmsalla 68-ci yerdə və 2018-ci ildə isə 2.69 əmsalla 66-cı yerdə olub. Diqqət etsək, görürük ki, 2010-2018-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Logistikanın infrastruktur sahəsinə göstərdiyi diqqət öz nəticəsini vermişdir. Bu sahədə irəliləyiş hiss olunur.

Beynəlxalq yükdaşıma – Azərbaycan beynəlxalq yükdaşıma sahəsində 2007-ci ildə 2.5 əmsalla 90-cı yerdə olmuşdur. Ancaq növbəti illərdə qeyd olunan əmsallarda müəyyən irəliləmələr və geriləmələr olduğu halda 2018-ci ildə bu göstərici üzrə ölkəmiz 2.56 əmsalla 109-cu yerdə qərarlaşmışdır. Burada qısa nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan beynəlxalq yükdaşımalarda öz güclü mövqeyini tapa bilməmişdir.

Logistika işinin təşkili – bu sahədə əvvəlcə irəliləyiş müşahidə olunsa da, son illərdə geriləmələr olmuşdur. Belə ki, 2007-ci ildə 2.00 əmsalla 128-ci yerdə olan Azərbaycan 2010-cu ildə

müəyyən irəliləmə əldə etmiş, sonrakı iki il üçün sürətli geriləmələr baş vermiş və nəhayət, 2018-ci ildə 2.14 əmsalla 153-cü yerdə qərarlaşmışdır.

Göndərilən yüklərin izlənilməsi – Azərbaycan ölkə ərazisindən göndərilən və ya tranzit vasitəsilə keçən yüklərin izlənməsi üzrə Logistika Effektivliyi İndeksində 2007-ci ildə 2.38 əmsalla 96-cı yerdə olmuşdur. Növbəti 2010-cu və 2012-ci illərdə müəyyən inkişaf dövrü olsa da, 2014-cü ildən etibarən sürətli geriləmələr müşahidə olunmuşdur.

Yükün zamanında çatdırılması – bu indeks üzrə 2007-ci ildə 2.63 əmsalla 124-cü yerdə olan Azərbaycan növbəti 2010-2012-ci illərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləmələrə nail olmuşdur. 2014-cü ildən başlanan geriləmə prosesi və əmsalların enməsi 2018-ci ildə ölkəmizin bu sahə üzrə 2.62 əmsalla 146-cı yerdə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən sahələrdə geriləmələr bu sahəyə də öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Müasir dövrdə respublika ərazisində logistik təminatın yaxşılaşdırılması və inkişaf prosesi zamanı mövcud olan çatışmazlıqları və ümumi problemləri nisbətən azaltmaq, bu sahədə irəliləyişlər əldə etmək üçün “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə müəyyən olunmuş hədəflərə doğru ardıcıl hərəkət təmin olunmalıdır.

Azərbaycan ərazisində logistika mərkəzlərinin tikilməsinin ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir edəcəyi təkzibolunmazdır. Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən Abşeron Logistika Mərkəzi, regionlarda yaradılan Qırmızı Körpü, Astara və Xaçmaz logistika və ticarət mərkəzləri yüklərin daşınmasına və beynəlxalq bazara çıxmasına kömək edəcəkdir. Lakin gömrük sahəsində aparılan islahatların daha da effektiv olması üçün yaradılan “Yaşıl dəhliz” və “Bir pəncərə” sistemlərində sənədlərin baxılması müddətinin azaldılması və insan amilinin aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır. Məsələn “Yaşıl dəhliz” buraxılış sisteminin daimi istifadə hüququnu əldə etməsi, həmin hüququn dayandırılması, ləğvi və bərpası Qaydaları”nın 2.1.1. bəndinə əsasən idxal əməliyyatlarının həyata keçirilməsi sahəsində təcrübəyə nəzər yetirdikdə, burada ancaq bazara əvvəlki dövrlərdə daxil olmuş şirkətlərin üstün mövqelər qazandığını görə bilərik. Nəticə olaraq yeni ixracçı sahibkarların imkanları qısalır və bazarda olan köhnə şirkətlərin monopoliyası formalaşır [5]. Qeyd edilən Qaydaların 2.1.3. bəndinə (daşımaları beynəlxalq standartlara cavab verən nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilməklə həyata keçirən) nəzər yetirsək, görərik ki, müasir yükdaşıma nəqliyyat vasitəsi Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olduqda yüksək gömrük vergisi ödəməli olduğundan beynəlxalq yükdaşıma standartlarına cavab verən yük avtomobillərinin ölkəyə gətirilməsinə maneələr yaranır. Bununla da logistikanın inkişafında və yeni nəqliyyat şirkətlərinin bazara daxil olmasında problemlər əmələ gəlir [5].

“Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemi prosedurunun 3 pilləsindən biri olan “Dövlət Gömrük Komitəsi müraciəti 1 ay müddətində yoxlayır” bəndi elektron müraciətin effektivliyini aşağı salır. Çünki elektron müraciətlərdə cavab adətən tez bir zamanda verilməli, ixrac olunan kənd təsərrüfatı mallarının yolda olma və xarab olma vaxtının azlığını nəzərə alaraq cavabvermə müddəti azaldılmalıdır [6].

Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə və Rusiya ilə, Xəzər dənizi vasitəsilə Qazaxıstan və Türkmənistan respublikaları ilə ticarət və yükdaşıma əlaqələrini səmərəli qurması və onun həyata keçirilməsinə tam zəmanət verməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna misal kimi qeyd etmək olar ki, 2020-ci ilin əvvəlində dünyada baş verən koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsirlərinin azaldılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 10 aprel 2020-ci il tarixdə videokonfrans vasitəsilə keçirilən fəvqəladə Zirvə görüşündə Türkmənistan tərəfi bildirmişdir ki, Bakı-Türkmənbaşı dəniz limanları arasında yükdaşımalarda fasilə yaranmaması Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub logistika dəhlizinin etibarlı olduğunun göstəricisidir [10].

Azərbaycan beynəlxalq yükdaşıma şirkətləri və mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edir. Ölkə yükdaşıma imkanlarının artırılması məqsədi ilə onlarla münasibətlərin inkişafında maraqlıdır. Azərbaycanın qəbul etdiyi Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində xarici investorlarla əlaqələr məsələsinə xüsusi yer verilmişdir.

Logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsinə uyğun olaraq Azərbaycan, həmçinin dünyada inkişaf etmiş ölkələrin iri limanlarının, o cümlədən Hamburq, Sinqapur, Antverpen, Rotterdam və Monreal limanlarının tətbiq etdiyi “bençmark”ı istifadə etmək niyyətindədir.

Azərbaycanda logistikanın inkişafı ilə bağlı rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edən 3 əsas amili göstərmək olar:

- *limanın effektivliyinin artırılması məqsədi ilə qiymətqoyma, optimallaşdırma və yeni IT texnologiyasının tətbiqi;*

- *dəmir yolu və iri yükdaşımalar üçün nəzərdə tutulan infraqurum investisiya qoyuluşları və “sinerji” yaradan qüvvələrin (marketinq və əməliyyat) birləşdirilməsi;*

- *limanda əlavə dəyər yaradan xidmətlərin təşkili əsasında ticarət sahəsində fəallığın artırılması.*

Logistikanın inkişafı ilə bağlı xarici ölkələrin səmərəli təcrübəsindən də yararlanmaq əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan Sinqapur təcrübəsi diqqəti xüsusilə cəlb edir.

1965-ci ildə Sinqapur müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi cəhətdən zəif və təbii resursları olmayan bir ölkə idi. Ancaq qısa zaman ərzində Asiyada və dünyada logistika üzrə böyük bir hub mərkəzinə çevrildi. Bunun təmin olunmasının aşağıdakı əsas istiqamətlərini ayırmaq olar:

- *Dünya nəqliyyat xətləri ilə yerli bazarın əlaqələndirilməsi. Milli hava nəqliyyatı Dünyanın 130 ölkəsi ilə Hava Nəqliyyatı Razılaşması əldə etmişdir. Sinqapur Azad Ticarət zonası yaradaraq 30-a yaxın dünya nəqliyyat və logistika şirkətini ölkəyə cəlb etmişdir.*

- *İnnovativ infraqurumun formalaşdırılması və müasir inkişaf (dünya səviyyəli port infraqurumu hazırlanıb və IT texnologiyaları tətbiq edilir). Sinqapur 2030-cu ildə ölkədə konteynerlərin ötürülməsinin sayını 65 milyona çatdırmaq niyyətindədir. Digər məsələ böyük tutumlu təyyarələr vasitəsi ilə karqo yükdaşımalarını artırmaqdan ibarətdir [7]. Ən əsası isə dünyada ilk dəfə olaraq Sinqapur 1989-cu ildə 35 dövlət orqanını “Milli Bir Pəncərə” sistemə keçirərək biznesin inkişafına təkan vermiş və satış şirkətlərinin, müştərilərin və həmçinin logistika kompaniyalarının bazara daxil olmasını asanlaşdırmışdır [6].*

- *Özəl sektorun iştirakının artırılması. Dünyanın Top-25 logistika kompaniyasının 20-sinin Sinqapurda filialı var. Həmçinin yerli logistika şirkətlərinin beynəlxalq standartlara çatması üçün müəyyən motivasiya sistemi qurulmuşdur. Bunun üçünsə Sinqapur dövləti tərəfindən investorlara əlverişli investisiya mühiti təmin edilmiş və özəl sektorun iştirakına düzgün inkişaf stimulları formalaşdırılmışdır [8].*

Nəticə

Dünya Bankı tərəfindən müəyyən edilən Logistika Effektivliyi İndeksi əsasında aparılan araşdırmalar Azərbaycanda logistika infrastrukturunun inkişafı sahəsində uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərin olduğunu göstərir. Bununla belə, qeyd edilən indeksin bəzi tərkib elementləri üzrə geriləmə halları da müşahidə edilir. Bu, hər şeydən əvvəl xidmət bölməsinə aid edilir. “Yaşıl dəhliz” prinsipinin təhlili belə çatışmazlıqların ilk növbədə sənədlərə baxılması və onlara elektron cavabın verilməsi müddətinin nisbətən çox vaxt aparması ilə bağlı olduğunu göstərir. Azərbaycanın yaratdığı Ələt Ticarət Zonasına investorların cəlb olunmasının genişləndirilməsi məqsədilə xidmətlər və investorlara verilən maliyyə sərbəstliyinin bu sahədə dünyada sınaqdan keçirilmiş səmərəli təcrübələr əsasında qurulması zəruridir.

Xarici və yerli investorlar tərəfindən Azərbaycanda logistika sektoruna yatırımların artırılmasında azad iqtisadi məhkəmə sistemini formalaşdırmasının və tətbiq olunacaq qanunların beynəlxalq hüquq prinsiplərinə tam uyğunluğunun təmin edilməsinin mühüm rolu olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016.
2. İmanov T.İ. 2005, Logistikanın əsasları. Bakı., 2005. “Tİ-Media”, 473 səh.
3. “Xarici ticarət iştirakçılarının “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemindən daimi istifadə hüququnu əldə etməsi, həmin hüququn dayandırılması, ləğvi və bərpası qaydası”. Bakı, 2018, 21 dekabr. 4 səh.
4. “Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il Dövlət Büdcəsi Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun Layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi – 242 səh.

İnternet resursları

5. <https://dyp.gov.az/?/az/content/145/>
6. <https://customs.gov.az/az/sahibkarlar-ucun/green-corridor/>
7. <https://www.stat.gov.az/source/transport/>
8. <https://lpi.worldbank.org/international/aggregated-ranking>
9. <https://www.changiairport.com/corporate/partnerships/cargo.html>
10. <https://president.az/articles/36412>
11. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29971/LPI2018.pdf>

Doctoral student, S.M. Maharramov

Azerbaijan Tourism and Management University

**Opportunities for Improving Logistics:
Looking in the Context of Cross-Country Comparisons**

Abstract

The growing interest in logistics as a new scientific and practical direction, on the one hand, is due to the need to develop a market orientation of the economy, on the other hand, growing production costs, fundamental changes in the philosophy of resource management, widespread use of marketing concepts and computer technologies. This article analyzes the Logistics Performance Index of Azerbaijan in the context of cross-country comparisons, examines the development of logistics in terms of increasing non-oil exports, including agricultural exports, and the mechanisms used in this area. The issues of improving the rules of the "green corridor" access system in the Republic of Azerbaijan are considered.

Keywords: *logistics, logistics support, Logistics efficiency index, Strategic roadmap, investors, green corridor.*

Докторант, С.М. Магеррамов

Азербайджанский университет туризма и менеджмента

Возможности улучшения логистики: взгляд в контексте межстрановых сравнений

Резюме

Растущий интерес к логистике, как новому научному и практическому направлению, с одной стороны обусловлен необходимостью развития рыночной ориентации экономики, с другой стороны, растущими издержками производства, фундаментальными изменениями в философии управления ресурсами, широким использованием маркетинговых концепций и компьютерных технологий. В данной статье анализируется Индекс эффективности логистики Азербайджана в контексте межстрановых сравнений, рассматривается развитие логистики с точки зрения увеличения ненефтяного экспорта, в том числе аграрного экспорта, и механизмы, используемые в этой области. Рассматриваются вопросы совершенствования правил пропускной системы «зеленого коридора» в Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: *логистика, логистическое обеспечение, Индекс эффективности логистики, Стратегическая дорожная карта, инвесторы, зеленый коридор.*

UOT: 63, 556.062

BITKİÇİLİKDƏ SUDAN İSTİFADƏNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Gülnarə Sərxan qızı Cəfərova, i.ü.f.d.,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, aparıcı mütəxəssis
Tel.: (055) 213-70-00; e-mail: cafarova.gulnara@bk.ru

Xülasə

Məqalədə bitkiçilikdə sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri araşdırılır. Bunun üçün ilk növbədə ölkənin su ehtiyatları və onun kənd təsərrüfatında istifadəsi nəzərdən keçirilmiş, bu əsasda torpaqların meliorativ vəziyyətinin qısa səciyyəsi verilmişdir. Kənd təsərrüfatında müxtəlif məhsulların istehsalında sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi öyrənilmiş və müvafiq dəyərləndirmələr aparılmışdır. Eyni zamanda, müasir şəraitdə ölkəmizin kənd təsərrüfatında suvarma suyunun səmərəli istifadəsi yollarına baxılmış və bu istiqamətdə müvafiq tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: suvarma, su ehtiyatları, kənd təsərrüfatı, torpaq ehtiyatları, suvarma sistemləri, iqtisadi səmərəlilik.

Giriş

Cəmiyyətin inkişafının əsasını təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və mühafizəsi təşkil edir. Bu təbii ehtiyatlar sırasında su xüsusi yer tutur. İstehsalın dinamik inkişaf etdirilməsi, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məhsuldar quvvələrin optimal yerləşdirilməsi, əhalinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması və s. mövcud su ehtiyatlarından planlı şəkildə və səmərəli istifadə olunmasından çox asılıdır. Su ehtiyatları insanların həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayır, sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafında, enerji istehsalında, su nəqliyyatında, eləcə də digər maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrində əsas istehsal vasitələrindən biri kimi istifadə olunur. Su insan həyatında əhəmiyyətli rol oynadığı üçün onun səmərəli istifadəsi və mühafizəsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ölkəmizin yeni iqtisadi sistemə keçməsi, kənd təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatına uyğun yenidən qurulması, torpaq üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının bərqərar olması və buna uyğun yeni təsərrüfatçılıq növlərinin inkişaf etdirilməsi digər sahələrdə olduğu kimi sudan istifadə və onun mühafizəsi ilə bağlı münasibətlərin də dəyişməsinə səbəb oldu. Təbii ki, bu münasibətləri yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün yeni qanunvericilik bazasının yaradılması və müvafiq normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi zəruriyyəti yarandı.

Bu zəruriyyəti nəzərə alaraq ölkədə meliorasiya və su təsərrüfatı sisteminin gələcək inkişafını, ümumilikdə su münasibətlərinin tənzimlənməsini və torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən Azərbaycan Respublikasının “Su Məcəlləsi”, “Meliorasiya və irriqasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Adıçəkilən qanunvericilik aktlarının icrasını təmin etmək üçün bir sıra normativ-hüquqi sənədlər, o cümlədən “Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilmə qaydaları”, “Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində normalaşdırma qaydaları”, “Sudan istifadə limitlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi qaydaları” və s. təsdiq olundu (2).

Bütün qəbul olunmuş bu qanunvericilik aktları və normativ-hüquqi sənədlər respublikada su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və onun mühafizəsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə ən böyük su istehlakçısı kənd təsərrüfatı hesab olunur –bu sahənin ümumi su istifadəsində payı təxminən 68%-ə qədərdir. Kənd təsərrüfatı potensial su istehlakçısı olmaqla bərabər həm də geri qaytarılmayan su istifadəçisi və suvarma sistemlərindən itki göstəricisi ən yüksək olan sahədir. Su qıtlığı mövcud olan bir sahədə su itkisinin yüksək olması ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də bu problemlərin aradan qaldırılması üçün su ehtiyatlarının maksimum dərəcədə düzgün, səmərəli və qənaətli istifadə olunması, kənd təsərrüfatı istehsalına təsirinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından ölkə Prezidentinin 2020-ci il 27 iyul tarixdə imzaladığı “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə dair 2020-2022-ci illər üçün Tədbirlər Planı” barədə Sərəncam böyük əhəmiyyətə malikdir (6).

Su ehtiyatları və torpaqların meliorativ vəziyyətinin qısa səciyyəsi

Kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan torpaqların əksəriyyəti respublikanın aran zonasında, daha doğrusu, suvarma əkinçiliyi zonasında yerləşir. Bu torpaqlarda bitkilərin inkişafı üçün nəmlik dərəcəsi xeyli aşağı olduğuna görə suvarmaya böyük ehtiyac yaranır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının 80-85%-i məhz suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Hesablamalara görə, hazırda respublikada suvarmaya ehtiyacı olan torpaq sahəsi təxminən 3 milyon hektara bərabərdir. Lakin su çatışmazlığı səbəbindən bu torpaqların yalnız 1450,2 min hektarı suvarılır, kənd təsərrüfatında istifadə olunan 4779,7 min hektar torpağın isə 1446,7 min hektarı suvarılındır.

Respublikanın su ehtiyatları olduqca məhdud olub $31,2 \text{ km}^3$ bərabərdir ki, bunun da yalnız 30%-ə qədəri ölkə daxilində formalaşır, qalanı isə qonşu ölkələrin ərazisindən daxil olur. Daxildə formalaşan su ehtiyatlarının əksəriyyəti səth sularının, az bir hissəsi ($5,1 \text{ km}^3$) də yeraltı suların hesabına formalaşır (7).

Ölkənin irriqasiya sistemi 10 əsas kanaldan və iki drenaj sistemindən ibarətdir. Bütün kanalların uzunluğu 62,3 min km-dir ki, bunun da 80%-ə qədəri müasir tələblərə cavab vermir və bu səbəbdən xeyli su itkisinə yol verilir. Bu kanallar vasitəsi ilə 1 milyon hektardan artıq torpaq sahəsi suvarılır. Suvarma kanallarının üzərində 780 nasos stansiyası, 60 minə yaxın hidrotexniki qurğu fəaliyyət göstərir və 600 min hektara yaxın sahənin suvarılmasına xidmət göstərir.

Suvarılan torpaqlarda suvarma üçün və şorlaşmanın qarşısını almaq məqsədilə 9,9 min km-dən çox təsərrüfatlararası, 34,4 min km-dən artıq təsərrüfatdaxili kanallar, 11,6 min km uzunluğunda kollektor, 19,6 min km uzunluğunda drenaj şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Drenaj şəbəkəsinin 10,0 km-i qapalıdır, ümumi kollektorların 3,6 min km-i təsərrüfatlararası, 13,5 min km-i təsərrüfatdaxilidir.

Hazırda mövcud təsərrüfatlararası suvarma kanallarının 67,4%-i texniki səviyyədə saz, 29,8%-i nasaz (lakin istifadə edilir), 2,8%-i isə istifadəyə tam yararsız vəziyyətdədir. Təsərrüfatlardaxili suvarma kanallarının 52,9%-i saz, 35,2%-i nasaz, 11,9%-i istifadə üçün yararsızdır (5).

Respublikada su ehtiyatları ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır. Ən çox su ehtiyatına Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Dağlıq Şirvan, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları və hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilər malikdir ki, bu ərazilərdə ümumi su ehtiyatlarının 78,6%-i toplanmışdır. Az su ehtiyatına isə Abşeron, Aran və Naxçıvan iqtisadi rayonları malikdir. Təbii ki, su ehtiyatlarının belə paylanması ərazinin yerləşməsi, relyefi, təbii-iqlim şəraiti və s. ilə əlaqədardır.

Araşdırmalar göstərir ki, su çatışmazlığı səbəbindən 650 min hektardan artıq sahədə suvarmada çətinliklər mövcuddur, 223 min hektar sahədə isə su təminatı olduqca aşağı səviyyədədir. Bunun başlıca səbəblərindən biri fəaliyyətdə olan su təsərrüfatı obyektlərinin öz istismar müddətlərini başa vurması, çox hissəsinin həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən köhnəlib sıradan çıxması ilə bağlıdır. Bu da kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalına mənfi təsir göstərir və nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür, nəzərdə tutulmuş məhsuldarlığa nail olunmur.

Tədqiqat göstərir ki, hazırda suvarma sistemində əsas fondların yeniləşdirilməsinə, əsas fondların geniş təkrar istehsalına yönəldilən, eləcə də irriqasiya və meliorasiya qurğularının bərpası üçün ayrılan vəsait qoyuluşu mövcud tələbatdan azdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda suvarma əkinçiliyinin inkişafı çox qədimdir. Qədim əlyazmalarda Azərbaycan ərazisində suvarma əkinçiliyinin inkişafına dair faktlara rast gəlinir. Bu yazılarda hələ e.ə. I minillikdə süni suvarma şəbəkələrinin geniş yayıldığı qeyd edilir. Eramızın ilkin illərində süni suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi burada suvarma əkinçiliyinin, o cümlədən üzümçülüyn inkişafına daha geniş imkanlar yaratmışdır. Bununla belə son 100 illikdə suvarılan torpaq sahələrinin sürətlə genişləndirilməsinə baxmayaraq çox vaxt suvarma normasına və müddətinə düzgün əməl edilməmişdir. Bu səbəbdən suvarma əkinçiliyi zonasında torpaqların şorlaşması və təkrar şorlaşması prosesi baş vermişdir.

“Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Hidrogeoloji-Meliorativ Xidmət İdarəsinin müəyyən etdiyinə görə, 1,4 milyon hektar suvarılan torpaqların 351,4 min hektarı müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Bunun 199,3 min hektarı zəif, 106,3 min hektarı orta, 40,4 min hektarı şiddətli, 5,4 min hektarı çox şiddətli dərəcədə şorlaşmışdır (3). Şorlaşmaya məruz qalan ən çox torpaq – 287,6 min hektar (81,8%) Aran İqtisadi Rayonundadır və təbii ki, bu da məntiqəuyğundur. Çünki, Aran İqtisadi Rayonu Kür-Araz ovalığını əhatə edir və suvarma əkinçiliyi əsasən burada inkişaf etmişdir. Torpaqların şorlaşması kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumilikdə inkişafına, eyni zamanda məhsuldarlığına olduqca mənfi təsir göstərir. X.F. Cəfərovun hesablamalarına görə, məhsuldarlıq zəif dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 20%, orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 50%, şiddətli dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda isə 80% aşağı olur. Zəif dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda hektardan taxıl bitkisi üzrə 6-7 sentner, üzüm üzrə 24-30 sentner, bostan-tərəvəz bitkiləri üzrə 75-90 sentner məhsul itkisinə yol verilir. Orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda həmin bitkilər üzrə bu göstəricilər müvafiq olaraq 15-17 sentner, 14-16 sentner, 48-60 sentner və 135-150 sentner təşkil edir (4). İtirilən məhsulu dəyər ifadəsinə çevirsək, onda şorlaşmış torpaqların səmərəsiz istifadəsi (yaxşılaşdırılmaması) nəticəsində nə qədər maliyyə vəsaitinin itirildiyinin şahidi olarıq.

“Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Hidrogeoloji-Meliorativ Xidmət İdarəsinin müəyyən etdiyinə görə, suvarılan torpaqların 609466 hektarı drenləşdirilmiş sahələrdən ibarətdir ki, bunun da 271799 hektarı qapalı drenlərdir. Torpaqlardan duzun təmizlənməsi üçün 17140

km kollektor-drenaj şəbəkələrindən istifadə olunur ki, bunun da 3663 km-i təsərrüfatlararası, qalanı isə təsərrüfatdaxili kollektor-drenaj şəbəkələrindən ibarətdir. Qeyd edilən kollektor-drenaj sistemlərinin 6668 km-i təsərrüfatlararası qapalı, 9769 km-i isə təsərrüfatdaxili qapalı kollektor-drenaj şəbəkələrindən ibarətdir. Bundan başqa Mil-Qarabağ düzündə və Araz boyu rayonlarda da qapalı drenaj sistemləri mövcuddur (3).

Son illər torpaqların meliorasiyası baxımından bəzi müsbət nəticələrin əldə olunmasına baxmayaraq sahənin texniki səviyyəsi müasir tələblərə cavab vermir. Araşdırmalar göstərir ki, şorlaşmaya məruz qalan ərazilərdə 17,0 min km-dən çox kollektor-drenaj şəbəkələri, 20,5 min ədəd hidrotexniki qurğu, 7,7 mindən çox körpü, 5,4 min ədəd keçid, 21,3 min baxış qurğuları mövcuddur. Lakin onların ancaq 18-50%-i texniki tələblərə cavab verir. Kollektor-drenaj şəbəkələrinin 50%-ə qədəri qismən işlək vəziyyətdədir, 10%-ə qədəri yararsızdır ki, bu da nəticədə cari istismar və təmir xərclərinin artmasına səbəb olur. Meliorasiya sistemində daxil olan sahələrin istifadə üçün yararsızlıq həddi 10-25% arasında tərəddüd edir. Açıq kollektor-drenaj şəbəkələrinə nisbətən qapalı kollektor-drenaj şəbəkələri torpaq sahələrinin tam istifadəsinə imkan yaradır, daha səmərəli olur, uzun müddət istifadə üçün daha davamlıdır. Gələcəkdə qapalı drenaj şəbəkələrinin inşasına üstünlük verilməsi meliorasiya sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yarada bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda suvarma sistemlərində əsas fondların yeniləşdirilməsi üçün ayrılan vəsait qoyuluşu tələbatdan azdır. Əsas fondların geniş təkrarına yönəldilən investisiya qoyuluşu mövcud irriqasiya və meliorasiya qurğularının bərpası üçün tələb olunan həddən 2-3 dəfə aşağıdır. Hesablamalara görə, mövcud suvarma və meliorasiya sistemlərinin istismarını lazımi elmi-texniki səviyyədə təşkil etmək, hidrotexniki və meliorasiya qurğularının tikintisini genişləndirmək üçün 70-80 milyon manat vəsait tələb olunur (3).

Su təsərrüfatı qurğularının köhnəlməsi ilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlər öz dəyərini hər il 50-52 milyon manat itirir. Qeyd etmək lazımdır ki, son 15 ildə su təsərrüfatında əsas fondların aşınması milyard manatdan artıq olmuşdur, onun 50%-i dəyərində əsas vəsaitlər yeniləri ilə əvəz edilmişdir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 50 min km suvarma kanalının 4 min km-i yararsız vəziyyətə düşmüşdür, qalan 46 min km-i əkin sahələrini su ilə təmin edir. Suvarmanın təmin edilməsi üçün 780 nasos stansiyasından və xeyli subartezian qurğularından istifadə olunur. Statistik məlumatlar göstərir ki, təsərrüfatdaxili suvarma sistemlərindən su götürən sahibkarlıq təsərrüfatlarının əkin sahələrinin 60%-nə, dövlət təsərrüfatlarının 65%-nə kifayət qədər su verilmişdir. Qeyd edilən təsərrüfat subyektlərində əkin sahələrinin 25-30%-nin təminatında müəyyən çətinliklər mövcuddur, 10%-də isə su təminatı olduqca pis vəziyyətdədir (3, 5).

Suvarmanın iqtisadi səmərəliliyinin təhlili

Məlumdur ki, becərilən bitkilərin məhsuldarlığı suvarılan torpaqlarda dəmyə torpaqlara nisbətən daha yüksək olur. Qabaqcıl təsərrüfatlarda suvarılan torpaqda becərilən bitkilərin məhsuldarlığı dəmyə torpaqlara nisbətən 2-2,5 dəfə çoxdur, məhsulun maya dəyəri isə aşağıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi sahələrə verilən suyun miqdarı ilə alınan məhsulun miqdarı müqayisə olunaraq müəyyən edilir. Hesablamalar göstərir ki, hər hektara verilən su sərfindən 1715,6 manat dəyərində üzüm məhsulu, 2507,1 manatlıq tütün, 2670,7 manatlıq kartof, 4418,6 manatlıq tərəvəz, 2053,0 manatlıq meyvə məhsulu əldə edilmişdir. Sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini aşağıdakı *cədvəldən* görmək olar.

Cədvəl. Sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi (2010-2018-ci illərin orta göstəriciləri)

Göstəricilər	Dənli bitkilər	Tərəvəz	Kartof	Bostan	Pambıq	Tütün	Meyvə	Üzüm
Suvarılan sahədən məhsuldarlıq, sen.	27,0	141	149	126	13,8	24,4	73,8	70,6
1 hektardan məhsulun dəyəri, min man.	651	2495	5840	1840	458	1464	3350	2238
1 hektara verilən suyun həcmi, m ³	2910	5415	5611	5107	5212	4916	4315	4205
1 hektara verilən suyun dəyəri, man.	98,9	184,1	190,7	173,6	177,2	167,1	146,7	142,9
1 m ³ su sərfinə görə məhsulun miqdarı, kq	1,6	1,8	1,7	1,6	1,0	1,5	1,4	1,2
1000 manat məhsul istehsalına su sərfi, m ³	3,07	2,4	1,4	2,5	3,4	0,9	1,9	0,7
1 hektara verilən su sərfindən alınan məhsulun dəyəri, man.	1583,0	4418,6	2670,7	4340,7	1772,0	2507,1	2053,9	1715,6

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin və “Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, regionlar üzrə suvarma suyundan əldə edilən gəlirin məbləği bir-birindən fərqlənir. Belə ki, dənli bitkilərdən Naxçıvan, Quba-Xaçmaz, Lənkəran iqtisadi rayonlarında daha çox məhsul istehsalı və daha yüksək gəlir əldə edilir. Aparılan təhlildən aydın olur ki, bitkiçilik sahələrindən əldə edilən gəlirin səviyyəsi mövcud potensialdan aşağı olub, dövrün tələblərinə heç də cavab vermir. Bu problemin həlli üçün qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri suvarma suyundan səmərəli istifadə etməklə gəlirləri artırmaq üçün kompleks tədbirlər sisteminin hazırlanıb həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Apardığımız hesablamalara görə 1 m³ su sərfində Aran İqtisadi Rayonunda 0,1 manatlıq pambıq məhsulu istehsal edilmiş və 1 kq pambıq məhsulu əldə edilməsi üçün 4,4 m³ su sərf edilmişdir. Hər 1000 m³ su sərfindən əldə olunan məhsulun həcmi isə 232 kq olmuşdur.

Hesab edirik ki, pambıqçılıqda yüksək məhsul əldə edilməsinə nail olmaq üçün vegetasiya dövründə suvarmanı bitkinin tələbat rejiminə və qrafikinə uyğun aparmaq lazımdır. Bunun üçün, təsərrüfatlarda əkin sahələrinin qurulmasına, suvarmanın qrafikinə və sayına uyğun olaraq suya tələbat müəyyən edilməlidir.

Respublikada pambıqçılıqla yanaşı tərəvəzçilikdə və meyvəçilikdə də sudan səmərəli istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tərəvəzçilikdə 1 hektar sahəyə çox su sərf olunmasına baxmayaraq istifadə olunan hər m³ sudan yem və dənli bitkilərə nisbətən daha yüksək məhsul əldə etmək mümkündür. Dənli bitkilər altında sudan daha səmərəli istifadə olunmasını müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda 1 m³ faktiki su sərfindən əldə olunan taxıl üzrə natural və dəyər göstəricilərindən istifadə olunmuşdur.

Təhlil göstərir ki, taxıl istehsalında sudan istifadə olunması Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonlarında daha səmərəlidir. Belə ki, həmin rayonlarda suvarmaya verilən hər m³ su sərfindən müvafiq olaraq 1,5; 1,3; 1,3; 1,4 manat dəyərində taxıl məhsulu əldə edilmişdir.

Meyvəçilikdə sudan istifadənin səmərəliliyi barədə apardığımız hesablamalar göstərir ki, 1 m³ su sərfindən daha çox meyvə məhsulları istehsalı Lənkəran (1,7 man.), Aran (1,6 man.), Quba-Xaçmaz (1,5 man.) iqtisadi rayonlarında olmuşdur. Bu rayonlarda, həmçinin məhsul istehsalına sərf olunan suyun həcmi də az olmuşdur. Belə ki, Lənkəran İqtisadi Rayonunda 1 sentner meyvə məhsulu əldə etmək üçün cəmi 58 m³, Aran İqtisadi Rayonunda 63 m³, Quba-Xaçmazda 67 m³ su sərf olunmuşdur ki, bu da digər iqtisadi rayonlardan 1,2-4 dəfə azdır.

Yuxarıda qeyd edilən rayonlarda istifadə olunan hər m³ suyun məhsuldarlığının yüksək olması sudan səmərəli istifadə ilə xarakterizə olunur. Təcrübələr göstərir ki, suvarmanın vaxtlı-vaxtında aparılması, sudan norma daxilində istifadə edilməsi, gübrələrin sahələrə su qarışığı ilə verilməsi, digər aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edilməsi kənd təsərrüfatı bitkilərinin hektardan məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı hər sentner məhsul istehsalına sərf edilən suya qənaət etməyə də imkan verir. Bütün qeyd edilənləri lazımi dərəcədə həyata keçirmiş təsərrüfatlarda hər sentner meyvə istehsalına sərf edilmiş su digər təsərrüfatlara nisbətən 2,3-4,5 dəfə az olmuşdur. Qeyd edilən bitkiçilik sahələri ilə yanaşı sudan gəlirli sahə kimi üzümçülükdə də səmərəli istifadə əhəmiyyətlidir. Araşdırmalar göstərir ki, üzüm plantasiyalarında aqrotexniki qaydalara düzgün əməl edilməsi, üzüm bağlarının təmizlənməsi, suvarmanın vaxtında və normaya uyğun həyata keçirilməsi suvarılan torpaqlarda üzümün məhsuldarlığının xeyli artmasına səbəb olur. Müntəzəm suvarma əsasında 2019-cu ildə Tərtər rayonunda üzüm sahəsinin hər hektarından 309,7 sentner, Biləsuvar rayonunda 165,5 sentner, Babək rayonunda 168,8 sentner, Cəlilabad rayonunda 160,8 sentner məhsul istehsal olunmuşdur ki, bu da ənənəvi üzümçülük rayonu olan Şamaxıdan 2,1-4,1 dəfə, üzümçülük geniş inkişaf edən Şabran rayonundan 2,9-5,6 dəfə, Kürdəmir rayonundan 7,4-14,3 dəfə çoxdur. Hər 1 sentner məhsul istehsalına Salyan rayonunda 50 m³, Goranboyda 38 m³ su sərf olunmuşdur ki, bu da respublika üzrə orta göstəricidən 2-3 dəfə azdır.

İqtisadi rayonlar üzrə üzümçülükdə sudan istifadə nəticəsində Aran və Naxçıvan iqtisadi rayonlarında məhsuldarlıq daha yüksək olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, müayinə aparılmış Aran iqtisadi rayonunun 63 təsərrüfatının hər birində orta hesabla hər hektardan 180 sentnerə yaxın, Naxçıvanda 24 təsərrüfatda suvarılan üzüm plantasiyalarının hər hektarından isə 188 sentner məhsul əldə edilmişdir ki, bu da orta respublika göstəricisindən 1,8 dəfə çoxdur. Orta hesabla Aran iqtisadi rayonunda 1 m³ su sərfindən 1,5 manat məhsul istehsal edilmiş və hər sentner məhsul istehsalına 51 m³ su sərf edilmişdir. Naxçıvanda isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1,6 manat və 51,3 m³ olmuşdur ki, bu da digər iqtisadi rayonlardan 1,2-2,5 dəfə çoxdur.

Respublikamızın intensiv bitkiçilik sahələrindən biri də tütünçülükdür. Hazırda respublikada tütünçülük əsasən Şəki-Zaqatala, qismən isə Gəncə-Qazax və Naxçıvan iqtisadi rayonlarında istehsal olunur. Bu rayonlar sırasında bitkiçilik məhsullarının istehsalında tütünün xüsusi çəkisinin nisbətən yüksək olduğu rayonlardan biri Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonudur. Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonunda 1066 hektar sahədə tütün istehsal edən 10 təsərrüfatda aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, həmin təsərrüfatlarda bir hektar sahədə 30 sentnerdən artıq tütün məhsulu istehsal edilmiş və hər min manatlıq məhsulun alınmasına cəmi 0,63 m³ su sərf edilmişdir.

Şəki-Zaqatala bölgəsinin tütünçülük üzrə ixtisaslaşmasına baxmayaraq Aran İqtisadi Rayonunda aparılan müşahidələr daha müsbət nəticələr vermişdir. Müntəzəm suvarma həyata

keçirilən bu iqtisadi rayonun 7 təsərrüfatında aparılan müşahidələr hər hektar əkin sahəsindən 60-65 sentner məhsul əldə etməyin mümkün olduğunu və hər m³ su sərfindən 1,6 manat dəyərində bütün istehsal edildiyini göstərmişdir. Yəni Şəki-Zaqatala İqtisadi Rayonunun təsərrüfatlarına nisbətən hər hektardan 2-2,2 dəfə çox məhsul əldə edilmişdir.

Təbiidir ki, bütün intensiv bitki olub hektardan daha çox pul gəliri götürməyə imkan verir və digər bitkiçilik sahələrinə nisbətən hər 1 manatlıq məhsula daha az su sərf olunur. Odur ki, təsərrüfatlarda su çatışmazlığı şəraitində ilk növbədə suyun tütüncülükdə istifadə olunması daha əlverişlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ixtisaslaşma ilə yanaşı sahələrin genişölçülü ərazilərdən ibarət olması, sudan qənaətlə və mütərəqqi suvarma texnologiyalarından istifadə etməklə hər 1 m³ suya düşən məhsulun həcmi artırmaq mümkündür. Bundan əlavə, genişkonturlu suvarma sahələrində kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi asanlaşır ki, bu da əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə səbəb olur. Dağlıq və dağətəyi rayonların çay vadilərində əsasən kiçikkonturlu suvarılan sahələr mövcud olduğundan bu çayların əksəriyyətinin suyu tənzimlənmir və çox vaxt suvarmanı bitkilərin tələbat rejiminə uyğun aparmaq mümkün olur. Dağətəyi rayonlarda şoran torpaqlar demək olar ki, yoxdur, həmin torpaqlarda suvarmanı düzgün təşkil etdikdə bitkiçilik sahəsindən yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə olunmasında və şorlaşmanın dərəcəsini azaldaraq məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynayan məsələlərdən biri də suvarılan torpaq sahələrinin genişləndirilməsi və bu sahədə baş verə biləcək mənfi halların öncə müəyyən edilərək aradan qaldırılmasıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilərək məhsuldarlığının artırılması və torpaq sahələrində şorlaşma prosesinin qarşısının alınması üçün suvarma sistemlərinin bərpası və yenidən qurulması gərəkdir. Hazırda fəaliyyət göstərən suvarma şəbəkələrində su filtrasiyasının qarşısını almaq üçün müxtəlif növ vasitələrdən: armaturlaşdırılmış plitələrdən və suyu başqa sahələrə axıtmaq üçün beton borulardan istifadə etməklə döşəmələrin üzərini duzlardan təmizləməklə gələcəkdə baş verə biləcək şorlaşma prosesinin qarşısını almaq mümkündür. Bu problemin müvəffəqiyyətlə həllində ilk növbədə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin bütün ərazi boyunca münbitlik səviyyəsinin yüksəldilməsi və struktur quruluşunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən təşkil olunması vacibdir.

Əkinçilikdə sudan səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri

Aqrar sahədə bazar münasibətlərinə uyğun fəaliyyəti təmin etmək üçün istehsalın inkişafının intensiv əsasla yerinə yetirilməsi, ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış suvarma suyuna olan tələbatın ödənilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması əsas şərtlərdəndir. Su təsərrüfatının inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri olmaqla ölkədə iqtisadi və sosial problemlərin həllində, habelə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm amillərdən biri hesab olunur. Su təsərrüfatı sisteminin inkişafı, su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının istifadə olunması, suvarma üçün sudan səmərəli və qənaətlə istifadənin təmin edilməsi su mənbələrinə axıdılan çirkab sularının qarşısının alınmasına, su tikintilərinin yenidən qurulmasına və onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, yarımçıq qalan suvarma obyektlərinin tikilib başa çatdırılmasına, yeni su ehtiyatlarının yaradılmasına, suvarma suyundan pullu istifadə edilməsinin hüquqi və iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsinə, illik su balansının sabit saxlanmasına və s. hərtərəfli imkanlar yaradır.

Bütünlükdə respublikada aqrar iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında su təsərrüfatı və onun səmərəli fəaliyyət mexanizminin təmin edilməsi aparıcı sahələrdən biri kimi olduqca mühüm rol oynayır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, ölkə üzrə istifadə olunan cəmi su ehtiyatlarının 70 faizi aqrar sahənin payına düşür. Aqrar sahədə istehsal olunan ümumi məhsulun 85 faizdən çoxu suvarılan əkin sahələrindən əldə edilir. Buna baxmayaraq hazırda kənd təsərrüfatında istifadə olunan suvarma suyunun 50 faizə qədəri itkiyə gedir, 2-2,5 milyard m³ su çatışmazlığı mövcuddur. Bunun da əsas səbəblərindən biri 39 min km-ə yaxın suvarma kanallarının 90 faizdən çoxunun istismar üçün yararsız və qismən sıradan çıxmış halda olması, 33 min km-dən artıq irriqasiya sistemlərinin istifadə üçün yararsız halda olmasıdır. Hesablamalara görə, bunun nəticəsidir ki, kənd təsərrüfatında təxminən 100 min hektara yaxın əkin sahəsi su çatışmazlığı üzündən istifadə olunmur (1, 7). Birmənalı qeyd etmək olar ki, həm bu gün, həm də gələcəkdə respublikanın aqrar iqtisadiyyatının inkişafını su təsərrüfatı olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən bütün amilləri elmi cəhətdən əsaslandırıb nəzərə almadan istənilən sahədə iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə nail olmaq mümkün deyildir.

Tədqiqat göstərir ki, ölkədə mövcud olan su balansından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə bir sıra amillər kompleks şəkildə təsir göstərir. Həmin amilləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab etmək olar: *torpaq-iqlim şəraiti; su ehtiyatlarının ölkə ərazisi üzrə yerləşməsi; irriqasiya və meliorasiya amilləri; maddi-texniki resurslar bazarı və texnoloji amillər; iqtisadi amillər; ekoloji amillər və sosial amillər*. Qeyd edilən amillərin hər birinin ayrılıqda sudan istifadə olunmasında özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Bazar münasibətləri və çoxukladlı təsərrüfatçılıq şəraitində sudan səmərəli istifadə olunması üçün ilk növbədə suya təsir edən amillər əvvəlcədən müəyyən edilməli, onların hər birindən istifadədə əsas xüsusiyyətlər və istifadə texnologiyaları dəqiq nəzərə alınmalı, hər bir amildən istifadənin konkret yolları müəyyən edilməlidir. Sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər kompleksində hər bir amilin öz rolu və əhəmiyyəti vardır. Bununla bərabər bəzi amillər sudan istifadədə daha böyük və həlledici rol oynayır. Bu amillərə mülkiyyət münasibətləri ilə bağlı olan amillər daxildir ki, bu da sudan səmərəli istifadə olunması üçün hüquqi baza yaradır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, sudan istifadənin pullu olması sahibkarlıq təsərrüfat subyektlərinin sudan qənaətlə və daha səmərəli istifadə olunmasına əsas yaradır. Suyu qənaət olunması isə gəlirin artırılmasına və torpaqların şorlaşması və eroziyaya uğramasının qarşısının alınmasına da təminat yaradır.

Perspektivdə mövcud olan su çatışmazlığının aradan qaldırılması üçün qış aylarında su ehtiyatları yığılmalı və yay aylarında istifadə edilməli, yeni su anbarları tikilərək istifadəyə verilməlidir.

Kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində başlıca rol oynayan amillərdən biri su ehtiyatlarının çirklənməsinin qarşısının alınmasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, suvarma suyunun çirklənməsi kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıqda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur.

Hazırda respublikada kənd təsərrüfatı sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsində suyun keyfiyyət göstəricisi demək olar ki, nəzərə alınmır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən normativlər olsa da, onlardan istifadə olunmur. Hesab edirik ki, dövlət tərəfindən bu problemin tənzimlənməsi öz həllini tapmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki şəraitdə respublikada suvarma suyundan istifadəyə mövcud nəzarət sistemi müasir dövrün tələblərinə tam cavab vermir. Belə ki, su ehtiyatlarından intensiv istifadə olunması onun çirklənmə səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Ona görə də suyun keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün daha dəqiq normativlərin işlənməsi və tətbiq edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bunun üçün qarşıda duran və öz həllini tələb edən problemlərdən biri hidrokimyəvi laboratoriyaların yaradılması, su hövzələri və regionlar üzrə nəzarətçilərin sayını artıraraq tələbat səviyyəsinə çatdırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda suyun ölçülməsi üçün mövcud olan aparaturaların sayı tələbatın ancaq 50-60 faizini təşkil edir. İstifadə olunan suyun yalnız 60 faizi müasir cihazlar vasitəsi ilə, qalan hissəsi demək olar ki, gözəyarı və ya mənəvi cəhətdən aşınmış cihazlardan istifadə etməklə müəyyən edilir.

Sudan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən biri də sudan, o cümlədən çirklənmiş sudan istifadənin pulla ödənilməsidir. Suyun çirklənmə səviyyəsindən asılı olaraq ödənilmə tariflərinin müəyyən edilməsi çirklənmənin qarşısının alınmasında olduqca mühüm rol oynaya bilər.

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsində başlıca tədbirlərdən biri də suyun bir sahədən digər sahəyə nəql edilməsi zamanı baş verən su itkilərinin qarşısının alınmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda respublikanın kənd təsərrüfatında baş verən su itkilərinin əksər hissəsi, yəni 30 faizi təsərrüfatlardaxili suvarma sistemlərinin payına düşür. Bunun da başlıca səbəbi təsərrüfatlararası kanalların olduqca pis vəziyyətdə olması və su ehtiyatlarının istismarının düzgün qurulmamasıdır. Məsələn, respublikada 1 hektar suvarılan torpaq sahəsinə orta hesabla 18-20 m³ su sərfi tələb olunur. Qabaqcıl təsərrüfatların iş təcrübəsi göstərir ki, suvarma sistemlərinin yenidən qurulması hesabına həmin rəqəmi 2 dəfəyə qədər azaltmaq, yəni 11 m³ suya qənaət etmək olar. Mövcud olan problemin qarşısının alınması üçün təsərrüfatlararası kanalların beton örtüklə hazırlanması vacibdir. Bu yolla mövcud olan su itkilərini 1,5 dəfə azaltmaq olar.

Kənd təsərrüfatında suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mütərəqqi suvarma üsullarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əkin suyuna qənaət olunmasında sahələrin damcı üsulu ilə suvarılması böyük effektlə malikdir. Bu üsulla suvarma suyun bitki köklərinə birbaşa axıdılmasına imkan yaradır və suya 2 dəfə qənaət olunur. Bu sahədə polietilen trubalardan istifadə olunması maliyyə xərclərinə də qənaət olunmasına imkan yaradır.

Sudan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, suvarma işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasından da çox asılıdır. Bu istiqamətdə daha geniş yayılmış suvarma üsullarından biri də süni yağışyağdırma hesab olunur. Bu üsulun üstünlüyü suvarmanı həyata keçirməyin nisbətən asan olmasıdır. Həmçinin bu üsulla suvarmanın effektiv təsiri daha yüksək olur, torpaqlar irriqasiya eroziyası prosesinə məruz qalmaq təhlükəsindən uzaq olur.

Araşdırmalar respublikamızda mütərəqqi suvarma üsullarının genişləndirilməsi sahəsində böyük imkanlar olduğunu göstərir. Süni yağışyağdırma üsulu ilə çəltik bitkisindən başqa digər kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması əlverişli hesab edilir. Bununla belə süni yağışyağdırma üsulunun üstünlüyünə baxmayaraq bu üsul respublikamızda lazımi səviyyədə tətbiq olunmur.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Hidrotexnika və Meliorasiya İnstitutu Elmi İstehsalat Birliyinin Şəmkir Təcrübə-Tədqiqat Stansiyasında apardığı təcrübələr respublikamızın bir çox təsərrüfatlarında süni yağışyağdırma üsulunun taxıl, pambıq və digər kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalında geniş perspektivə malik olduğunu göstərir. Şəmkir Təcrübə-Tədqiqat Stansiyasının tədqiqatları göstərir ki, süni yağışyağdırma üsulu ilə 1 hektar taxıl sahəsinə çəkilən xərcin məbləği yüksək olsa da, bu üsulla

suvarılan sahələrdən şırımlarla suvarılan sahələrə nisbətən 4-6 sentner artıq məhsul götürülür, hər sentner məhsulun maya dəyəri isə xeyli aşağı düşür. Pambığın suvarılmasında da süni yağışyağdırma üsulu ilə suvarmada şırımlarla suvarmaya nisbətən 1 sentner məhsul istehsalına 40 m³ az su sərf edilmişdir (5,7).

Təcrübələr göstərir ki, yağışyağdırma üsulunu ölkənin mürəkkəb relyefə malik olan müxtəlif bölgələrində tətbiq etmək olar, halbuki suvarmanı çox vaxt belə ərazilərdə həyata keçirmək mümkün olmur. Hətta təcrübələr sübut edir ki, qrunut suları yer səthinə yaxın yerləşən ərazilərdə də süni yağışyağdırma üsulunu tətbiq etmək əhəmiyyətlidir. Bununla belə, bu üsulun tətbiq edilməsi üçün sahələrin suvarmaya hazırlanmasına böyük maliyyə vəsaiti sərf etmək tələb olunur.

Süni yağışyağdırma üsulu ilə suvarmanın genişləndirilməsi ilk növbədə qrunut sularının yer səthinə yaxın yerləşdiyi Kür-Araz düzənliyində torpaqların şorlaşması təhlükəsinin qarşısını ala bilər. Hesablamalar göstərir ki, Aran rayonlarında mütərəqqi suvarma üsullarından istifadə etməklə ildə 0,6-0,7 milyard m³ əkin suyuna qənaət etmək olar. Bu da öz növbəsində əlavə investisiya qoyuluşu sərf etmədən suvarılan torpaq sahələrini 60-70 min hektar genişləndirməyə imkan verir.

Suya böyük qənaət etməyə imkan verən üsullardan biri də yeraltı və damcılı suvarma üsullarının tətbiq edilməsidir. Hələ keçən əsrin 60-cı illərində damcılı suvarma üsulları nəinki təcrübə sahələrində, hətta istehsalatda tətbiq edilməyə başlamışdır. Hazırda dünyada 0,4 milyon hektara qədər torpaq sahəsi damcılı suvarma üsulu ilə suvarılır. Bu üsulla suvarma ABŞ-da, Avstraliyada, Meksikada, İsraildə geniş tətbiq edilir. Damcılı suvarma üsulu əsasən bağların və üzümlüklərin suvarılmasında geniş yayılmışdır, qismən isə bu üsuldan tərəvəz və texniki bitkilərin suvarılmasında da istifadə olunur. Azərbaycanda hazırda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin strukturuna daxil olan elmi-tədqiqat institutlarının təcrübə-sınaq stansiyalarında aparılan tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr damcılı suvarmanın böyük perspektivə malik olduğunu göstərir.

Damcılı suvarmada şırımlarla suvarmaya nisbətən şırımların çəkilməsi, çoxillik əkmələrin altında çalaların qazılması, müvəqqəti suvarma kanallarının təmizlənməsi və s. bu kimi digər ağır əmək tələb edən işlərə ehtiyac olmur. Məsələn, damcılı üsulla suvarmada 1 hektar və 1 sentner məhsula uyğun olaraq 15,2 adam/gün və 0,53 adam/saat sərf olunmuşdursa, şırımlarla suvarma üsulunda bu göstəricilər müvafiq olaraq 22 adam/günə və 20 adam/saata bərabər olmuşdur. Damcılı suvarmada həm də torpaq sahəsindən səmərəli istifadə etməyə geniş imkanlar yaranır. Əgər şırımla suvarma üsulu ilə suvarılan torpaq sahəsinin 10 faizi kanalların, yolların və digər hidrotexniki qurğuların altında qalırsa, damcılı suvarmada bu göstərici 4 faiz təşkil edir.

Hesab edirik ki, respublikada, xüsusilə Quba-Xaçmaz, Abşeron, Şəki-Zaqatala və Lənkəran iqtisadi rayonlarında çoxillik bitkilərin suvarılmasında bu mütərəqqi üsulun genişləndirilməsi təmin edilməlidir. Hesablamalar göstərir ki, perspektivdə damcılı suvarma üsulunun tətbiqi ilə 45 min hektarda çoxillik bitkilərin suvarılmasını həyata keçirmək mümkündür və bu da 80-100 milyon m³ əkin suyuna qənaət etmək deməkdir.

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Hidrotexnika və Meliorasiya İnstitutu Elmi İstehsalat Birliyi tərəfindən aparılan təcrübələrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılmasında aerozol suvarma üsulunun perspektivi müəyyən edilmişdir. Aerozol suvarma üsulu suya qənaət edilməsi baxımından heç bir suvarma üsulu ilə müqayisə oluna bilməz. Vaxtilə Zaqatala rayonunda efir-yağ zavodunun təsərrüfatında çay bitkisinin məhsuldarlığını yüksəltmək məqsədilə vegetasiya dövrü çay sahəsində 54 aerozol rütubətlənməsi aparılmış və bu zaman bir hektara cəmi 212 m³ su sərf edilmişdir. Lakin süni yağışyağdırma üsulu ilə vegetasiya dövrü çay plantasiyalarını 5 dəfə suvarmaqla hər hektara 1980 m³, şırımlarla 3 dəfə suvarmaqla hektara 2300 m³ su sərf edilmişdir. Göründüyü kimi həm süni

yağışyağdırma üsuluna, həm də şırımlarla suvarmaya nisbətən aerozol suarmada suya müvafiq olaraq 6 və 7,4 dəfə qənaət olunmuşdur.

Aerozol üsulu ilə suarmada suya qənaət olunması və torpaqdan istifadə əmsalı da yüksək olur. Aerozol üsulu ilə suarmada investisiya qoyuluşu 2 dəfə çox olsa da, onun iqtisadi səmərəlilik əmsalı 0,52, ödəmə müddəti isə 2 il təşkil edir.

Hesab edirik ki, suvarma sistemlərində mövcud olan problemlərin həllini, eləcə də mütərəqqi suvarma üsullarının tətbiqini təmin etmək məqsədilə sahəyə sərmayə qoyuluşunun əsas hissəsini qeyd edilən məsələlərin yerinə yetirilməsinə yönəltmək lazımdır.

Nəticə

Aparılan araşdırma və təhlildən görüldüyü kimi, bitkiçilikdə, o cümlədən taxıl, meyvə və üzüm istehsalında su təminatı, sudan istifadənin vəziyyəti iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar həmin məhsulların istehsalının inkişafı üçün iqtisadi rayonlar müəyyən edilərkən su ehtiyatları ilə təminat amili mütləq nəzərə alınmalıdır.

Hazırda ölkədə su çatışmazlığı mövcuddur və ərazi üzrə su ehtiyatları qeyri-bərabər paylanmışdır. Belə şəraitdə irriqasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi prioritet vəzifə kimi qarşıya çıxır. Mövcud kanallardan su itkisinin qarşısının alınması üçün təsərrüfatlararası kanalların beton örtüklərlə örtülməsi vacibdir. Bu yolla mövcud olan su itkilərinin qarşısını xeyli almaq olar.

Bununla yanaşı müasir şəraitdə innovativ suvarma üsullarının tətbiqinin genişləndirilməsinin su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amillərindən biri kimi çıxış etdiyi nəzərə alınmaqla həmin istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin miqyasının artırılması məqsədmüvafiqdir.

Kənd təsərrüfatında mövcud su çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün qış aylarında su ehtiyatlarının yığılması, yeni su mənbələrinin aşkar edilməsi və su anbarlarının tikilməsi də tövsiyə olunur. Suvarma suyundan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mütərəqqi və dünya təcrübəsi sınağından keçmiş suvarma üsullarının tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Suvarma sistemlərində mövcud olan problemlərin həllini, eləcə də mütərəqqi suvarma üsullarının tətbiqini təmin etmək məqsədi ilə sahəyə sərmayə qoyuluşunun əsas hissəsini bu məsələlərin yerinə yetirilməsinə yönəltmək məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adıgözəlov F.S. Sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi. Bakı: 1990, 151 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu (1996-1997-ci illər), Bakı: 1997.
3. Azərbaycan Respublikasında suvarılan torpaqların hidrogeoloji-meliorativ vəziyyətinin 2015-ci ilə olan illik hesabatı. Bakı: 2016, 96 s.
4. Cəfərov X.F. Şorlaşmış torpaqların meliorasiyasında müvəffəqiyyətlər, uğursuzluqlar, problemlər. //Azərbaycan ETH və MİEİB-nin elmi əsərlərinin toplusu, Bakı: 2003, s. 9-29.
5. Rzayev M.A. Azərbaycan: suvarma əkinçiliyinin reformasiyası və ekoloji dayanıqlığı. Bakı: 2019, 372 s.

6. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə dair 2020-2022-ci illər üçün Tədbirlər Planı. Azertag.az, Bakı: 2020.
7. Vəliyev A.H. Torpaqların səmərəli istifadəsinin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. Bakı: 2019, 386 s.

Ph.D., G.S. Jafarova

Agricultural Economics Research Center

Increasing the economic efficiency of water use in plant growing

Abstract

The article considers the issues of increasing the economic efficiency of water use in plant growing. For this purpose, first of all, the country's water resources were considered and their use in agriculture, based on what gave a brief description of the reclamation of land. The economic efficiency of the use of water in the production of various agricultural products and the corresponding evaluations were studied. At the same time, the ways of effective use of water in agriculture in our country in modern conditions and appropriate recommendations and suggestions in this direction were considered.

Keywords: *irrigation, water resources, agriculture, land resources, irrigation systems, economic efficiency.*

Д.ф.э.н., Г.С. Джафарова

Центр Аграрных Исследований

Повышение экономической эффективности использования воды в растениеводстве

Резюме

В статье рассматриваются вопросы повышения экономической эффективности использования воды в растениеводстве. Для этого в первую очередь были рассмотрены водные ресурсы страны и их использование в сельском хозяйстве, на основании чего дана краткая характеристика мелиоративного состояния земель. Была изучена экономическая эффективность использования воды при производстве различной сельскохозяйственной продукции и проведены соответствующие оценки. При этом были рассмотрены пути эффективного использования поливной воды в сельском хозяйстве нашей страны в современных условиях и выдвинуты соответствующие рекомендации и предложения в этом направлении.

Ключевые слова: *орошение, водные ресурсы, сельское хозяйство, земельные ресурсы, оросительные системы, экономическая эффективность.*

UOT: 336.761.6, 336.764/768, 339.172

AZƏRBAYCANDA ƏMTƏƏLƏR ÜZRƏ TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ BAZARININ TƏŞKİLİNİN FUNDAMENTAL ƏSASLARI

Vüqar Faiq oğlu Namazov,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

Tel.: (050) 214-99-24; e-mail: vuqarnamazov@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi qiymət aşkarlığının yaxşılaşdırılması, kiçik sahibkarların bazarlarla əlaqələndirilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması, habelə alternativ maliyyələşmə alətlərinin yaradılması və bazarın institutlaşması kimi mühüm makro-iqtisadi çağırışlardan irəli gələrək törəmə maliyyə alətlərinin yaradılması üçün zəruri olan fundamental əsasların öyrənilməsidir.

Tədqiqat işi müqayisəli təhlil, empirik yanaşmalar və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanda əmtəə əsaslı törəmə alətlərinin ticarətinin təşkili üçün fundamental əsaslar, mövcud bazar konyukturu, infrastruktur, bu sahədə beynəlxalq təşkilatların rəy və tövsiyələri təhlil edilmiş, Azərbaycan üçün uyğun ola biləcək model müəyyən edilmişdir. Tədqiqat praktiki cəhətdən yeni maliyyələşmə və risklərin idarəedilməsi mexanizmlərinin formalaşması ilə yanaşı iqtisadi prioritet sahə olan kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı və milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, məşğulluq, regionların inkişafı, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, xarici bazarlara çıxış istiqamətində əhəmiyyətə malikdir.

***Açar sözlər:** törəmə alətlər, əmtəə ticarəti, əmtəə birjasi, fjučers, anbar kağızı, maliyyə bazarları.*

Giriş

İqtisadiyyatın diversifikasiyası və özəl sektor üzərində təmərküzləşməsinə real sektorun, o cümlədən prioritet sahə olan kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı istiqamətində kapitalın sərbəst axınının stimullaşdırılması və maliyyə əlçatanlığının təmin edilməsi üçün makroiqtisadi institutlaşma və onunla paralel ənənəvi alətlərlə yanaşı alternativ maliyyə alətlərindən istifadənin təmin edilməsi zərurətə çevrilmişdir.

Əmtəə birjalarının və əmtəə əsaslı törəmə alətlərin yaradılması qiymətlərin tənzimlənməsi, bazar risklərinin idarəedilməsi, yeni investisiya aləti sinfinin və institutlarının formalaşmasının fundamental əsaslarının qurulması kimi məsələləri aktual edir. Həmçinin kapital, maliyyə və fiziki əmtəə bazarlarının sinerjisi olmaqla onlar arasında yeni və ilkin mərhələlərdə kifayət qədər həssas olan kəsişmə nöqtələri yaradır.

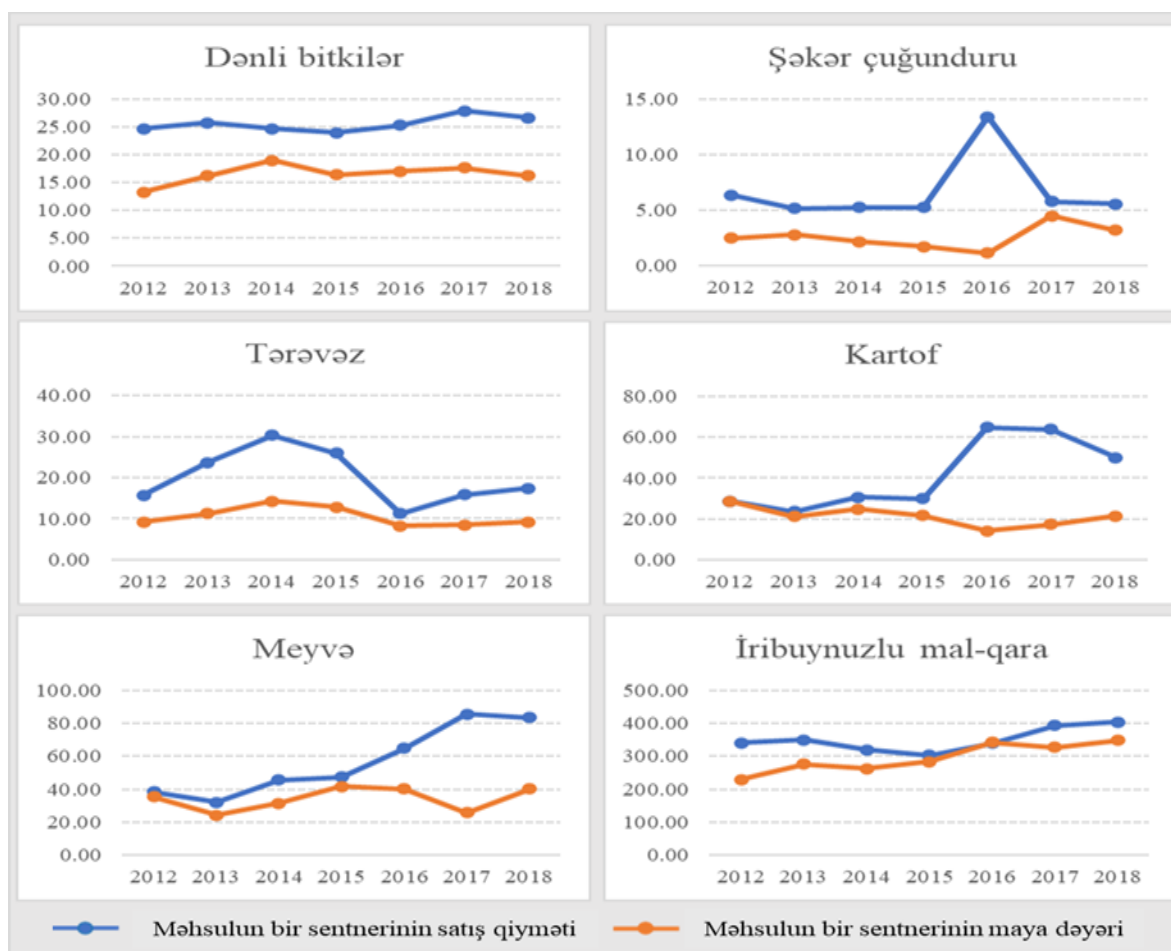
Bu sahədə müəyyən baza qanunvericilik mövcud olsa da, qurulacaq modelə hüquqi uyğunlaşma təmin edilməlidir. Həmçinin əməliyyat zəncirində iştirak edən institutlar tərəfindən müvafiq proseslərə uyğun normativ sənədlər hazırlanmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, tədqiqat üçün geniş statistik və empirik məlumat bazasının olması tələb edilir.

Makroiqtisadi mühit və qiymətlərin formalaşması

Dünya Bankının məlumatlarına əsasən, 2015-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında əlavə dəyər in orta illik artımı 3.8% təşkil edib ki, bu da dünya üzrə orta artım tempindən çoxdur [14]. 2019-cu il üzrə ayrılıqda bu göstərici dünya ölkələri üzrə ümumi göstəricini 4.9 faiz bəndi üstələyək 7.3% təşkil edib [14]. Son dövr ərzində müşahidə olunan artım yerli istehlaka yönəlik istehsalatın artması, əlverişli investisiya mühitinin formalaşması, ixracın təşviqi və institutlaşma hesabına baş vermişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-2018-ci illər üzrə məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda dənli bitkilər istisna olmaqla əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə satış qiyməti ilə maya dəyəri arasında tərs mütənasıblıq müşahidə olunmuşdur [2] (*Diagram 1.*).

Diagram 1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə əsas məhsulların bir sentnerinin satış qiyməti və maya dəyəri (manatla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri.

Neqativ korrelyasiya əsasən özünü 2015-ci ildən bəri büruzə vermişdir. Belə ki, sektorda baş verən islahatlar, o cümlədən innovativ həllər və intensiv istehsalat məhsuldarlığı artırmaqla yanaşı maya dəyərinin azalmasına da təsir etmiş, lakin bu müstəvidə məhsulların qiymətində artım müşahidə edilmişdir. Satış qiymətləri ilə maya dəyəri arasındakı nisbət əsasən yerli fermerlərin xeyrinə, o cümlədən əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının rentabelliyyəsinə müsbət təsir etsə də, istehlakçı prizmasından ədalətli dəyər formalaşması prinsipləri üzərindən sual doğurur (2018-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə məhsul satışının rentabelliyyəsi ötən dövrə nəzərən artaraq bitkiçilik məhsulları üzrə 40.4%, heyvandarlıq üzrə 5.9% təşkil etmişdir [2]).

Qeyd edilən məsələ ilə bağlı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət dinamikası və ona təsir edən faktorlar əlavə araşdırmalar tələb edir. Lakin tələb-təklif əsaslı ədalətli qiymət formalaşması platformalarının (əmtəə ticarətinin təşkili institutları), məlumat assimetriyasının qarşısının alınması, açıq bazar prinsipləri əsaslı qiymət tənzimlənməsi və ticarət risklərinin idarəedilməsi (opsionlar, füçerslər) mexanizmlərinin qiymətə təsir edən başlıca faktorlardan olması istisna deyil.

Ədalətli və şəffaf ticarətin təşkili, risklərin idarəedilməsi və maliyyələşmə baxımından ölkədə əmtəə birjalarının yaradılması əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma yerli əmtəə bazarına fokuslaşdığından ticarət oluna biləcək əmtəələr qismində kənd təsərrüfatı məhsulları götürülmüşdür. Lakin beynəlxalq miqyasda digər əmtəələrin də yerli bazarlarda ticarətinin təşkili imkanlarının araşdırılması potensialı istisna edilmir (məsələn, enerji daşıyıcıları, metal və s.).

Əmtəə birjası

Tarixə nəzər salsaq, maliyyələşməyə çıxış və risklərin idarəedilməsi problemləri əmtəə birjalarının yaranmasını şərtləndirən başlıca səbəblər olmuşdur. Əyani misal: 19-cu əsrin ortalarında Çikaqo əmtəə birjasının yaranmasına təkan verən başlıca qüvvələrdən biri fermerlərin yol qət edərək Çikaqoya məhsul satışı üçün gəldikləri zaman gözlədikləri alıcı qüvvəsi ilə qarşılaşmaması və nəticədə şəhəri tərk etdikləri zaman sata bilmədikləri məhsulları Miçiqan gölündə batırması olmuşdur.

Hüquqi müstəviyə nəzər saldıqda “Əmtəə birjası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”na [5] əsasən, əmtəə birjası müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında əvvəlcədən təyin olunmuş yerdə və vaxtda aşkar kütləvi sövdələşmə şəklində həyata keçirilən topdansatış ticarət bazarını təşkil etmək məqsədi güdən hüquqi və (və ya) fiziki şəxslərin könüllü birliyi əsasında yaradılan hüquqi şəxs statuslu təşkilatdır. Birja əmtəəsi isə birja tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılmış və dövriyyədən çıxarılmamış əmtəə, o cümlədən həmin əmtəə üzrə standart kontraktdır, hər hansı daşınmaz əmlak və ya əqli mülkiyyətin obyektini birja əmtəəsi ola bilməz.

Dünya Bankının və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) qiymət riskinin idarəedilməsinə dair araşdırmalarına əsasən [8], əmtəə birjasının mövcudluğu ölkədə aşağıdakılara xidmət edir:

- Kontragent riskinin azaldılması. *Müxtəlif təminat (məsələn, ödənişə qarşı çatdırılma) və akkreditasiya (üzvlük) tələbləri vasitəsi ilə birjalar kontragent riskini azaldır.*
- Qiymət riskinin idarə edilməsi. *Forvard, füçers müqavilələri və digər törəmə alətlər vasitəsi ilə birjalar qiymətlə bağlı risklərin idarə edilməsi üçün alətlər təklif edir.*
- Qiymət şəffaflığının təmin edilməsi. *Qiymət aşkarlığı tələbi ilə ədalətli ticarətə mənfi təsir edən məlumat assimetriyasının qarşısını almaq mümkündür ki, bu da ilk növbədə fermerlər üçün əhəmiyyət kəsb edir.*

- Girov qiymətləndirməsi risklərinin minimallaşdırılması. *Qiymət şəffaflığı sayəsində birjalar girov predmetinin qiymətləndirilməsi və satışı üçün ədalətli və şəffaf mühit formalaşdırır.*
- Əmtələrin keyfiyyətinə nəzarət. *Birjalar ticarətinə icazə verdiyi əmtələr üzrə məcburi keyfiyyət tələbləri tətbiq edir.*
- Kapital bazarlarına birbaşa çıxış. *Əmtəə birjaları qoşulduqları kliring sistemlərinin təminatı əsasında öz iştirakçıları üçün REPO əməliyyatları vasitəsilə yerli kapital bazarlarına (fond birjalarına) çıxış imkanı yaradır. Bu, həmçinin yerli əmtəə və kapital bazarları arasında inteqrasiyanın gücləndirilməsinə xidmət edir.*

Region, o cümlədən, postsovet ölkələri üzrə aparılmış fərdi araşdırmalar onu göstərir ki, Azərbaycan və Baltıqyanı ölkələr istisna olmaqla bu ölkələrdə bir və ya bir neçə əmtəə birjası fəaliyyət göstərir (*Cədvəl 1.*).

Cədvəl 1. Əmtəə ticarətinin təşkil olunduğu region birjaları

Ölkə	Birjanın adı	Spot bazar alətləri	Törəmə alətlər
Belarus	Belarus Universal Əmtəə Birjası (BUCE)	Taxta-şalban, dənli bitkilər, pomidor, metal, süd, enerji daşıyıcıları, gübrə	Taxta-şalban, dənli bitkilər
Bolqarıstan	Sofiya Əmtəə Birjası	Neft məhsulları, kimyəvi məhsullar, dənli bitkilər	Dənli bitkilər
Macarıstan, 1864	Budapeşt Fond Birjası (BSE) / Budapeşt Əmtəə Birjası (BCE)	Taxıl, qarğıdalı, günəbaxan tumu, raps tumu, kapital bazarı alətləri	Taxıl, kapital bazarı alətləri
Qazaxıstan, 2009	Avrasiya Ticarət Sistemi Əmtəə Birjası (ETS)	Buğda, çovdar, arpa, günəbaxan, metal, neft məhsulları	-
Slovakiya, 1992	Bratislava Əmtəə Birjası (KBB)	Kənd təsərrüfatı məhsulları, oduncaq, metal	-
Özbəkistan, 1992	Özbəkistan Əmtəə Birjası (UZEX)	Pambıq, dənli bitkilər, meyvə, qeyri-kənd təsərrüfatı məhsulları	-
Rusiya, 1992	Moskva Birjası	Metal, kapital və pul bazarı alətləri	Metal, kapital və pul bazarı alətləri
Rusiya, 2008	Sankt-Peterburq Beynəlxalq Əmtəə Birjası (SPIMEX)	Xam neft, təbii qaz, taxta-şalban, mineral gübrə, kömür, neft-kimya məhsulları	Xam neft, təbii qaz, taxta-şalban
Polşa, 1995	Varşava Əmtəə Birjası (WGT)	Kənd təsərrüfatı məhsulları	Kənd təsərrüfatı məhsulları, valyuta, faiz dərəcəsi
Türkiyə, 1891	İzmir Əmtəə Birjası	Dənli bitkilər, bitki yağları, meyvə, mal-qara və digər kənd təsərrüfatı məhsulları, gübrə	-
Türkiyə, 2012	Borsa İstanbul	Kapital və pul bazarı alətləri, əmtəə (qiymətli metal, almaz)	Pambıq, buğda

Mənbə: Şəxsi araşdırmalar

Buna baxmayaraq birjalardan bir çoxunda spot bazar üzərində qurulmuş hərrac platforması təşkil edilsə də, risklərin idarəedilməsi üzrə törəmə maliyyə alətləri (füçərlər, opsiyonlar) ticarət olunmur.

Araşdırma aparılmış ölkələrin (Avropa və Mərkəzi Asiya, o cümlədən postsovet ölkələri) təcrübəsi göstərir ki, effektiv əmtəə ticarəti platformasının qurulması heç də bütün hallarda effektiv olmur. Effektivliyə təsir edən başlıca faktorlar məhsul istehsalı və yerli istehlak bazarı potensialının yüksək olması, kənd təsərrüfatı və tədarük zəncirinin yetərinə inkişaf etməsi, sektoral təmərküzləşmə, bankların və digər maliyyə institutlarının əmtəə ticarəti və əmtəə bazarı barədə kifayət qədər məlumatlı olması, bazarda spekulyatorların və spekulyativ əməliyyat üçün mühitin mövcudluğu, azad rəqabət üçün şərait yaradılması (bazar şaquli inteqrasiya edilmiş bir neçə iri şirkət arasında təmərküzləşmişdirsə, bu şirkətlər qiymət şəffaflığında maraqlı olmaya bilərlər), hüquqi və tənzimləyici çərçivələrin olması, yerli bazarların inkişafına yönəlik daxili-xarici ticarət siyasəti.

Həmçinin hər hansı bir əmtəənin mütləq şəkildə tənzimlənən bazarda (birjada) ticarəti tələbinin effektivliyi istiqamətində müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu zaman qara bazarların yaranması riskləri nəzərə alınmalı və əlavə olaraq araşdırılmalıdır.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının və Dünya Bankının fikrincə, Azərbaycanda yaxın dövərdə kənd təsərrüfatı məhsulları (meyvə və tərəvəzlər daxil olmaqla) üzrə əmtəə birjasının təşkili üçün zəmin mövcuddur [8]. Bu sahədə müvafiq baza qanunvericiliyi olsa da, müasir tələbləri nəzərə alaraq hüquqi-normativ bazanın qurulacaq modelə uyğun qiymətləndirilməsinin əsaslı təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Araşdırma aparılmış ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, törəmə maliyyə alətlərinin ticarəti üçün mütəşəkkil spot ticarətin təşkili və bu iki bazar arasında sinxronlaşmanın təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Öz növbəsində spot ticarətin təşkili üçün əmtəələrin fiziki ticarətinin təmin edilməsinə xidmət edən infrastruktur (anbar, logistika, keyfiyyətə nəzarət və s.) və mexanizmlər (çəşidləmə standartları, əmtəə əsaslı təminat, fiziki hesablaşma və s.) mövcud olmalıdır (*Diagram 2.*).

Diagram 2. Əmtəə ticarəti üzrə bazar infrastrukturunu (Azərbaycan modeli)

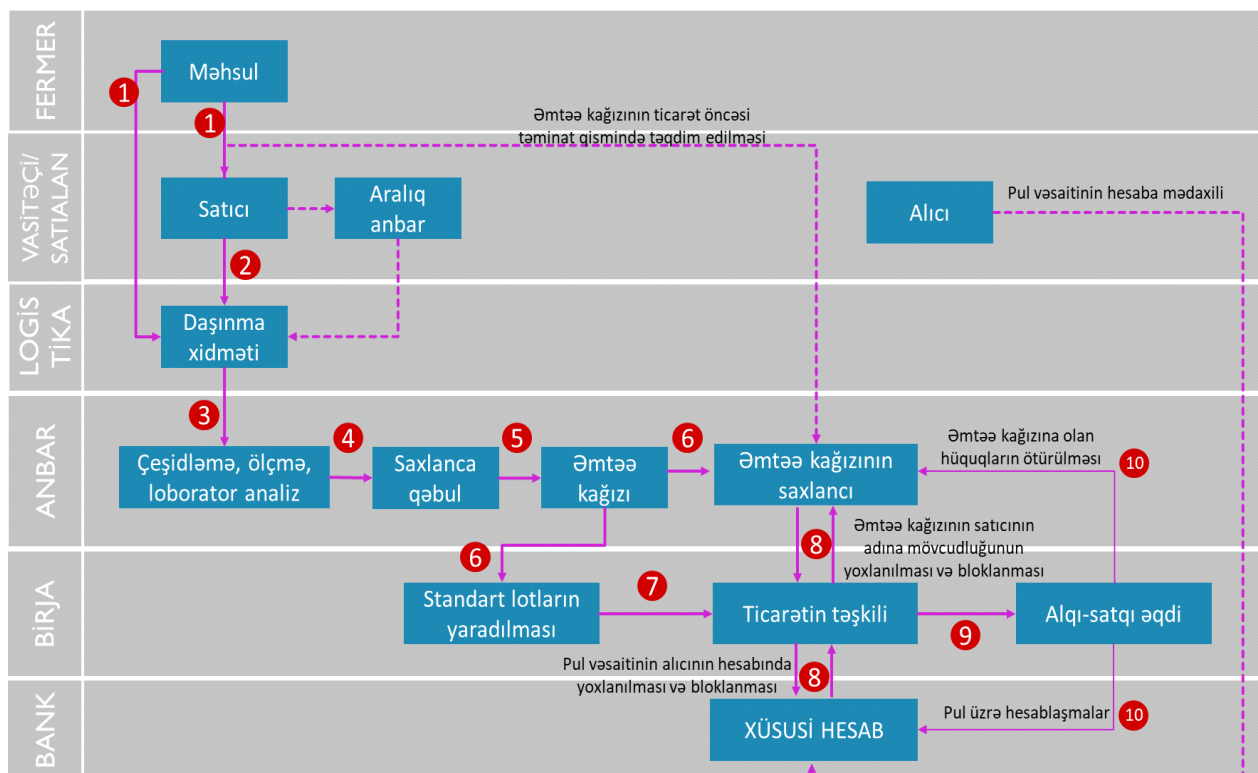

Mənbə: Şəxsi araşdırmalar

Tədqiqatların nəticəsi olaraq Azərbaycanda spot bazarın təşkili üçün Türkiyə, Belarus və Özbəkistan, əmtə əsaslı törəmə alətlər bazarının təşkili üçün Türkiyə modeli uyğun görünür.

İlkin mərhələdə baza əmtəələr üzrə kənd təsərrüfatı sektoru məhsulları, xüsusən dənlə bitkilər, qərzəklə (meyvələr) bitkilər, meyvə və tərəvəz perspektivli hesab edilə bilər. Ümumi əməliyyat modeli *Diagram 3*-də verilmişdir.

Diagram 3. Azərbaycan üçün uyğunlaşdırılmış modelin iş prinsipi

Mənbə: Şəxsi araşdırmalar

Füçers bazarları əmtə bazarında olan qiymət riskinin ötürülməsi, qiymət aşkarlığının və rəqabətli qiymətlərin yaradılması, bazara yeni investorların cəlb edilməsinə (xüsusən maliyyə sektorundan) təkan verir.

Klassik füçerslər əmtə istehsalçıları və alıcıları gələcək bazar risklərindən özlərini sığortalamalarına, həmçinin pul axınlarının effektiv idarə edilməsinə şərait yaradır.

Paralel olaraq əmtə əsaslı törəmə alətlər maliyyə və əmtə bazarları arasında olan bağlılığı artırır. Bunun nəticəsində bazarda maliyyə əməliyyatlarında iştirak etməklə əmtə bazarının iştirakçıları olmayan oyunçular əməliyyat marjası əldə etmək məqsədi ilə ticarətə qoşulurlar.

Əmtə və maliyyə bazarları arasında törəmə maliyyə alətləri vasitəsilə yaranmış bağlılıq artdıqca əmtə qiymətlərinin formalaşmasında klassik tələb-təklif faktorunda asılılığın azalması fenomeni müşahidə olunur.

“Financial Times” jurnalının araşdırmalarına görə əmtəələr törəmə alətlərə bağlandıqda spot bazarda satıcılar üçün qiymətlərin sərbəst müəyyən edilməsi imkanı məhdudlaşır [10]. Belə ki, törəmə alətlər onların predmeti üzrə qiymətlərin müəyyən edilməsinin fundamental əsaslarına təsir edərək əmtə bazarlarında qiymət dəyişməsinə maliyyə bazarlarından asılı edir.

Ümumi yanaşmada törəmə alətlərin spot bazarlarda hecinq aləti qismində istifadə olunması məqsədinin ikinci plana keçməsi müşahidə olunur (daha çox spekulativ məqsədlər bazarın oyun qaydalarını şərtləndirir). Əyani misal olaraq dünyanın ən böyük törəmə alətlər bazarlarından olan Çində ötən əsrin 90-ci illərində füçerslərin maliyyə icması tərəfindən fundamental makroiqtisadi ehtiyac olmadan tədaviyə buraxılmasını göstərmək olar [11].

Bazarların harmonizasiyası dönməndə törəmə maliyyə alətləri makroiqtisadi mühitdə iki əsas məsələni aktual edir: füçers qiymətinin baza aktivinin çatdırılması anına olan spot bazardakı qiymətinə nəzərən həssaslıq dərəcəsi (baza riski faktoru) və spot bazar qiymətinin füçers qiymətinə nəzərən konvergeniyası dərəcəsi. Törəmə alətlər bazarında olan qiymət dəyişkənliyi baza aktivinin spot bazarda olan cari və gələcək ehtimalolunan qiymətinə əsasən baş verir. Eyni zamanda, spot bazarlarda olan əmtələrin qiyməti konvergeniya prinsipi əsasında bu ehtimallara doğru meyillilik göstərir.

Dünya Bankı tərəfindən aparılmış araşdırmalar göstərir ki, son on il ərzində əmtəə əsaslı törəmə alətlər bazarına əmtəə bazarı üçün yeni olan və/və ya bu sahənin birbaşa iştirakçısı olmayan investorlar (maliyyə institutları, fondlar) maraq göstərir. Bu maraq xüsusən qlobal bazarlarda standartlaşa bilən məhsullar - dənli bitkilər, çərəz və şəkər məhsulu üzrə müşahidə olunur [12], [14].

Əmtəə əsaslı yerli törəmə alətlərin ticarəti platformasının yaradılması Azərbaycanda maliyyə institutlarında yaranmış sərbəst pul vəsaitləri və kapitalın ənənəvi bank kanallarına alternativ mexanizmlər vasitəsilə hərəkətinə təkan verə bilər. İlk mərhələdə daha geniş standartlaşma imkanlarına, istehsal həcminə, qlobal bazara malik olan dənli bitkilər və çərəz üzrə törəmə alətlərin yaradılması nəzərdən keçirilə bilər. Həmçinin qlobal istehsal həcmi ilə müqayisədə, xarici törəmə alətlər bazarına çıxışı olmayan xırda məhsul istehsalçılarının üzləşdiyi bazar risklərinə qarşı yerli sığorta aləti formalaşmış olacaqdır (Braziliya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika ölkələri təcrübəsi) [12], (şəxsi araşdırmalar).

Lakin törəmə alətlərin yaradılması üçün istinad oluna biləcək mütəşəkkil spot bazarın mövcudluğu şərtidir. Bu səbəbdən tənzimləyici mexanizmlərin və zəruri institutların yaradılmasına dövlət dəstəyinin olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Anbar şəhadətnaməsi sistemi

Əmtəə ticarətinin təşkili baxımından anbar infrastrukturunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Anbar infrastrukturunu əmtəə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif modellər əsasında təşkil edilir. Anbarlar məhsulun uzun müddət saxlanmasına şərait yaratmaqla mövsümdən asılı olmayaraq qiymətlərin də sabit qalmasına şərait yaradır. Məhsul yığılı dövründə adətən istehsalın istehlakı üstələməsi aşağı qiymət trendini yaradır. Eyni zamanda, ixrac imkanları məhdud olan ölkələrdə tələbatdan artıq izafi məhsul ehtiyatları zay məhsul itkisi riskini yaradır [1].

Anbar saxlanıcı mexanizmlərinin təmin edilməsi, yığım sonrası dövrdə davamlı ərzaq tələbatının təmin edilməsi ilə yanaşı qiymət sabitliyinin təmin edilməsinə vasitəçilik edir.

Son illər qida sənayesinə əsaslanan aqrar sektorun inkişafı ölkələrin dünya bazarında rəqabət aparmasında anbar təsərrüfatının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldib. Saxlama anbarlarının ən mühüm üstünlüklərindən biri zəruri standartlara əməl edildikdə məhsulların öz keyfiyyətini itirmədən istehlakçıya çatdırılmasının təmin edilməsidir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı inkişaf mərhələsində olan və

müəyyən mənada idxaldan asılı olan ölkələrdə istehsalçıların öz bazar paylarını qoruması və yüksəkkeyfiyyətli məhsullar təklif edə bilməsi bilavasitə anbar şəbəkəsinin inkişafından asılıdır.

Qabaqcıl təcrübələrin araşdırılması göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması üçün anbar təsərrüfatının inkişafı zəruri hüquqi, institusional və texniki infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Məsələn, ayrı-ayrı ölkələrdə anbarların fəaliyyəti ilə bağlı əlahiddə qanunlar qəbul edilir, həmin qanunlarda soyuducu anbarlarla adi saxlama anbarlarının fəaliyyət prinsipləri, onların təşkilinə, fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə qarşı tələblər, anbar mülkiyyətçiləri və onun istifadəçiləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə dair dəqiq hüquqi normalar, anbar sahiblərinin vəzifə və öhdəliklərinin çərçivələri əks etdirilir [1].

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda ərzaq məhsullarının saxlanması üçün anbarların, soyuducu kameraların tikintisinin genişləndirilməsi sayəsində istər heyvandarlıq, istərsə də bitkiçilik məhsullarının istehsalının artırılmasına xüsusi önəm verilmişdir. 2014-cü ilin sonunadək yalnız Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycanda 55 kənd təsərrüfatı məhsulları anbarı tikilib. Onlardan 32-si soyuducu, 23-ü isə taxıl anbarlarıdır [1].

Əmtəə əsaslı törəmə alətlərin bazası olan spot bazar əmtəələri üzrə ticarətin təşkili standartlaşdırma, saxlanılma, çatdırılma, keyfiyyətə nəzarət, təminat kimi problemlərin həllini tələb edir. Bu məqsədlə təcrübədə anbar kağızı sistemindən istifadə edilir.

Anbar kağızı anbarda saxlanılan əmtəəyə olan mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edir, saxlanılan əmtəənin sahibi barədə məlumatları, həmçinin əmtəənin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərini, texniki parametrlərini əks etdirir, əmtəənin fiziki çatdırılması olmadan ona olan mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsinə imkan verir, birbaşa girov predmeti olaraq istifadə edilə bilər (məsələn, maliyyələşmə üçün).

Anbar kağızı sistemi fermerlərə məhsulu istehsal etdikdən sonra dərhal deyil, əlverişli zamanda satmaq imkanı verir. Bu müddət ərzində pul axınlarının idarə edilməsi, o cümlədən istehsalın davamlılığı üçün zəruri olan pul axınlarının idarə edilməsi (növbəti istehsal üçün maliyyə vəsaiti cəlb etmək) məqsədi ilə anbar kağızı girov predmeti olaraq istifadə oluna bilər.

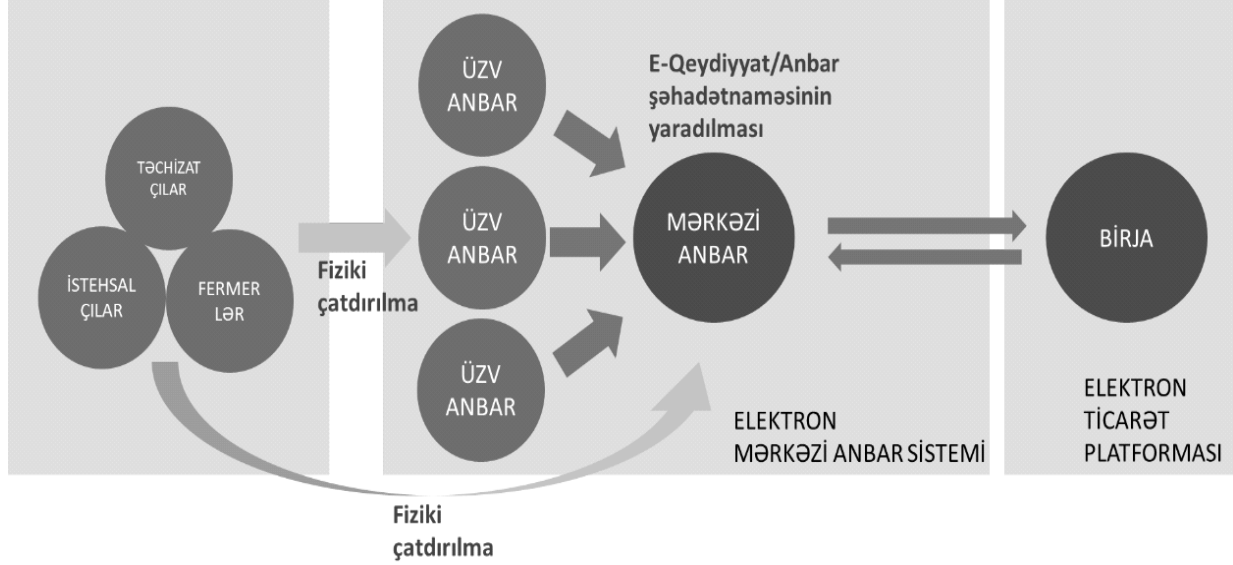
FAO-nun, Dünya Bankının tövsiyələri və araşdırmaları ilə yanaşı [8], [13] əyani misal olaraq inkişaf etmiş bazar infrastrukturuna əhəmiyyətli malik olan Türkiyənin təcrübəsində [6] və yeni inkişaf dövründə olan Afrika ölkələrində [7] anbar kağızının (lisenziyalaşdırılan anbar infrastrukturunu ilə) fermerlər və yerli məhsul istehsalçılarına yaratdığı yeni imkanları müşahidə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 828-ci maddəsinə əsasən, anbar sahibi saxlamağa qəbul edilmiş mallar üçün əmtəə kağızları yazıb verə bilər. Əmtəə kağızı sahibinin həmin kağızda göstərilən əmtəəyə dair sərəncam vermək və bu əmtəəni almaq hüququnu təsbit edən (anbar şəhadətnaməsi, konosament və s.) sənəddir [3].

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda dövlət mülkiyyətində olan və özəl anbarlar fəaliyyət göstərir. Tədqiqat predmeti üzrə araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, makroiqtisadi planlama və anbar kağızı sisteminin işə salınması üçün mərkəzləşmiş məlumat bazasının yaradılması perspektivləri mövcuddur. Araşdırma predmeti olan mərkəzləşmiş anbar sisteminin hazırda kənd təsərrüfatı sektoru üzrə formalaşdırılan, o cümlədən özündə ölkədə fəaliyyət göstərən anbarlar barədə məlumatları ehtiva edən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemində (EKTİS) inteqrasiyası və ya onun bazasında yaradılması praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan üçün mütəşəkkil əmtəə ticarətinin təşkili məqsədilə **Diagram 4**-də qeyd edilmiş anbar infrastrukturuna baza model olaraq təklif edilir.

Diagram 4. Mərkəzi anbar sistemi (Azərbaycan üçün təklif edilən model)

Mənbə: Şəxsi araşdırmalar

Alternativ olaraq anbar kağızı REPO əməliyyatlarının predmeti kimi istifadə edilə bilər. Bu da iri istehsalçıların ənənəvi bank alətləri ilə deyil, kapital bazarları üzərindən qısamüddətli (adətən 1-30 gün, bəzi hallarda 1 ilədək) vəsait cəlb etməsinə imkan yaradır.

Bakı Fond Birjasının məlumatlarına əsasən, Azərbaycanda REPO bazarının artan tendensiyası və qeyri-bank investorların bazara marağı müşahidə edilir, REPO üçün baza təminat alətləri genişləndirilir. Həmçinin hüquqi cəhətdən REPO əməliyyatı tərəfləri girov üçün tələb edilən xüsusi prosedurlardan azad edir [4]. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Azərbaycanda anbar kağızının tətbiqi üçün daha bir perspektivin mövcud olduğu görünür.

Nəticə

Əmtəə əsaslı törəmə alətlərin ticarətinin təşkili üçün mütləq institutlar olan anbar sistemi (anbar kağızının buraxılması və qeydiyyatı), əmtəə birjası (spot ticarətin təşkili), hesablaşma-kliring evi (post-ticarət əməliyyatları və əqdlərin təminatı) fəaliyyəti təşkil edilməlidir. Bu sahədə dövlət - özəl əməkdaşlığı prinsipləri əsas götürülməklə dövlətin dəstəyi mütləq vacib hesab edilir.

Əmtəə birjalari törəmə maliyyə alətlərinin ticarəti üçün bazis olmaqla yanaşı qiymətlərin tələb və təklifə görə təyin edilməsi, alqı-satqı qiymətlərin açıqlanması, real qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi, real bazar mexanizminin yaradılması, ticarət zəncirlərinin formalaşdırılması və iştirakçıların əlaqələndirilməsi, alqı-satqı əqdləri üzrə hesablaşmaların təminatlılığının artırılması, fiskal siyasətin effektiv implementasiyası, dövlət subsidiyalarının təyin edilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mərkəzləşmiş anbar kağızı sistemi əmtəə, xüsusən kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətini asanlaşdırır, onların saxlanması üçün ümumi sistem yaradır, istehsalçıların məhsullarının təhlükəsizliyini təmin edir, məhsulun keyfiyyəti, çeşidliliyi və s. üzrə kateqoriyalaşmasını və optimal

saxlancını təmin edir. Sistemin tətbiqi Azərbaycan üçün yaratdığı yeni imkanlarla yanaşı törəmə maliyyə alətlərinin ticarətinin yaranmasının bazası olan mütəşəkkil əmtəə ticarətini və ya əmtəə birjalarının təşkili üçün istinad qiymət dərəcəsi və təminat bazasını formalaşdırır.

Sistem sayəsində məhsulun tələb və təklif tarazlığı təmin edilir, mövsümi qiymət dəyişikliyinə təsir dərəcəsi azalır və beləliklə məhsulun tədarük dövrü daha uzun dönmə əhatə edir. Həmçinin istehsalçılar məhsullarını bir müddət saxlaya və bazarda optimal uyğun şərtlər yarandıqda sata bilirlər. Anbar kağızı sistemi istehsalçılara əlavə maliyyələşməyə çıxış imkanı da yaradır.

Bu sahədə dövlətin rolu daha çox sistemin çərçivələrinin müəyyən edilməsi, ilkin təkanverici, sonrakı mərhələlərdə isə bazarın qorunması mexanizmlərinin tətbiqi ilə müşayiət olunur. Vergi güzəştləri, anbar tikintisinin/icarəsinin subsidiyalaşması, maliyyələşmə dəstəyi və s. beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən həvəsləndirici alətlərdəndir. Dövlət dəstəyi birbaşa və dolaylı müəyyən edilə bilər ki, ikincinin təsirinin daha uzunmüddətli və dayanıqlı institutlaşmaya xidmət etdiyini oxşar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinə əsasən demək olar [9].

Paralel olaraq qurulacaq modelə hüquqi uyğunlaşma təmin edilməlidir. Həmçinin əməliyyat zəncirində iştirak edən institutlar tərəfindən müvafiq proseslərə uyğun normativ sənədlər hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Anbar biznesinin təşkili. Rövşən Ağayev, 2015.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 828-ci maddə.
4. Bakı Fond Birjası QSC, www.bfb.az.
5. “Əmtəə birjası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
6. A Case Study material of the Turkish Commodity Exchanges and Warehousing Model, Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey (TOBB), <http://www.tobb.org.tr/obb.org.tr>.
7. A Case Study of the Chithumba Model, A non-traditional finance mechanism to improve access to farm inputs in Malawi, Anne-Cécile Delwaide and Luke Coulson, International Development Research Centre, Ottawa, Canada.
8. Commodity exchanges in Europe and Central Asia, A means for management of price risk, working paper, prepared under the FAO/World Bank Cooperative Programme, 2011.
9. European Securities and Markets Authority (ESMA), <https://www.esma.europa.eu/policy-rules/mifid-ii-and-mifir>.
10. Financial Times, When commodities get hooked on derivatives, Ruslan Kharlamov, Heiner Flassbeck, June 14 2019.
11. Futures Markets in the People's Republic of China: Development and Prospective, Donald Lien and Bo Yang, American Journal of Chinese Studies, Vol. 11, No. 1 (APRIL 2004).
12. Price Volatility in Food and Agricultural Markets: Policy Responses Policy Report including contributions by FAO, IFAD, IMF, OECD, UNCTAD, WFP, the World Bank, the WTO, IFPRI and the UN HLTF, 2 June 2011.
13. The Role of Stock Exchanges in Fostering Economic Growth and Sustainable Development, UNCTAD and the WFE, 2015.
14. World Bank, World Development Indicators, <https://databank.worldbank.org>.

Ph.D. candidate, V.F. Namazov
Azerbaijan State Economic University (UNEC)

Fundamentals of organization of the commodity based derivatives market in Azerbaijan

Abstract

The main objective of the research is to study the fundamentals needed to create derivative financial instruments based on important macroeconomic challenges such as improving price transparency, linking small businesses to markets, reducing operating costs, creating alternative financing instruments and market institutionalization. The research was carried out based on research methods such as comparative analysis, empirical approaches and logical generalization. As a result of research an importance of the derivative financial instruments and the organization of spot markets which acts as a basis for it were investigated. In addition to the formation of new financing and risk management mechanisms, the study plays a practically significant role for the development of the agricultural sector and ensuring national food security, employment, regional development, improving the socio-economic situation, and entering foreign markets.

Keywords: *derivatives, commodity trading, commodity exchange, futures, warehouse receipt, financial markets.*

Докторант, В.Ф. Намазов
Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Фундаментальные основы организации рынка товарных деривативов в Азербайджане

Резюме

Основная цель исследования изучить основы, необходимые для создания производных финансовых инструментов, на основе важных макроэкономических задач, таких как повышение прозрачности цен, подключение малого бизнеса к рынкам, сокращение операционных расходов, создание альтернативных инструментов финансирования и институционализация рынка. В основе исследования лежат такие исследовательские методы, как сравнительный анализ, эмпирические подходы и логическое обобщение. В результате исследования был проанализирован международный опыт и макроэкономическое значение производных финансовых инструментов и организация товарных рынков, которая служит его основой для первого. Помимо формирования новых механизмов финансирования и управления рисками, исследование практически важно для развития аграрного сектора и обеспечения национальной продовольственной безопасности, занятости, регионального развития, улучшения социально-экономической ситуации, выхода на зарубежные рынки.

Ключевые слова: *деривативы, товарооборот, товарная биржа, фьючерсы, складская расписка, финансовые рынки.*

UOT: 334.7, 338.4, 336:368

AQRAR SAHƏDƏ KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN MALİYYƏ RESURLARI İLƏ TƏMİNATI

Samir Tufan oğlu Əhmədov,

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

Tel.: (050) 369-46-86; e-mail: ahmadsoy@mail.ru

Xülasə

Aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması istehsalın inkişafının sürətləndirilməsinin vacib şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Məqalədə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarının strukturu açıqlanır. Müəllif tərəfindən keçirilmiş sorğu materiallarının təhlilinin nəticələri əsasında Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonunda kiçik sahibkarların maliyyə resursları ilə təminatı sahəsində mövcud olan çətinliklər göstərilir. Eyni zamanda, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə güzəştli kreditlərin artırılması, habelə aqrar sahədə sığorta mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılır.

***Açar sözlər:** aqrar sahə, kiçik və orta sahibkarlıq, maliyyə resursları, maliyyə vəziyyəti, güzəştli kreditlər, sığorta.*

Giriş

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişaf etdirilməsinin mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Məhz kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq müasir dövrün mütəxəssisləri ölkənin dəyişməkdə olan iqtisadi şəraitə, mürəkkəb xarakterli iqtisadi münasibətlər sistemində uyğunlaşa bilmə imkanlarını dəyərləndirirlər. Müşahidələr göstərir ki, son bir neçə onillikdə dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən inkişafetmiş ölkələrdə iqtisadi islahatların diqqət mərkəzində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məsələləri də dayanmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektinin işçilərinin sayı, kapitalının həcmi və istehsal miqyası çox məhdud şərtlər müqabilində aktiv fəaliyyət göstərir.

Müasir şəraitdə bir çox ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) tərkibində yüksək xüsusi çəkiyə malikdir və iqtisadi artıma nail olmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkişafetmiş ölkələrin demək olar ki, hamısında ÜDM-nin 60-70%-i bu təsərrüfat subyektlərinin payına düşür [4]. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniyada müəssisələrin ümumi sayının 99,3-99,7%-ni kiçik və orta müəssisələr təşkil edir. Bu müəssisələr istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyərinin yarısını verirlər. Bir qayda olaraq kiçik və orta müəssisələr yeni iş yerlərinin

75-80%-ni verirlərsə, iri müəssisələrdə, əksinə, iş yerləri ixtisar olunur. Hindistanda 12 milyon, Yaponiyada 9 milyon kiçik və orta sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərir [5].

Kiçik sahibkarlar lokal (yerli) bazarlarda fəaliyyət göstərilir, bu bazarlarda baş verən hər bir dəyişikliyə və konyukturaya tez reaksiya verirlər, istehlakçılarla fəal qarşılıqlı əlaqə qura bilirlər, istehsalda dərin ixtisaslaşma apara bilirlər və bu da onların daxili bazarda iştirakının davamiyyətini artırmaq üçün əlverişli hesab edilir. Lakin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət şəraitinə tez reaksiya verməsi onların bir tərəfdən daha çevik olması və vəziyyətə uyğunlaşmasını təmin edərsə də, digər tərəfdən onların bazar şəraitindən xarici sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdən asılılığını gücləndirir. Kapitalının həcmnin azlığı istehsalın əhatə dairəsini daraldır, elmi-texniki nailiyyətlərdən, əlavə maliyyə, istehsal və əmək ehtiyatlarından istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu baxımdan sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə təminatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsinə ehtiyac yaranır.

Məqalədə aqrar sahədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resursları ilə təminatı məsələlərinin araşdırılması, regional amillər nəzərə alınmaqla maliyyə təminatında mövcud olan əsas maneələrin təhlili məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Kiçik və orta sahibkarlıqda maliyyə resurslarının formalaşması

Maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin uğurlu fəaliyyətinin əsas amillərindən biridir. Ümumiyyətlə hər hansı bir sistem, o cümlədən maliyyə sistemi çoxsaylı qarşılıqlı əlaqələrlə öz elementləri arasındakı vəhdəti təmin edir. Maliyyə sistemi qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan bölmə və elementlərin məcmusunu özündə əks etdirir. Belə əlaqələr vasitəsi ilə pul vəsaiti fondu və pul gəlirləri formalaşdırılır, bölüşdürülür, onlardan istifadə edilir, ictimai istehsalın bütün iştirakçılarının maddi mənafeələrinin maliyyələşdirilməsi təmin edilmiş olur.

Ümumiyyətlə maliyyə sistemi cəmiyyətin pul ehtiyatlarının toplanması və bölüşdürülməsi funksiyalarını yerinə yetirir, onun pul əməliyyatlarının aparılması və iqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsinə xidmət göstərir. Maliyyə sisteminin əsasını maliyyə münasibətləri təşkil edir.

Maliyyə münasibətləri ictimai istehsalın bütün mərhələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri hesab edilir. Maliyyə imkanları olmadan istehsal fondu fərdi və ictimai dövriyyəsinə təşkil etmək mümkün olmur, sahibkarlar öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər, sosial məsələlər həll edilmir.

Maliyyə münasibətləri mahiyyət etibarilə bölüşdürücü funksiyasını yerinə yetirir. İctimai məhsulun subyektlər arasında bölgüsünü təmin edir. Subyektlər məqsədli və təyinatlı maliyyə fondu yaradırlar. Müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılmış maliyyə münasibətləri maliyyə sistemi yaradır. Onun da tərkibində mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə münasibətləri fərqləndirilir.

Maliyyə münasibətlərinin bütün növləri və formaları sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Onların hər birinin özünəməxsus pul fondu mövcud olur və səmərəli istifadə olunması əsas məqsədlərdən birinə çevrilir. Müvafiq maliyyə qurumları isə bu münasibətlərin və fondu idarə edilməsini həyata keçirirlər. Beləliklə, maliyyə sistemində müxtəlif sahə və bölmələrin maliyyə münasibətlərinin məcmusu əhatə olunur. Bu sistem çərçivəsində dövlətin, habelə kiçik, orta, iri sahibkarlıq subyektlərinin, hüquqi və fiziki şəxslərin, ev təsərrüfatlarının pul fondu yaradılır və onlardan istifadə edilir.

Kiçik və orta sahibkarlar sərəncamlarında olan uzunmüddətli və qısamüddətli aktivləri hərəkətə gətirmək üçün maliyyə resurslarına malik olmalıdırlar. Həmin resursları formalaşdıran əsas mənbələri dörd qrupa bölmək olar:

- istehsal nəticəsində yaranan mənfəət;
- sərvətin (kapitalın) satışı və icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlir;
- cəlb edilmiş vəsaitlər;
- sığorta ödənişləri.

Göstərilən mənbələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, istehsal nəticəsində yaranan mənfəət bütün hallarda sahibkarların fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri hesab edilir. Bu mənfəət məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsi nəticəsində əldə edilir, rəqabətə davamlılığın təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayılır. Bazar münasibətlərinin əlverişliliyi, istehlak bazarının bolluğu, məhsulların istehsalına çəkilən xərclər, məhsulların qiymətləri, xidmətlərin mövcudluğu və səmərəliliyi, xammal və materialların qiymətləri və s. iqtisadi hal və hadisələr son nəticədə sahibkarın mənfəətinə təsir göstərir. Kapitalın satışı və icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlir də sahibkarlıq fəaliyyəti üçün xarakterik hal sayılır. Bu və ya digər səbəblərə görə sahibkar sərəncamında olan kapitalını satmaq qərarı qəbul edir və ya onu icarəyə verir. Təbii ehtiyatlar, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri, əsas istehsal vasitələri digər sahibkarlara istifadə məqsədilə icarəyə verilə bilər.

Kiçik və orta sahibkarlıqda maliyyə resurslarının formalaşmasının mühüm mənbələrdən birini kənddən cəlb edilən vəsaitlər təşkil edir. Cəlb edilmiş vəsaitlər sahibkarın maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədinə xidmət edir. Sahibkar fəaliyyətini təşkil etməkdə, öhdəliklərini yerinə yetirməkdə maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyi hallarda kənddən maliyyə cəlb etmək zərurəti ilə üzləşməli olur. Bir qayda olaraq cəlb edilmiş vəsaitlər arasında kredit əsas yer tutur.

Sığorta münasibətləri sahibkarın risklərini -təbii və texnogen amillərin təsiri altında baş verə biləcək itkilərini aradan qaldırmaq məqsədilə əlverişli iqtisadi münasibət forması hesab edilir. Sığorta bazarının səmərəli fəaliyyətindən asılı olaraq sahibkarlar daha çox maraqlı olur ki, əmlakını, istehsal prosesini və yaxud onun hər hansı bir mərhələsində baş verə biləcək itkilərini bərpa etmək üçün sığorta qurumları ilə müqavilə bağlasın, razılaşmaya uyğun olaraq vəsaitlərinin müəyyən hissəsini sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yönəltsin və müvafiq sığorta hadisələri baş verdikdə də dəymiş ziyanı bərpa edə bilsin.

Maliyyə resursları sahibkarlığın bütün növlərinin, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən istehsal prosesinin təşkilini, öhdəliklərin yerinə yetirilməsini və səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən əsas amil hesab edilir.

Sahibkar sərəncamında olan maliyyə resurslarından səmərəli və qənaətlə istifadə etmək, öhdəliklərini vaxtı-vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirmək, özünün və cəmiyyətin mənafeələrini təmin etməklə istehlak bazarındakı rəqabətə davam gətirə bilər, öz yerini tapır və onu möhkəmləndirə bilər.

Aqrar sahədə KOS subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə təsir edən əsas amillər

Aqrar sahədə KOS subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədilə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna aid təsərrüfatlarda sorğu keçirmişik. Sorğunun nəticəsinə əsasən, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir edən bir sıra amillər müəyyən edilmişdir. Bunlar sahibkarın istehsal xərclərinin yüksək olması, aşağı faizli kredit resurslarına çıxış imkanlarının məhdudluğu, sahibkarın istehsal etdiyi məhsulun satılmasında çətinliklər, o cümlədən mütəşəkkil

topdansatış bazarlarının olmaması, xarici bazarlara çıxış imkanlarının zəif olması, sahibkara dövlət dəstəyinin, subsidiya və birbaşa yardımların daha geniş həcmdə olmaması, təbii fəlakət və fors-majör hallarından sığortalanmanın həyata keçirilməməsi aid edilə bilər.

Sahibkarın istehsal etdiyi məhsulun satışında yaranan problemlər demək olar ki, onun maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda aparılan müşahidələr onu göstərir ki, ərazidə böyük bazarlar çox azdır. Sahibkar istehsal etdiyi məhsulu 300-400 km uzağa - mərkəzi bazarlara aparmaq məcburiyyətində qalır ki, bu da sonda məhsulun maya dəyərini artırmasına və sahibkarın xərcinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu baxımdan regionda ixtisaslaşmış bazarlar və logistika mərkəzlərinin yaradılması vacibdir. Nəticədə məhsul yerində satılır və sahibkarın yol xərcinə çəkdiyi vəsaitə qənaət olunmasına imkan yaranar.

Sahibkarın maliyyə vəziyyətinə təsir edən daha bir amil də yerli bazarlarla yanaşı xarici bazarlara çıxışın əlverişli olmamasıdır. Belə ki, regionda yalnız orta sahibkarların öz imkanları hesabına məhsulu xarici bazarlara, əsasən Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Gürcüstan və Belarus kimi ölkələrin bazarlarına çıxarmaq imkanları var. Kiçik sahibkarlar isə belə imkanlardan məhrumdurlar. Onlar möhtəkirlərin diktə etdiyi qiymətlər əsasında məhsullarını qapıda satmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu kimi halların aradan qaldırılması üçün müvafiq qurumlar tərəfindən, qeyd etdiyimiz kimi regionda bir neçə ixtisaslaşmış bazarların yaradılmasına ehtiyac var.

Digər bir amil də sahibkara dövlət dəstəyi ilə bağlı hallardır ki, bu da birbaşa və dolayısı olaraq sahibkarın gəlir və xərclərinə təsir göstərir. Son illərdə sahibkarlığa dövlət dəstəyi güclənmişdir. Ölkədə 2020-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət subsidiyaları Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) onlayn platforması üzərindən, Fermer Kartlarına köçürməklə verilir. Kənd təsərrüfatı Nazirliyi və onun müvafiq qurumları tərəfindən həyata keçirilən bu kimi tədbirlər sahibkarlığın inkişafında, ümumən ölkədə kənd təsərrüfatı sisteminin inkişafı üçün çox mühüm addımlardan hesab olunur. Eyni zamanda, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin (AKİA) rəsmi saytından aqrar sahibkarlığa ayrılan vəsaitlərin iqtisadi və ya inzibati rayonlar üzrə bölgüsünü müəyyənləşdirmək olmur. Ayrılmış dövlət subsidiyalarının kiçik, orta və ya iri sahibkarlıq subyektləri arasında paylanması açıqlanmışdır. Gələcək hesabatlarda bu kimi məlumatların açıqlanması bu sahənin tədqiqatçıların və maraqlı şəxslərin daha geniş informasiya əldə etməsinə kömək ola bilər.

Sorğu nəticəsində belə qənaətə gəlinib ki, sahibkarların kiçik və orta təbəqəsinin əsas maliyyə mənbəyi məhsul istehsalı və satışı, xidmətlərin göstərilməsi hesabına formalaşır. Bununla yanaşı götürülmüş kreditlər də maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Lakin region sahibkarlarının kredit resurslarına çıxışı məhduddur. Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit xidmətlərindən istifadə etmələrinin səviyyəsi qeyri-qənaətbəxşdir və bunun səbəblərinə aşağıdakılar daxildir:

- *kənd təsərrüfatına kredit verilməsi riskinin banklar üçün yüksək olması;*
- *kommersiya banklarının təklif etdikləri kreditlərin şərtləri və faiz dərəcəsinin əlverişli olmaması;*
- *güzəştli kreditlərin alınmasının kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əlçatan olmaması.*

Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılara dövlət vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərin verilməsi xeyli genişləndirilib. Bu istiqamətdə AKİA-nın xətti ilə verilən kreditlər xüsusi rola malikdir.

Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin vəsaitləri hesabına:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və satışı proseslərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrin;
- regionların aqrar inkişafı ilə bağlı innovativ layihələrin;
- kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı layihələrin, həmçinin onların güzəştli satışının və lizininin;
- heyvandarlıq təsərrüfatlarının dövlət - özəl tərəfdaşlığı tətbiq edilməklə inkişafı sahəsində layihələrin;
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin pilot layihələrinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin müvafiq məlumatlarına əsasən, 2012-2107-ci illərdə güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilən layihələrə dair məlumatlar *Cədvəl 1*-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycan kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün güzəştli kredit verilməsi vəziyyəti, min manatla

Kreditin təyinatı:		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2012-2017
Heyvandarlıq	məbləğ	12394	14519	11108	12 187	8 354	2 775	61337
	say	171	260	341	439	140	27	1378
Əkinçilik, (arpaçılıq)	məbləğ	20	0	0	0	242	600	862
	say	1	0	0	0	8	4	13
Soyuducu anbarın quraşdırılması	məbləğ	200	0	80	0	0	0	280
	say	1	0	1	0	0	0	2
Emal	məbləğ	0	930	110	890	0	0	1930
	say	0	5	1	7	0	0	13
Yem istehsalı	məbləğ	0	110	0	0	0	0	110
	say	0	1	0	0	0	0	1
İstixana sisteminin quraşdırılması	məbləğ	800	880	1332	910	468	570	4960
	say	4	6	11	7	4	4	36
Gübrənin alınması	məbləğ	0	2	0	0	0	0	2
	say	0	2	0	0	0	0	2
Texnikanın alınması	məbləğ	20	0	130	70	0	0	220
	say	1	0	1	1	0	0	3
Toxum və gübrənin alınması	məbləğ	0	0	0	0	52	0	52
	say	0	0	0	0	53	0	53
Meyvə tədarükü	məbləğ	0	0	170	0	0	0	170
	say	0	0	1	0	0	0	1
Pambıqçılıq	məbləğ	0	0	0	0	0	4 906	4906
	say	0	0	0	0	0	19	19
Cəmi	məbləğ	15007	17730	14785	15 720	11 433	9 151	83826
	say	227	302	426	540	233	56	1784

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları və müəllifin hesablamaları

2012-2017-ci illərdə ölkə üzrə 1784 kənd təsərrüfatı istehsalçısına 83,8 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Orta hesabla bir təsərrüfata təxminən 47 min manat kredit düşür. Mövcud tələbatlar baxımından yanaşdıqda verilən kreditlərin həcmi və kredit verilən təsərrüfatların sayı kifayət qədər çox deyil.

Güzəştli kreditlər üstün olaraq heyvandarlığın inkişafına yönəldilir. Digər ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə isə bir qayda olaraq kiçik kreditlər ödənilir.

Tədqiqat obyektini olaraq götürülmüş Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlara nəzərdən keçirilən dövrdə ayrılmış kreditlərin mütləq və nisbi həcmində azalmalar müşahidə olunub (*Cədvəl 2.*).

Cədvəl 2. Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonu üzrə güzəştli kreditlərin bölgüsü, min manatla

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2012-2017
Büdcədən ödənilən kreditlərin cəmi	15007	17730	14785	15720	11433	9151	83826
onlardan:							
Gəncə		200		400	85		685
Ağstafa	394	465	267	1033	383	25	2567
Qazax	279	657	657	70	270		1933
Şəmkir	475	910	292	572	101		2350
Tovuz	1030	915	560	660	125	190	3480
Samux	400	1100	1200	50	150	56	2956
Goranboy	150	200	200	430	200	100	1280
Gədəbəy		380	50	60		191	681
Göygöl	1598	500	581	60			2739
Gəncə-Qazax, cəmi	4326	5327	3807	3335	1314	562	18671
Ölkə üzrə xüsusi çəkisi, %	28,8	30,0	25,7	21,2	11,5	6,1	22,3

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları və müəllifin hesablamaları

Güzəştli kreditlərin 22,3%-ni Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun təsərrüfatları almışlar. Məlumatlar deməyə əsas verir ki, əvvəlki illərdə tədqiq edilən regionun təsərrüfatlarına ödənilən güzəştli kreditlərin xüsusi çəkisi xeyli yüksək olsa da, son üç ildə tədricən azalmış və 2017-ci ildə ölkə üzrə güzəştli kreditlərdə xüsusi çəkisi 6,1%-ə düşmüşdür.

Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı və qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə çatmaq üçün sahibkarların güzəştli şərtlərlə kredit alması imkanları genişləndirilməlidir. Qeyd etdiyimiz kimi Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən bu sahəyə son illərdə kredit ayrılması həyata keçirilir, ancaq regionda aparılan sorğu zamanı kiçik sahibkarların bu imkanlardan zəruri səviyyədə yararlanma bilmədikləri aydın olmuşdur. Belə ki, müraciət zamanı rəsmi proseduraların nisbətən mürəkkəb olması, sənədləşmə işlərinin uzun müddət tələb etməsi, regionda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının kiçik sahibkarlığı kreditləşdirmə maraqlarının olmaması qeyd edilən imkanlardan istifadəyə mane olur. Bu kimi halların aradan qaldırılması ölkədə aqrar sahibkarların maliyyə imkanlarının yaxşılaşdırılmasına yol açır.

Göstərilən istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 2017-ci il 11 aprel tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncama əsasən, “Frankfurt School of Finance and Management” şirkətinin dəstəyi ilə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin “Maliyyə çıxışının asanlaşdırılması” sərəlvhəli 3-cü strateji hədəfində nəzərdə tutulmuş prioritetlərdə göstərilən tədbirləri əhatə edən daha təfəsilatlı və geniş tədbirlər planı hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Sabitliyi Şurası tərəfindən təsdiq olunmuşdur (9).

Sahibkarın maliyyə vəziyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri də təbii fəlakət və digər fors-majör hallar zamanı təsərrüfata dəymiş ziyanın müəyyən hissəsinin sığorta ödənişləri olaraq geri alınmasıdır. Sığorta yardımları sahibkarın risklərini -təbii və texnogen amillərin təsiri altında baş verə biləcək itkilərini aradan qaldırmaq məqsədilə əlverişli iqtisadi münasibət forması hesab edilir. Sığorta bazarının səmərəli fəaliyyəti şəraitində sahibkarlar daha çox maraqlı olur ki, əmlakını, istehsal prosesini və yaxud onun hər hansı bir mərhələsində baş verə biləcək itkilərini bərpa etmək üçün sığorta qurumları ilə müqavilə bağlasın, razılaşmaya uyğun olaraq mənfəətinin müəyyən hissəsini sığorta öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə yönəlsin və müvafiq sığorta hadisələri baş verdikdə də dəymiş ziyanı bərpa edə bilsin.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, əvvəlki dövrlərdə tədqiqat regionunda demək olar ki, sahibkarların əksəriyyəti sığorta bazarının xidmətlərindən istifadə etməmişlər. Sahibkarın sığorta münasibətlərinə maraqlı olmaması bu sahəyə inamının olmamasından, sığorta tariflərinin yüksək olmasından və sığorta bazarının daha geniş inkişaf etməməsindən irəli gəlirdi. Eyni zamanda, son illərdə konkret olaraq kənd təsərrüfatı istehsalçılarının sığorta olunması sahəsində müsbət irəliləyişlər baş verir.

Prezident İlham Əliyevin 2019-cu il avqustun 19-da imzaladığı ““Aqrar sığorta haqqında” Qanunun tətbiqi və Aqrar Sığorta Fondunun yaradılması barədə” Fərmana əsasən, Azərbaycanda aqrar sığorta sisteminin təşkilini, inkişafını və dayanıqlığını, habelə idarəedici qurumun formalaşdırılmasını təmin edən və onun fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən Aqrar Sığorta Fondu qeyri-kommersiya hüquqi şəxsi yaradılıb. Fərmana əsasən, hazırda aqrar sığorta sisteminin institusional çərçivəsi formalaşdırılır. Fondun Nizamnaməsi hazırlanıb, sığortalanacaq kənd təsərrüfatı predmetlərinin əhatə dairəsi və təminat veriləcək risklər müəyyən edilib, sığorta tarifləri hesablanaraq sığortahaqqına dövlət büdcəsi hesabına ödənilməli dəstəyin miqdarı müəyyən edilib. Müstəqil ekspertlərin cəlb olunması, Aqrar Sığorta Elektron İnformasiya Sisteminin əsasnaməsi formalaşdırılıb.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının mümkün sığorta risklərindən sığortalanmasında dövlətin fəal iştirakı çox mühüm amildir. Bu hal özəl sığorta şirkətlərinin də aqrar sektorun sığortalanmasına marağını artıracaq. Digər tərəfdən gələcəkdə sığorta olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının növlərinin genişləndirilməsi sahibkarların maliyyə vəziyyətinə mümkün risklər zamanı daha yaxşı təsir göstərir. Hazırda ilkin mərhələdə 14 növ bitki məhsulunun sığorta olunması nəzərdə tutulur. Aqrar sığorta mexanizmindən yararlanmaq üçün fermerlər EKTİS-də qeydiyyatdan keçməlidirlər. Növbəti mərhələdə fermer sığorta şirkətinə sığortalanmaqla bağlı müraciət etməlidir. Qaydalara əsasən, aqrar sığortada sığorta haqqının 50%-lik hissəsi dövlət tərəfindən subsidiya olunur. Fermer sığortahaqqının yalnız yarısını hissə-hissə ödəyir.

Ümumilikdə sahibkarlığın, o cümlədən aqrar sahibkarlığın maliyyə vəziyyətinə təsir edən amillərin bu və ya digər dərəcədə müsbətə doğru dəyişməsi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına daha da stimül verəcək.

Nəticə

Aqrar sahədə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsinin zəruri şərtləri sırasında maliyyə resursları ilə təminat probleminin həlli mühüm yer tutur. Hazırkı şəraitdə ölkəmizdə, o cümlədən Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonunda kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlar maliyyə resursları ilə təminat baxımından müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında kənd təsərrüfatının inkişafı, o cümlədən istehsalçılara birbaşa dövlət köməyi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər mühüm rola malikdir.

Qeyd edilən istiqamətdə Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonunda kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin güzəştli kreditlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Fermerlərə verilən güzəştli kreditlərdə həmin iqtisadi rayonun payının azaldılması meyilinin aradan qaldırılması məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı yeni formalaşdırılan səmərəli aqrar sığorta qaydalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi vacibdir.

Eyni zamanda, Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonunda kiçik və orta sahibkarların maliyyə savadlılığının yüksəldilməsinə, təsərrüfatlarda xərclərin və gəlirlərin ilkin uçotunun aparılmasına ehtiyac vardır. Təsərrüfat başçılarının iqtisadi biliyinin artırılması istiqamətində müntəzəm təlimlərin təşkili təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Monoqrafiya. “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı, 2017, 536 s.
2. Qarayev İ.Ş., Hacıyev Ə.H., Əliyev S.N. və b. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, 2011, 522 s.
3. İskəndərov R.Ə. Müəssisələrin maliyyəsi. Dərslik. Bakı, 2007, 460 səh.
4. Социально-экономическая статистика / под ред. Орехова С.А., 2007 г.
5. Статистика: курс лекций/под ред. Ионина В.Г. ИНФРА-М, 2008 г.
6. https://knowledge.allbest.ru/economy/2c0a65625b2bd68b5c53b88421306c26_0.html
7. <https://studfiles.net/preview/1841906/>
8. <http://akia.gov.az/>
9. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/35/f_35222.htm

Ph.D. candidate, S.T. Akhmedov

Agricultural Economics Research Center

Providing financial resources to small and medium-sized businesses in agriculture

Abstract

Improving the financial support of small and medium-sized businesses in the agricultural sector is one of the important conditions for accelerating the development of production. The article describes the structure of financial resources of small and medium-sized businesses in agriculture. Based on the results of the analysis of the survey materials carried out by the author, the existing difficulties in providing financial resources to small entrepreneurs in the Ganja-Gazakh economic region are indicated. At the same time, in order to improve the financial situation of small and medium-sized businesses, the issues of increasing preferential loans, as well as improving insurance mechanisms in the agricultural sector are being considered.

Keywords: *agricultural sector, small and medium business, financial resources, financial condition, soft loans, insurance.*

Докторант, С.Т. Ахмедов

Центр аграрных исследований

Обеспечение финансовыми ресурсами субъектов малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве

Резюме

Улучшение финансового обеспечения субъектов малого и среднего предпринимательства в аграрном секторе является одним из важных условий ускорения развития производства. В статье описана структура финансовых ресурсов субъектов малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве. По результатам анализа материалов опроса, проведенного автором, обозначены существующие трудности в предоставлении финансовых ресурсов малым предпринимателям в Гянджа-Газахском экономическом районе. Вместе с тем, в целях улучшения финансового положения субъектов малого и среднего предпринимательства рассматриваются вопросы увеличения льготных кредитов, а также совершенствования механизмов страхования в аграрном секторе.

Ключевые слова: *аграрный сектор, малый и средний бизнес, финансовые ресурсы, финансовое состояние, льготные кредиты, страхование.*

UOT: 33, 336, 338. 43

MÜASİR DÖVRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ EMALI SAHƏSİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Zakir Qəşəm oğlu Quliyev, i.ü.f.d.,

Bakı Biznes Universiteti

Tel.: (050) 311-64-35; e-mail: zakirquliyev@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində müəssisələrin investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi məsələləri araşdırılmışdır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə emal müəssisələrinin əsas xammal bazası olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi imkanları təhlil edilmişdir. Kənd təsərrüfatına və aqrar-emal sferasına investisiya qoyuluşlarının dinamikası təhlil edilmiş və bu sahədə əsas meyillər açıqlanmışdır. Aqrar-emal sferasının investisiya cəlbədiciliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, emal sahəsi, investisiya təminatı, investisiya fəaliyyəti, investisiya cəlbədiciyi, aqrar-emal müəssisələrinin investisiya mexanizmi.*

Giriş

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələrin (aqrar-emal müəssisələrinin) fəaliyyətinin gücləndirilməsi və aqrar sektorda tarazlı inkişafın təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkənin iqtisadi və xüsusilə ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həllində aqrar sektorun və onun məhsullarını emal edən sahənin mühüm rolu vardır. Dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatının perspektivləri və bununla əlaqədar strateji hədəflər aqrar-emal müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Həmin müəssisələrin inkişafının təmin edilməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, qablaşdırılması, ehtiyatların yaradılması, ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün şübhəsiz aqrar-emal müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə investisiyaların yatırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatçılardan R.A. Əsgərov, V.E. Süleymanov, T.T. Əbdülhəsənov, V.A. Qasimov, M. Güləliyev və R. Əliyev Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinə, o cümlədən aqrar-emal sahəsinə investisiyaların cəlbi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxmışlar. R.A. Əsgərov belə hesab edir ki, xarici investisiyalar daha çox ixracyönümlü emal-sənaye sahələrinə cəlb olunmalıdır. Qeyri-neft sektoru sahələrinin investisiya mühiti yaxşılaşdırılmalı və xarici investorların bu sahələrə gəlməsi stimullaşdırılmalıdır [8, s. 32]. Bunun üçün emal sənayesi müəssisələrinə investisiyaların cəlbi mexanizmləri ölkə iqtisadiyyatının inkişaf təmayülünə uyğun təkmilləşdirilməlidir.

Aqrar-emal müəssisələrinə investisiyaların yönəldilməsi və bu tip müəssisələrdə investisiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi müasir dövrdə kifayət qədər aktualığı ilə fərqlənir. Bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətləndirilməsinə yönəlir.

Aqrar-emal sahəsinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması

Aqrar-emal müəssisələrinin potensialının yüksəldilməsi və investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi üçün ölkəmizdə davamlı şəkildə kompleks tədbirlər görülmüşdür. Həmin istiqamətdə qanunvericilik bazası formalaşdırılmış və torpaq islahatları həyata keçirilmişdir. Bu islahatların reallaşdırılması aqrar islahatlar barəsində qanunvericilik aktının qəbul edilməsindən, yəni 1995-ci ildə “Aqrar islahatın əsasları haqqında” və 1996-cı ildə “Torpaq islahatları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbulundan sonra mümkün olmuşdur [4; 5]. Aqrar sahədə islahatlarının keçirilməsi nəticəsində ölkəmizdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqdan səmərəli istifadəyə yeni imkanlar açılmışdır.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi 4769,8 min hektardır, bundan kənd təsərrüfatının fəaliyyətində -təsərrüfat dövriyyəsində 4572,9 min hektar istifadə olunur, eyni zamanda, bu torpaqların 1792,5 hektarı dövlət mülkiyyətində, 1113,5 min hektarı bələdiyyə mülkiyyətində, 1666,8 min hektarı isə xüsusi mülkiyyətdədir [6]. İslahatların gedişində ölkəmizdə 869,3 minə yaxın ailəyə torpaq payı verilmişdir. Xüsusi mülkiyyətdə olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ölkə üzrə bu kateqoriyadan olan torpaqlarda 35%-ə yaxın paya malikdir. Bundan əlavə aqrar-emal müəssisələrinin xammal bazasının gücləndirilməsi məqsədi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının həcmnin və çeşidinin artırılması istiqamətində təsirli tədbirlərin görülməsinə nail olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı müəssisələri, fermer təsərrüfatları, aqrar sənaye kompleksində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər dövlət dəstəyi mexanizmləri ilə əhatə edilib, onların əlverişli şərtlərlə kreditlərə çıxışlarına şərait yaradılıb, güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı texnikası və gübrələri verilir. Orta və iri müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin təşkilinə əlverişli şərtlərlə kreditlər ayrılıb və dövlət tərəfindən aqrar sektorun inkişafına məqsədli şəkildə investisiyalar yatırılıb, əsaslı vəsait qoyuluşu ilə təminat gücləndirilmişdir [2].

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıqda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar

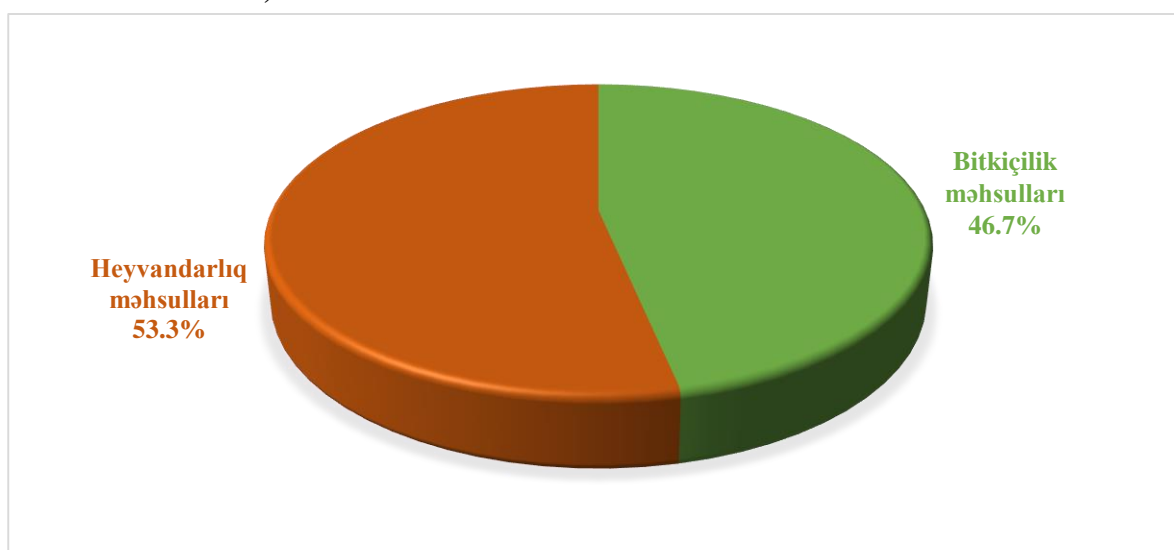
İllər	Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya, mln. manat	Baza dövrünə nisbətən, %-lə
2010	431.0	100.0
2015	355.5	82.5
2016	325.1	75.4
2017	617.8	143.3
2018	764.4	177.4
2019	769.5	178.5

Qeyd: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Göründüyü kimi, 2010-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatında əsas kapitalla investisiyaların məbləği 1.8 dəfə artmışdır. Eyni zamanda, son illərdə investisiya qoyuluşlarının artımında sabillik təmin edilmişdir.

Məhz bu kimi tədbirlərin nəticəsində 2010-2019-cu illər ərzində ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ümumi məhsul istehsalı 25,1% artmışdır. Son illərdə aqrar sahəyə davamlı şəkildə investisiyaların yatırılması nəticəsində kənd təsərrüfatının iki mühüm sahəsinin – heyvandarlıq və bitkiçiliyin inkişafında yeni mərhələnin başlamasını qeyd etmək mümkündür. Ölkəmizdə 2019-cu ilin yekunu üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sahələr üzrə strukturu *Şəkil 1*-də verilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanada 2019-cu ilin yekunu üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sahələr üzrə strukturu, %-lə

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Son illərdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının davamlı artımı müşahidə edilir (*Cədvəl 2.*).

Cədvəl 2. Azərbaycanada 2015-2019-cu illərdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal göstəriciləri, min ton

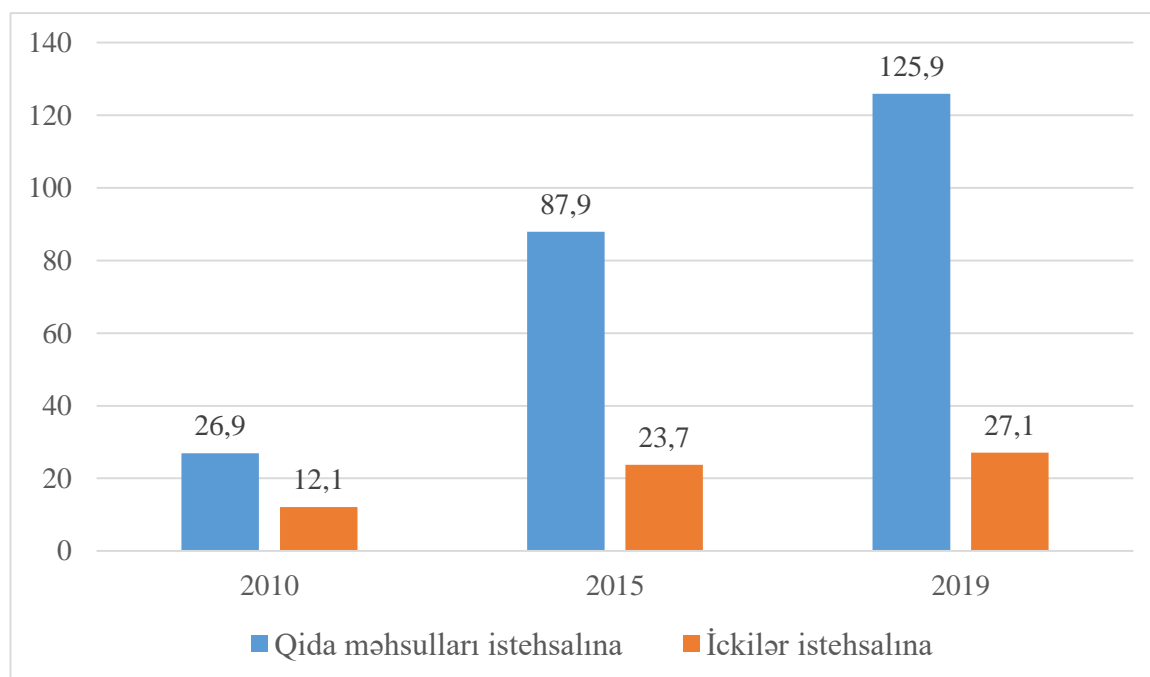
İllər	Dənlilər və dənli paxlaları	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan məhsulları
2015	2999.4	35.2	3.5	839.8	1275.3	484.5
2016	3065.1	89.4	3.6	902.4	1270.6	464.8
2017	2928.8	207.5	5.3	913.9	1405.6	438.1
2018	3309.2	233.6	6.3	898.9	1521.9	401.9
2019	3538.5	295.3	6.0	1004.2	1714.7	447.6

Qeyd: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Emal sahəsinə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması

Aqrar-sənaye kompleksinə investisiya qoyuluşlarının artırılması ilk növbədə bu sahənin gəlirliliyinin təmin edilməsindən asılıdır [1]. Bundan əlavə ölkəmizdə son illərdə aqrar sahənin modernləşdirilməsi, onun rəqabət qabiliyyətli aqrar-emal sahəsində orta və iri emal müəssisələrinin yaradılmasına əlverişli şərtlərlə kreditlər ayrılmışdır. Bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının ümumi artım meyili formalaşmışdır.

Şəkil 2. 2010-2019-cu illərdə qida məhsulları istehsalı və içkilər istehsalı sahələrinə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların dinamikası, milyon manat

Ölkənin regionlarında bir-birinin ardınca aqrar komplekslər – aqroparklar yaradılmaqdadır və yaxın illərdə bu kimi aqroparkların sayının 47-yə çatdırılması gözlənilir. Bu və ya digər qəbildən olan kompleks və sistemli tədbirlərin reallaşdırılması aqrar sahənin investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına və ölkəmizin mühüm ərzaq növləri üzrə idxaldan asılılığının minimuma endirilməsinə imkan verəcəkdir.

Qeyd edək ki, son illərdə qeyri-neft sektoru sahələrinin, xüsusilə aqrar-sənaye sektorun inkişafı sürətləndirilmişdir. Bu sahədə bir çox yeni modern müəssisələr yaradılmaqdadır. Lakin əsas problemlərdən biri bu tip müəssisələrə investisiya resurslarının cəlb edilməsi, başqa sözlə, ölkəmizdə aqrar sahənin və onun məhsullarını emal edən müəssisələrin də investisiya cəlbəediciliyinin artırılması problemlərini həll etmək lazımdır.

Hazırda ölkəmizdə reallaşdırılan Strateji Yol xəritələri çərçivəsində aqrar-emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi, onların yüksək standartlara malik, o cümlədən ixracçı məhsullar istehsal etmək imkanlarının artırılması üçün tədbirlər görülməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol

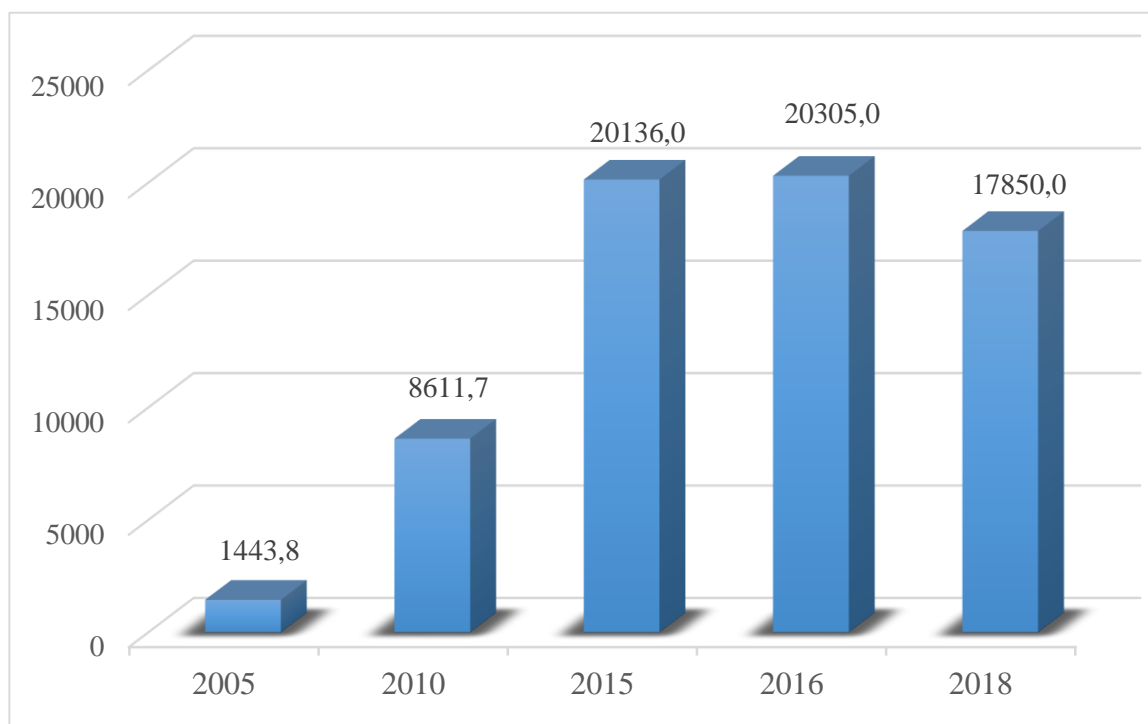
Xəritəsi”ndə qeyd edilmişdir ki, ərzaq təyinatlı emal sənayesi məhsullarının əksəriyyətinin istehsal həcmində əsaslı şəkildə artımın olması müqabilində pambıq və ipək xammalı məhsullarının, habelə qarışıq yem və tütün məhsulları istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır [3].

Məlumdur ki, bu sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün ölkəmizdə kifayət qədər təbii və iqtisadi resurslar, o cümlədən əmək ehtiyatları mövcuddur. Amma həmin sahələrə investisiyaların cəlbi problemlərinin həlli yollarının tapılması və bunlarla bağlı fəaliyyətin intensivləşdirilməsi aktual məsələlərdən biri kimi qalmaqdadır.

Hesab edirik ki, yaxın perspektivdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və onların emalı ilə məşğul olan müəssisələrin inteqrasiya əlaqələrinin yeni formalarının işlənilib hazırlanması və daha məhsuldar fəaliyyət mühitinin yaradılması lazım gələcəkdir. Bu proseslərdə əsas amillərdən biri kimi investisiya mexanizminin çoxfunksiyalı xüsusiyyətlərindən maksimum səmərəli istifadə edilməsi vacib məsələlərdəndir. Belə ki, aqrar-emal müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyi hazırda o qədər də yüksək deyildir və kommertiya bankları bu sahələrə, bu tip müəssisələrə kredit resursları yatırımağa ciddi həvəs göstərmirlər. Hazırda sahənin risklilik səviyyəsi, həmçinin investisiya cəlbediciliyi problemləri yetərincə öyrənilməyib və obyektiv reallıqdan qiymətləndirilməyib.

Şəkil 3-də ölkəmizin kommertiya banklarının iqtisadiyyata yönəltdiyi kredit resurslarının həcmi verilmişdir. Göründüyü kimi 2018-ci ildə real iqtisadiyyata yönəldilən kredit resurslarının həcmi azalmışdır və bu halda enmə səviyyəsi xeyli yüksəkdir. Bu baxımdan aqrar-emal müəssisələrinə investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmlərinin daha müasir modellərinin hazırlanması və reallaşdırılmasına zərurət yaranır.

Şəkil 3. Azərbaycan kommertiya banklarının iqtisadiyyata yönəltdiyi kredit resurslarının həcmi, milyon manat

*Qeyd: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları üzrə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır
www.aba.az*

2016-cı ildə qəbul olunmuş “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu istiqamətdə daha fəal və əhatəli tədbirlərin görülməsinə zəmin yaratmışdır [7]. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun optimallaşdırılması, onun yeni keyfiyyət xarakteristikası kəsb etməsi dövlətin səmərəli investisiya siyasətindən bilavasitə asılıdır [9, s. 26]. Digər tərəfdən aqrar-emal sferasına investisiyaların tələb olunan səviyyədə yönəldilməməsi son nəticədə bu sahənin müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də ölkəmizdə neft-qaz sektoru ilə yanaşı digər iqtisadiyyat sahələrinə, o cümlədən aqrar sahəyə, habelə aqrar-emal müəssisələrinə investisiyaların məhsuldar cəlbi mexanizmləri tətbiq edilməlidir [10; 11; 12]. Ölkənin regionları və ayrı-ayrı rayonları üzrə aparılmış monitorinqin nəticələri göstərmişdir ki, aqrar-emal müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyi əksər ölkə rayonlarının investisiya reytingi o qədər də yüksək deyildir [13]. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın, o cümlədən ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının təmin edilməsi üçün investisiya cəlbediciliyi tədbirləri görülməlidir.

Nəticə

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı və onun məhsullarının emal sferasına investisiya axınının stimullaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl aqrar sahənin inkişafı üçün iqtisadi cəhətdən daha əlverişli şərait formalaşdırılmalı və bütövlükdə kənd təsərrüfatı və onun məhsullarını emal edən sahələr investisiya resursları ilə davamlı şəkildə təmin edilməlidir. Aqrar sahədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilk növbədə aqrar istehsalın modernləşdirilməsinə və rekonstruksiyasına xidmət edir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstəkləmə tədbirləri innovasiyaların investisiya təminatı hesabına istehsalın intensivləşdirilməsinə istiqamətlənməlidir.

Fikrimizcə, yaxın dövrlərdə aqrar-emal sahəsinin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəli hesab edilə bilər:

- *emal müəssisələrinin xammal və digər resurs potensiallarından çıxış etməklə uzunmüddətli dövrü əhatə edən investisiya strategiyası modeli işlənilib hazırlanması və onun tətbiqinə nail olunması;*
- *emal müəssisələrinin istehsal və ixrac potensiallarına uyğun optimal investisiya proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması;*
- *ölkəmizin aqrar-emal sahəsinə xarici investisiyaların geniş cəlb edilməsinin təmin olunması.*

Aqrar-emal sferasının investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər sistemində aşağıdakıları şamil etmək olar:

- *kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrdə məhsulun satışı zamanı təminatlı qiymətqoyma sisteminin tətbiqi;*
- *mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının güzəştli kredit resursları ilə təmin edilməsinin gücləndirilməsi;*
- *aqrar sahənin maraqları nəzərə alınmaqla çəvik vergi və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;*
- *məqsədli dövlət maliyyələşdirilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi;*
- *aqrar-ərzaq kompleksinin bütün sferalarında kapital qoyuluşlarının prioritet istiqamətlər üzrə stimullaşdırılması mexanizmlərinin tətbiqi.*

Ədəbiyyat

1. Aqrar sahədə Dövlət siyasətinin əsas vəzifələri. <http://www.elibrary.az/>
2. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 16 aprel 2014-cü il. №152.
3. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016-177 s.
4. “Aqrar islahatın əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 1995.
5. “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 16 iyul 1996-cı il, № 155-İQ
6. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı, 2017. 608 s.
7. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 14 iyun 2016-cı il.
8. Əsgərov R.A. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və onun tənzimlənməsi. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının Avtoreferatı. Gəncə, 2016. 32 s.
9. Süleymanov V.E. Dövlətin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 2009. 26 s.
10. Гюльалиев М., Алиев Р. Динамика и отраслевая структура иностранных инвестиций, направленных в экономику Азербайджана // Экономический Вестник Донбасса, №3 (41), 2015. с. 67-74
11. Абдулагасанов Т.Т. Инвестиционный климат Азербайджанской Республики, как ключевой фактор развития сельского хозяйства // Журнал Экономика АПК, №12, 2014. с. 97-102.
12. Гасымов В.А. Роль государственного регулирования инвестиционной деятельности в аграрном секторе Азербайджана // Международный технико-экономический журнал, Издательство: Учебно-методический центр “Триада” (Москва), №1, 2009. с.-16-19.
13. Rayonların investisiya reytingi. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Bakı, 19 aprel 2017-ci il. 8 s. <http://ecoreform.az>
14. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018. 384 s.

Ph.D., Z.G. Guliyev

Baku Business University

Problems of improving investment mechanisms of agrarian-processing enterprises in modern times

Abstract

The article discusses the issues of increasing the investment attractiveness of enterprises in the field of agricultural products processing in modern conditions. In this regard, the possibilities of expanding the production of agricultural products, which are the main raw material base of the processing enterprises of our country, were analyzed. The dynamics of investments in agriculture and processing of agricultural products is analyzed and the corresponding estimates are given. The main directions of increasing the investment attractiveness of the agro-processing sector are shown.

Keywords: *processing of agricultural products, investment support, investment activities, investment attractiveness, investment mechanism of agricultural processing enterprises.*

Д.ф.э.н., З.Г. Кулиев

Бакинский Университет Бизнеса

Проблемы совершенствования инвестиционных механизмов аграрно-обрабатывающих предприятий в современную эпоху

Резюме

В статье рассматриваются вопросы повышения инвестиционной привлекательности предприятий в сфере переработки сельскохозяйственной продукции в современных условиях. В связи с этим были проанализированы возможности расширения производства сельскохозяйственной продукции, являющейся основной сырьевой базой перерабатывающих предприятий нашей страны. Проанализирована динамика инвестиций в сельское хозяйство и переработку сельхозпродукции и даны соответствующие оценки. Показаны основные направления повышения инвестиционной привлекательности агроперерабатывающего сектора.

Ключевые слова: *переработка сельхозпродукции, инвестиционное обеспечение, инвестиционная деятельность, инвестиционная привлекательность, инвестиционный механизм аграрно-перерабатывающих предприятий.*

УДК: 338.43, 338.46

ЗАРУБЕЖНЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОНСУЛЬТАЦИОННЫХ УСЛУГ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

Намазова Хаджар Эльшан кызы,

Докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Тел.: (051) 511-10-45; e-mail: namazovahecer@gmail.com

Резюме

В статье исследуется зарубежный и отечественный опыт предоставления информационно-консультационных услуг субъектам аграрной сферы. Дается определение понятию информационно-консультационных служб (ИКС) и отмечаются основные направления их деятельности в условиях инновационного развития аграрного сектора. Анализируется зарубежный опыт организации и функционирования ИКС в США, Великобритании и Нидерландах. Рассматривается состояние отечественной системы информационно-консультационного обслуживания субъектов сельского хозяйства. Для эффективного развития информационно-консультационной сферы в стране автором предлагается проведение работ в 3-х направлениях.

Ключевые слова: *информационно-консультационные службы, инновации, сельское хозяйство, агробизнес.*

Введение

В наши дни аграрная наука обладает достаточным потенциалом для реализации активной научно-технической деятельности. Ввиду этого возникает потребность принятия ряда мер по интенсификации использования инновационного потенциала страны. Применение научно-технических разработок может способствовать к существенному усилению эффективности аграрного производства Азербайджана. Анализ деятельности информационно-консультационных служб показывает, что их роль в реализации государственной инновационной политики очень важна. Поэтому для Министерства Сельского Хозяйства Азербайджана создание единой и устойчивой системы информационно-консультационных служб (ИКС) является одним из приоритетных задач. Теоретической основой статьи стали труды азербайджанских и зарубежных экономистов по вопросам развития информационно-консультационных услуг. При подготовке материалов для статьи были использованы такие методы, как метод анализа и синтеза, совокупность методов экономико-статистического анализа, метод сравнительного анализа и монографический метод.

Основные направления деятельности ИКС в зарубежных странах

Эффективное и устойчивое функционирование аграрного сектора страны, а также его конкурентоспособность в значительной мере обеспечивается использованием надёжной и актуальной информации в сфере инноваций и научно-технических достижений. Поэтому, в процессе организации инновационной системы агробизнеса особое значение придаётся созданию и функционированию информационно-консультационных служб. Информационно-консультационные службы в аграрном секторе являются важным механизмом, способствующим использованию новейших достижений аграрной науки и непрерывному обновлению техники и технологии сельскохозяйственного производства. Осведомляя аграрных предпринимателей, информационно консультационные службы играют роль посреднического звена между наукой и производством. Обобщив вышесказанное, информационно-консультационной службе можно дать следующее определение: это служба, оказывающая поддержку хозяйствующим субъектам в принятии решений и их реализации путём предоставления полноценной информации и поощрения использования инновационных технологий с целью улучшения финансовых результатов деятельности [4, 5 с. 110-121].

Развитие системы ИКС происходит в результате взаимодействия спроса и предложения. Спрос на эти виды услуг формируется аграрными производителями, заинтересованными в освоении передового опыта в сфере инноваций и их внедрении. Предложение же на этом рынке формируется со стороны как государственных, так и частных специализированных консультационных учреждений, малых инновационных предприятий и научных и образовательных центров.

К главным направлениям деятельности ИКС в условиях инновационного развития аграрного сектора можно отнести:

- ✓ *Обеспечение хозяйствующих субъектов информацией о достижениях НТП;*
- ✓ *Консультации по вопросам технико-технологического переоснащения аграрных производителей;*
- ✓ *Оказание поддержки при практическом внедрении инновационных разработок;*
- ✓ *Участие в разработке региональных программ по инновационному развитию;*
- ✓ *Непрерывное проведение выставок, ярмарок, семинаров, «полевых дней» и других мероприятий для освоения инноваций сельскохозяйственными товаропроизводителями;*
- ✓ *Издание электронных и печатных информационных материалов [3].*

Следует отметить, что важную роль в осуществлении вышеуказанных направлений деятельности играют специалисты-консультанты. В их задачи входят не только информирование аграрных предпринимателей об инновационных проектах и технологиях, но, а также их мотивация и побуждение к практическому применению этих инноваций. С этой целью сотрудники ИКС проводят анализ и отбирают именно те прогрессивные проекты, которые будут рентабельны и экономически выгодны для аграрных предпринимателей.

Далее проанализируем зарубежный опыт организации и функционирования ИКС в США, Великобритания и Нидерланды.

Соединённые Штаты считаются одним из первых стран, акцентировавших внимание на необходимости и значимости информационной поддержки аграриев. Так, в 1862-ом году,

после принятия закона Моррилла, начались создаваться ряд учреждений по повышению сельскохозяйственного образования и распространению знаний среди фермеров. Консультационные услуги (в США они называются extension service) в США предоставляются как со стороны государственных органов, так и частных неправительственных организаций. Одним из таких институтов является Национальный Институт Продовольствия и Сельского Хозяйства (NIFA), функционирующий при Министерстве Сельского Хозяйства США. NIFA проводит работы по 3-м основным направлениям: проведение научных исследований, работы в сфере образования и распространение знаний (консультационные услуги). Для инновационного развития сельского хозяйства США NIFA сотрудничает с мировыми учёными и экспертами. Также в партнёрстве с NIFA работает Кооперативная Система по распространению знаний (Cooperative Extension System), имеющая своих окружных агентов, примерно, в 3000 округах страны. Службы Кооперативной Системы по Распространению Знаний активно участвуют в проведении ярмарок, выставок и демонстрационных показах, которые знакомят фермеров с новшествами сельскохозяйственного рынка. Эти службы уделяют особое внимание индивидуальной работе с фермерами, в которую входят консультации (как очные, так и по телефону), переписки, посещения фермерских хозяйств.

Несмотря на то, что государственная система консультирования в сфере сельского хозяйства достаточно развита, в США важную роль в этой области играют и частные организации. Это, в основном, частные компании, предоставляющие платные сельскохозяйственные консультационные услуги, предприятия, поставляющие средства производства для фермеров и заинтересованные в продаже своей продукции, различные сельскохозяйственные ассоциации. Крупные же фирмы, обычно, имеют свои консультационные отделы, в которые привлекаются высококвалифицированные специалисты [7 с. 67-74, 10].

Если в Соединённых Штатах основную роль в оказании информационно-консультационных услуг играет федеральное агентство NIFA, то эта роль в Великобритании возлагается на независимую консалтинговую компанию ADAS. Данная компания была основана более 75 лет назад и на данный момент обладает офисами по всей Англии и Уэльсу. В офисах ADAS работают более 400 сотрудников по 60-ти специальностям. В последние годы компания ADAS учредила 40 консультационных центров по вопросам возделывания сельскохозяйственных культур. Эти центры снабжают фермеров необходимой информацией, основываясь на проведённые испытания, контрактные разработки и исследования. ADAS предлагает своим клиентам комплекс цифровых решений в следующих сферах:

- a. Сбор данных (Разработка индивидуальных инновационных методов быстрой оценки и учёта условий окружающей среды в полевых условиях с использованием цифровых технологий);
- b. Анализ данных (Анализ и интерпретация данных с использованием сочетания научных знаний и статистических методов для определения взаимосвязей и тенденций, которые затем могут быть применены к разработке алгоритмов);
- c. Управление данными (Сопоставление и управление данными с использованием ряда программных решений для создания доступных и безопасных баз данных);
- d. Дистанционное зондирование (Предоставление и анализ спутниковых изображений, аэрофотосъёмки и дополнительные данные наблюдения за ландшафтом);

е. Географические информационные системы (ГИС) (Визуализация данных, обработка пространственных данных, управление пространственными данными и вывод карт) и т.д. [7 с. 67-74, 11].

Сельскохозяйственная система Нидерландов является одним из наиболее эффективных систем среди стран Европейского Союза. Такого уровня развития страна достигла созданием тесной взаимосвязи между наукой и аграрным производством. В свою очередь вышеуказанную тесную связь удалось обеспечить благодаря службам распространения знаний (консультационным службам). В основном, это частные фирмы и фермерские организации (кооперативы, союзы фермеров или учебные группы); в меньшей степени поставщиками могут быть научно-исследовательские институты и неправительственные организации и фонды. Одним из ведущих поставщиков консультационных услуг в Нидерландах является DLV (Dienst Landbouw Voorlichting), который имеет долгую историю в этой области (хотя со временем его организационная структура и функции полностью изменились). Раньше DLV функционировал как государственный институт, а в настоящее время он является холдинговой компанией, предоставляющей частным и государственным агропродовольственным учреждениям и отдельным фермерам комплекс технических, экономических и управленческих консультаций в таких сферах, как растениеводство, животноводство, управление цепями поставок, строительство, технологии и окружающая среда. Также, DLV проводит тематические тренинги и собрания исследовательских групп для производителей, организаций и специалистов по распространению знаний.

Команда DLV состоит из 500 специалистов. Эксперты DLV работают как в пределах Нидерландов, так и за её пределами: в частности, в 50-ти странах (регионах) функционируют 8 дочерних компаний (в Великобритании, России, Бельгии, Испании, Скандинавии, Восточной Африке, Латинской Америке и на Ближнем Востоке).

Помимо DLV, в Нидерландах также есть индивидуальные профессиональные консультанты и несколько других частных консалтинговых фирм, в основном небольших и специализирующихся в различных секторах (например, молочное животноводство, строительство) и/или целевых группах (таких как органическое сельское хозяйство). К примеру, некоммерческая организация ECT фокусируется на нише «агроэкология в молочном секторе» и работает с узкоспециализированными специалистами-консультантами. [6, с. 303-311, 9]

Организация информационно-консультационных услуг в сельском хозяйстве Азербайджана

Аграрный сектор Азербайджана обладает достаточными резервами и считается одним из самых приоритетных направлений экономики страны. Однако, наблюдения показывают, что осведомлённость отечественных фермеров о современных научно-технических достижениях и инновационных методах управления сельским хозяйством, как и в других странах с транзитивной экономикой, не на удовлетворительном уровне. Поэтому, вопросу о повышении уровня информационно-консультационных услуг в стране придаётся особое значение. Подтверждением этого является отражение данной темы в «Стратегической дорожной карте

по производству и переработке сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике», которая была утверждена по указу Президента АР в 2016-ом году [1, 2 с. 250-252].

В Азербайджане к числу структур, занимающихся распространением информационно-консультационных услуг можно отнести Центр Аграрной Науки и Инноваций (ЦАНИ) при Министерстве Сельского Хозяйства АР. Центр функционирует с учётом международных принципов и стандартов в области сельского хозяйства. Главными направлениями деятельности центра являются:

- ❖ *Планирование и координация фундаментальных и прикладных исследований;*
- ❖ *Участие в координации научной и научно-практической деятельности соответствующих научных организаций и высших учебных заведений;*
- ❖ *Анализ результатов прикладных исследований и их распространение, а также ориентация на практическое применение этих результатов;*
- ❖ *Проведение тренингов по применению современных инновационных технологий и использованию производственного оборудования;*
- ❖ *Установление связей с международными научными центрами и предприятиями, участие в международных и региональных проектах;*
- ❖ *Подготовка научных кадров и специалистов.*

Также нужно отметить тот факт, что в 8-и регионах Азербайджана (в Гяндже, Шеки, Губе, Сальяне, Бейлягане, Тяртяре, Ленкоране и Кюрдямире) функционируют Региональные центры аграрной науки и инноваций (РЦАНИ) [12].

Особое внимание в Азербайджане уделяется реализации проектов в этой области, одним из которых является проект “Укрепление аграрных консультационных услуг”. Данный проект осуществляется Продовольственной и Сельскохозяйственной Организацией (ФАО) совместно с Министерством Сельского Хозяйства АР, финансируется Европейским Союзом и рассчитан на 2 года (заключение проекта предполагается на конец 2021-ого года). В ноябре 2020-ого года руководством проекта были изложены результаты годовой работы. Так, аграрное картографирование экономических районов, а также оценка состояния аграрных консультационных служб в стране были завершены. Кроме того, начались работы над выбором образцовых моделей сельскохозяйственных консультационных услуг и созданием базы данных поставщиков этих услуг. В тоже время, были проведены семинары для субъектов аграрного сектора в Гянджа-Газахском, Шеки-Закатальском, Губа-Хачмазском, Аранском, Ленкоранском и Верхне-Карабахском экономических районах [13].

Другим примером реализованных проектов может быть пилотный проект “Дом фермера” при Губинском Центре Аграрной Науки и Инноваций. Проект стартовал в 2015-ом году. Основная цель проекта -координация деятельности фермеров в Губинском, Хачмазском, Сиязьянском и Шабранском районах, а также поддержка этих фермеров на всех стадиях производства и доведения продукции до потребителей. В рамках проекта был создан учебный центр, где проводятся тренинги и семинары для повышения знаний и навыков фермеров, предоставляются учебные материалы [1, 14].

В Азербайджане для информационного обеспечения субъектов сельского хозяйства высоко ценится и роль выставочных платформ. Примером такого рода мероприятий может

служить Международная Выставка “Caspian Agro”. Так, в 2019-ом году уже была организована по счёту 13-ая выставка. Целью таких бизнес-платформ является помощь в устойчивом развитии сельского хозяйства региона, применении передовых технологий в агропромышленном комплексе АР, обмене передового опыта, а также в укреплении деловых отношений между местными и зарубежными фермерами. Проанализировав количество посетителей и участников за последние три года (2017-2019 гг.), можно сделать такой вывод, что интерес к выставке с каждым годом возрастает. Наглядно можно это увидеть на нижеследующей таблице:

Таблица 1. Количество посетителей и участников выставки Caspian Agro

	Число посетителей	Число участников
2017	6963 специалистов	167 компаний из 19 стран
2018	8207 специалистов	195 компаний из 28 стран
2019	8798 специалистов	240 компаний из 27 стран

Источник: Составлен автором на основе данных из электронного ресурса www.caspianagro.az

Также, в целях более эффективного использования возможностями выставки, ежегодно организовываются такие дополнительные мероприятия, как деловые завтраки, воркшопы “B2B” формата, туры и тренинги для фермеров [15].

Выводы:

Основываясь на проведённое исследование можно сделать такой вывод, что для эффективного развития информационно-консультационной сферы в стране, необходимо, чтобы принятые меры носили систематизированный характер. В частности, автором предлагается проведение работ в следующих направлениях:

- 1) *Организация централизованного распространения инновационных проектов и отдельных технологий, востребованных аграрными товаропроизводителями;*
- 2) *Создание единого информационного пространства (формирование актуальных баз данных), которое обеспечивает эффективный обмен информацией между субъектами консультационной деятельности;*
- 3) *Непрерывное обучение консультантов и постоянное повышение их квалификации в области передовых инновационных технологий.*

Список литературы:

1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı.
2. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri (Monoqrafiya), Bakı, 2005, 360 səh.
3. Антошин К.А. Формирование рынка консультационных услуг для инновационного развития сельского хозяйства // Образование, наука и производство. 2013. №4 (5). <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-rynka-konsultatsionnyh-uslug-dlya-innovatsionnogo-razvitiya-selskogo-hozyaystva>(28.11.2020).
4. Губанова Е.В., Полищук А.П. Сельскохозяйственное консультирование как механизм трансферта инноваций в АПК // Инновационное развитие отраслей АПК: угрозы и новые возможности: сборник трудов по материалам международной научно-практической конференции 24 ноября 2016 года, город Москва. - М.: «Научный консультант», 2017 г. - 398 с. - С. 119-122.
5. Инновационная деятельность в агропромышленном комплексе России. Коллективная монография. Под редакцией И.Г. Ушачева, Е.С. Оглоблина, И.С. Санду, А.И. Трубилина. – М.: “Экономика и информатика”, 2006. – 374 с.
6. Федоренко В.Ф. Научно-информационное обеспечение инновационного развития в сфере сельского хозяйства: науч. изд. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2011. – 368 с.
7. Федоренко В.Ф., Буклагин Д.С., Аронов Э.Л. Инновационная деятельность в АПК: состояние, проблемы, перспективы: науч. изд. – М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2010. – 280 с.
8. Юнусова П.С. Опыт, пути становления и проблемы функционирования информационно-консультационных служб в сельском хозяйстве // РППЭ. 2014. №8 (46). <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-puti-stanovleniya-i-problemy-funksionirovaniya-informatsionno-konsultatsionnyh-sluzhb-v-selskom-hozyaystve> (28.11.2020).
9. Caggiano, M. (2014): AKIS and advisory services in The Netherlands. Report for the AKIS inventory (WP3) of the PRO AKIS project. <https://proakis.webarchive.hutton.ac.uk/sites/proakis.hutton.ac.uk/files/Country%20report%20Netherlands%20final%2015%2005%202014.pdf>(28.11.2020)
10. <https://nifa.usda.gov/> (28.11.2020)
11. <https://www.adas.uk/> (28.11.2020)
12. <http://aeim.gov.az/az/pages/1> (28.11.2020)
13. <https://www.agro.gov.az/az/news/aqrar-meslehet-xidmetlerinin-gueclendirilmesi-layihesi-uezre-rehber-komitenin-ilk-iclası-kecirilib> (28.11.2020)
14. <https://az.trend.az/business/economy/2461278.html> (28.11.2020)
15. <https://caspiagro.az/> (28.11.2020)

H.E. Namazova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) doktorantı

Aqrar sahədə informasiya və məsləhət xidmətlərinin inkişafında xarici və yerli təcrübə

Xülasə

Məqalədə aqrar sahənin subyektlərinə informasiya və məsləhət xidmətləri göstərilməsinin xarici və yerli təcrübəsi araşdırılır. İnformasiya-məsləhət xidməti anlayışının tərifı verilir və aqrar sektorun innovativ inkişafı şəraitində bu sahədə fəaliyyətin əsas istiqamətləri qeyd olunur. ABŞ, Böyük Britaniya və Hollandiyada informasiya-məsləhət xidməti sisteminin təşkili və fəaliyyəti təhlil olunur. Kənd təsərrüfatı subyektləri üçün yerli informasiya və məsləhət xidmətləri sisteminin vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Ölkədə informasiya və məsləhət sahəsinin səmərəli inkişafı üçün müəllif 3 istiqamətdə iş aparmağı təklif edir.

***Açar sözlər:** informasiya və məsləhət xidmətləri, innovasiyalar, kənd təsərrüfatı, aqrobiznes.*

Ph.D. candidate, H.E. Namazova

Azerbaijan State Economic University (UNEC)

Foreign and domestic experience in the development of information and consulting services in the agricultural sector

Abstract

The article explores foreign and domestic experience in providing information and consulting services to the subjects of the agrarian sector. The article provides a definition of the concept of ICS and notes the main directions of their activities in the context of innovative development of the agricultural sector. The article analyzes the foreign experience of the organization and functioning of ICS in the USA, Great Britain and the Netherlands. The article also discusses the state of the domestic system of information and consulting services for agricultural subjects. For the effective development of the information and consulting sphere in the country, the author proposes to carry out work in 3 directions.

***Keywords:** information and consulting services, innovations, agriculture, agribusiness.*

UOT: 331.526, 339.9

AQRAR SEKTORDA ÖZÜNÜMƏŞĞULLUĞUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI ÜZRƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əlizamin Əli oğlu Quliyev,

Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı

Tel.: (050) 333-00-98; e-mail: isgenderov_ramiz@mail.ru

Xülasə

Məqalədə özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafı üzrə, o cümlədən aqrar sektorda əldə edilmiş xarici təcrübə təhlil edilmişdir. İnkişafetmiş ölkələrin, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) üzv ölkələrin təcrübəsi nəzərdən keçirilmişdir. Qərbi Avropa, ABŞ və Kanadada özünüməşğulluğun tənzimlənməsi və inkişafının stimullaşdırılması üzrə tətbiq edilən sistemlər səciyyələndirilmişdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması və tənzimlənməsi məsələləri postsovet məkanı ölkələrinin timsalında nəzərdən keçirilmişdir. Müxtəlif ölkələrdə aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafı mühitini formalaşdıran bəzi iqtisadi və institusional amillərə diqqət yetirilmişdir. Müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə kənd yerlərində məşğulluğun bu növünün dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramlarının yeri və rolu müəyyən edilmişdir. İlk yanaşmada aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafı üzrə qabaqcıl təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi imkanları qiymətləndirilmişdir.

***Açar sözlər:** aqrar sektor, özünüməşğulluq, inkişafetmiş ölkələrin təcrübəsi, inkişaf edən ölkələr, iqtisadi və institusional amillər, tənzimləmə.*

Giriş

Məşğulluğun bir növü kimi özünüməşğulluq hazırda kənd yerlərində və aqrar sektorda həm işaxtaranların, həm tədqiqatçıların, həm də siyasi qərar qəbul edənlərin diqqət mərkəzindədir. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillərin olduqca çox olmasına baxmayaraq xarici təcrübədən görüldüyü kimi məhz cəmiyyətin inkişafının sərt dövrlərində, iqtisadi sistemlərdə baş verən radikal dəyişikliklər dövründə özünüməşğulluq problemləri xüsusilə aktuallaşır. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan sivil bazar iqtisadiyyatına keçən ölkəmiz üçün aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafı üzrə müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrin təcrübəsinin təhlili və tətbiq imkanlarının müəyyən edilməsi mühüm sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun təşviqi, bu istiqamətdə tətbiq edilən dövlət proqramlarının işlənilməsi və yerinə yetirilməsi üzrə qabaqcıl xarici təcrübənin qiymətləndirilməsi də kompleks araşdırmalar tələb edir.

İnkişafetmiş ölkələrdə kənd yerlərində və aqrar sektorda özünüməşğulluq

İnkişafetmiş ölkələrdə, o cümlədən Avropa İttifaqında və ABŞ-da özünüməşğulluğun məşğulluğun bir forması kimi əhəmiyyətli dərəcədə yayılması əsasən iqtisadiyyatın tənəzzül etdiyi, işsizlərin kəskin surətdə artdığı dövrlərə təsadüf etmişdir. Dövlət işsizlərə az-çox dəstək verməklə fərdi əmək fəaliyyətini təşviq etmiş, özünüməşğulluq hesabına işsizliyin səviyyəsini azaltmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirmişdir.

Özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan (ən inkişaf etmiş) ölkələrdə ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq sənayedə restrukturlaşdırma prosesləri mühüm rol oynamışdır. Az qala iki onillik ərzində davam etmiş bu prosesdə yaranan işsizlər ordusu müvafiq dövlətlərin sosial təminat sistemində çox böyük təzyiq göstərir, işsizliyə görə müavinətlərin ümumi həcmi görünməmiş dərəcədə artırdı. Odur ki, İƏİT-ə daxil olan ölkələrdə özünüməşğulluğun formalaşması və inkişafına yönəlmiş fəal siyasət yürüdülməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünyanın ən inkişafetmiş 36 dövlətinin daxil olduğu İƏİT-in əsas məqsədləri sabit iqtisadi artımı təmin etməkdən, məşğulluq səviyyəsini artırmaqdan, yaşayış səviyyəsini yüksəltməkdən, maliyyə sabitliyini təmin etməkdən, digər ölkələrin iqtisadi inkişafına yardım göstərməkdən və dünya ticarətinin inkişafına öz töhfəsini verməkdən ibarətdir.

Özünüməşğul əhalinin ixtisas səviyyəsi yüksəldikcə, təcrübədən göründüyü kimi onların xidmət göstərdiyi dairə də genişlənilir. Özünüməşğul (o cümlədən aqrar sektorda çalışan) subyekt qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi nəinki fiziki şəxslərə və özəl şirkətlərə, habelə dövlət qurumlarına da ödənişli xidmət göstərə bilər. Sonunculara, başqa sözlə, dövlət qurumlarına göstərilən xidmətlər, əsasən yüksək (nadir) ixtisaslı mütəxəssis və məsləhətçi qismində çıxış edən özünüməşğul subyekt tərəfindən göstərilir. Özünüməşğul əhalinin bu qrupunun fəaliyyəti onların hesabına vəsait daxilolmalarının ahəngdarlığı baxımından az risklidir. Ümumiyyətlə isə özünüməşğulluq yüksək riskli məşğulluq növü hesab edilir. Bu və digər səbəblərdən özünüməşğul subyekt üçün həmin fəaliyyətin iqtisadi cəhətdən əlverişliliyi səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə ciddi şəkildə fərqlidir. Belə ki, əksər ölkələrdə özünüməşğul subyektlər, o cümlədən aqrar sektorda məşğul əhalidən az qazansalar da, bunun əksi olan ölkələr də vardır. Bu nisbəti sadəcə olaraq təkə məkan və zaman amillərinin təsirinin dinamikası ilə, o cümlədən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial təminatın vəziyyəti və bu kimi ilk baxışda həlledici görünən amillərin dəyişməsi ilə izah etmək mümkün deyildir. Müvafiq məqsədlə kompleks və zəruri representativlik təmin edilməklə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Yeni əsrin ilk illərində, daha dəqiq desək, 2000-2006-cı illərdə İƏİT-ə daxil olan ölkələrdə özünüməşğulluğun inkişafı xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- İƏİT ölkələrinin əksəriyyətində özünüməşğulluq sferasında işləyənlərin artım tempi ümumi məşğulluğun artım tempini üstələyir;

- özünüməşğulluğun artımı iqtisadiyyatın daha sürətlə inkişaf edən işgüzar və sosial xidmət sahələrində baş verir;

- İƏİT ölkələrinin əksəriyyətində özünüməşğulluqda qadınların sayı kişilərdən çoxdur;

- özünüməşğulluq sferasında əməyin yüksək intensivliyi və onun nəticələrinə görə məsuliyyətin artması müşahidə olunur;

- özünüməşğulluq sferasına orta və ali təhsilli gənclərin marağı artır” (1).

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün iqtisadi nəticələri, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərdən asılı olsa da, özünüməşğul subyektin ixtisas səviyyəsi və ixtisaslaşma istiqaməti amilinin bu baxımdan təsiri xüsusi diqqətə layiq hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, xarici təcrübədə özünüməşğul insanın ixtisaslaşma istiqaməti məsələləri geniş tədqiq olunur. Həmin əhali kateqoriyasına aid olanların seçimini artırmaq, mövcud potensialı real qiymətləndirmək üçün ciddi araşdırmalar aparılır. Misal üçün deyək ki, Böyük Britaniyanın Kent Universitetində aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq özünüməşğullüğün və fərdi sahibkarlığın 400-dən artıq növü tövsiyə olunur (2).

Özünüməşğullüğün təşviqi proqramlarının, o cümlədən aqrar sektorda işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin müasir anlamda ilkin modeli Qərbi Avropada, daha dəqiq desək, Fransada (1979-cu il) tətbiq edilməyə başlanmışdır. Haqqında danışılan proqramda ilk növbədə işsizlərə öz fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq üçün zəruri bacarıq və vərdislərin əldə edilməsində kömək olunması nəzərdə tutulurdu. Həmin insanlara işsizliyə görə verilən yardım vəsaiti hesabına öz fərdi sahibkarlıqlarını qurmaq üçün ilkin kapital verilirdi. “Daha sonra isə həmin təcrübənin nəticələrini nəzərə alaraq 1980-ci ildən Fransada “İşsiz sahibkarlar” (Chomeurs Createurs - CC) adlı dövlət proqramı qəbul edildi. Fransız modeli müzdlü işçi cəlb etmədən fərdi müəssisə yaratmaq üçün kafi ilkin kapital formalaşdırmağa imkan verən işsizliyə görə birdəfəlik yardım ödənilməsinə nəzərdə tutuldu” (1).

Fransada sınaqdan çıxarılmış bu yanaşma az vaxt ərzində Qərbi Avropanın qonşu ölkələrində, xüsusilə aqrar sektorda tətbiq edilmək üçün öyrənilməyə başlandı. Özünüməşğullüğün təşviqi proqramlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi üzrə Fransa təcrübəsini ilkin olaraq Böyük Britaniyada tətbiq etməyə başladılar. Böyük Britaniyada özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqrama işsizliyə görə yardım alanlar və digər sosial güzəştlərdən yararlanan insanlar cəlb edilirdi. Əlbəttə, Fransa modelində olduğu kimi burada da iddiaçıların seçilməsində məcburiyyət elementləri yox idi. Bununla belə, Böyük Britaniyanın özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqramında aqrar sektorda fərdi sahibkarlığa başlayanlar üçün öz planlarına tənqidi yanaşma imkanları yaradılır. Başqa sözlə, həmin planlar yerli özünüidarə qurumlarında müzakirə edilir və qiymətləndirilir.

Böyük Britaniyada son onilliklərdə özünüməşğullüğün təşviqi üzrə milli proqramın təkmilləşdirilməsi işləri davam etdirilmişdir. Bu zaman XXI əsrdə ölkə və dünya iqtisadiyyatında müşahidə edilən meyillər, habelə əhalinin demoqrafik rəftarında və immiqrasiya siyasətinin prioritetlərində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmışdır. Özünüməşğullüğün dövlət tərəfindən dəstəklənməsində “Yeni kurs” adı altında kompleks tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. “Yeni kurs əvvəlki hökumət tərəfindən bəziləri icbari, bəziləri könüllü olan, insanlara iş axtarmaqda kömək edən proqramlar seriyası idi. Yeni kursun ayrı-ayrı sxemləri mövcud idi ki, onların əksəriyyəti “özünüməşğullük variantı”nı nəzərdə tuturdu. Özünüməşğullük variantı məlumatlandırma mərhələsi ilə başlamaqla, biznes-planlaşdırma və biznes ekspertiza ilə müşayiət olunmaqla, “test-ticarət” dövrünə keçir” (3, New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p., p.9). Göründüyü kimi bu variantda özünüməşğullüğün o cümlədən aqrar sektorda təşviqi proqramında innovasiyalı inkişaf amilinin təsiri nəzərə alınmaqla müvafiq əhali kateqoriyasının ixtisaslı əməyinin dəstəklənməsi xəttinə daha çox diqqət verilməyə başlanmışdır.

Aqrar sektorda özünüməşğullük və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə proqramın işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində Böyük Britaniya təcrübəsinin özünəməxsus cəhətlərinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- özünüməşğulluq sərbəst və məhdud məsuliyyətli cəmiyyət çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Özünüməşğulluq əsas iş yerində fəaliyyəti istisna etmir. Bir sözlə, hüquqi baxımdan Böyük Britaniyada özünüməşğulluq biznesin təşkilinə identik götürülə bilər;

- fiziki imkanları məhdud olan insanlar, əksər hallarda bir işəgötürənlə bağlanan müqavilə ilə kifayətlənmirlər. Bu isə özünüməşğulluq və əsas iş yerlərinin müxtəlif kombinasiyalarını ortaya çıxarır.

Böyük Britaniyada özünüməşğul insanların xüsusi çəkisi digər Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən çoxdur. 2016-cı ilin məlumatına görə, ölkənin məşğul əhalisinin üçdə birini özünüməşğul insanlar (14 milyon nəfər) təşkil edir. Belə vəziyyət özünüməşğullüğün təşviqi üzrə həyata keçirilən milli proqram və ölkə əhalisinin məşğulluq prioritetləri ilə əlaqədardır. Digər səbəb özünüməşğul əhalidən vergitutma dərəcəsinin qismən aşağı olmasıdır.

Artıq ötən əsrin 80-ci illərində nəinki Qərbi və Şimali Avropanın inkişafetmiş ölkələrində (Belçika, Almaniya, İtaliya, Yunanıstan, Hollandiya, İsveç, İspaniya, Portuqaliya, Lüksemburq, Danimarka, Finlandiya, Norveç və s.), habelə Avstraliya və Kanadada (cəmi 17 ölkədə) özünüməşğullüğün, o cümlədən aqrar sektorda inkişafının dəstəklənməsi məşğulluq siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdi (1). Haqqında danışılan ölkələrin aqrar sektorunda özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almaq hüququ olan əhali qruplarının seçilməsində fərqli meyarlar tətbiq edilir.

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün inkişafına dövlət dəstəyi təcrübəsi

Nümunə üçün deyək ki, Kanadada özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almağa iddia edən şəxs işsizliyə və sosial təminatla görə sığorta almaq hüququna malik olmalıdır. Almaniya və İrlandiyada da buna kifayət qədər oxşar meyarlar tətbiq edilir. Avstraliyada haqqında danışılan işsiz iddiaçı sosial sığorta almaq hüququna malik olmalıdır.

Özünüməşğullüğün həmçinin aqrar sektorda inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sisteminin təşəkkülü baxımından Kanada təcrübəsinin diqqətəlayiq cəhətlərindən biri immiqrantlara münasibətdə özünü göstərir. Belə ki, bu ölkəyə immiqrasiya edənlər üçün özünüməşğulluq baxımından əlverişli şərait yaradılır. Maraqlıdır ki, arzu edilən peşələr sırasında fermerlik də vardır. Həmin immiqrantlar müəyyən təcrübəyə, habelə fermer təsərrüfatı əldə etmək üçün vəsaitə malik olmalıdırlar. Bununla belə, yaşayış üçün icazə almış immiqrant müəyyən müddətdən sonra öz peşəsi üzrə özünüməşğullükdən vergi ödəməzsə, onun ölkədə yaşamaq icazəsi bitmiş olur (4).

İspaniyada özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi proqramı üzrə yardım almaq hüququ aşağıdakı əhali qruplarına verilir:

- əlillər;
- uzun müddət işsiz olanlar;
- ölkəyə qayıtmış keçmiş emiqrantlar;
- yaşı 45-dən çox olan fəhlələr.

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramında daha ciddi tələblər qoyulan ölkələr qismində Belçikanı qeyd etmək olar. Məsələ ondadır ki, burada haqqında danışılan proqram üzrə yardıma iddia edən şəxs işsizliyə görə vəsait almaqla yanaşı, həmçinin

proqram üzrə ayrılan kreditin məbləğinin yarısından az olmayan məbləğdə xüsusi vəsaitə malik olmalıdır. İddia edilən kreditin məbləği isə yaradılması nəzərdə tutulan fərdi sahibkarlıq subyektinin və ya özünüməşğulluq fəaliyyətinin biznes planlamasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Norveç və Finlandiyada aqrar sektorda özünüməşğulluğun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramında yaşayış yeri amili nəzərə alınır. Belə ki, “Finlandiyada qeydiyyatdan keçmiş və öz biznesi ilə məşğul olmaq istəyən bütün işsizlər ölkənin konkret rayonunun maliyyə imkanları daxilində dəstək alırlar. Özünüməşğulluğun inkişafının Norveç modelində iş axtarışında yaşayış yerini tərk edə bilməyən və ya bu yerdə təklif edilən istənilən işdən yapışmağa hazır olmayan, lakin özünüməşğulluq yolu ilə getməyə imkanı və istəyi olanlara üstünlük verilir” (1).

Haqqında danışılan ölkələrdə özünüməşğulluğun inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi proqramları işsizlərə və sosial yardım alanlara yönəlməklə onlara fərdi sahibkarlıq bacarıqları və vərdisləri aşılmasına, işçi və insan kimi inkişaflarına xidmət edir. Özünüməşğulluğun inkişafına dövlət dəstəyi proqramlarında məşğulluğun bu növünə cəlb edilən insanların təhsil və peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi, mütəxəssis kimi onların yenidən hazırlanması məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu baxımdan əmək bazarının tələblərini nəzərə alan informasiya və məsləhət xidmətinin daha təkmil üsul və formalarının tətbiqinə xüsusi fikir verilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İƏİT-ə üzv olan dövlətlərdə özünüməşğulluğun təşviqi üzrə proqramlar dəyişən şəraitə uyğun və gözlənilən meyillər nəzərə alınmaqla daim təkmilləşdirilir. “Bütün İƏİT ölkələrinin hökumətləri işsizlik şəraitində sosial gərginliyin zəiflədilməsinin səmərəli yanaşmalarından biri kimi özünüməşğulluğun inkişafının dövlət proqramlarının təkmilləşdirilməsinə daim diqqət yetirirlər. Demək olar ki, bütün İƏİT ölkələri özünüməşğulluğun inkişafı və dəstəklənməsi üzrə milli proqramlarını öz sosial-iqtisadi şəraitlərinə uyğun daim təkmilləşdirirlər (5, s.179-181).

Qərbi Avropa ölkələrində milli səviyyədə tənzimlənən özünüməşğulluq və onun vergi aspektləri (o cümlədən aqrar sektorda) Avropa Birliyi səviyyəsində unifikasiya edilir. Avropa Komissiyası on ilə yaxındır ki, özünüməşğulluğun inkişafı imkanlarını hüquqi və iqtisadi aspektlərdə müzakirə etməkdədir. Həmin birliyə daxil olan ölkələrdə məşğulluğun bu növünə münasibətdə ümumi məxrəcə gəlmək üçün atılan addımların təhlili göstərir ki, özünüməşğul əhalinin sosial müdafiə sistemi gücləndirilməlidir. Müvafiq yanaşmaların unifikasiyası üçün atılan addımların məhsuldarlığına gəldikdə isə əldə edilən təcrübə yüksək ehtimalla özünüməşğulluğa yanaşmalardakı mövcud fərqləri tam aradan qaldırmağın qeyri-mümkün olduğunu göstərir.

Avropa Birliyində təsis edilmiş müvafiq fondun maliyyələşdirdiyi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, aqrar sektorda özünüməşğul əhaliyə münasibətdə dövlət siyasəti müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilməlidir. Həmin aspektlər barədə aşağıdakı fikirləri zənnimizcə, kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar. Özünüməşğul subyektlər “bir tərəfdən müstəqil surətdə iş yerləri yaradan əhali kateqoriyasıdır ki, bu da iqtisadi artıma və məşğulluğa müsbət təsir edir. Digər tərəfdən həmin insanlar öhdəlik və məsuliyyətdən, habelə şirkət və korporasiyalarda çalışanlara rəğmən vergilərdən yayınmağa çalışırlar. Bu səbəbdən bəzi dövlətlər öz səylərini özünüməşğulları dəstəkləmək əvəzinə “yalançı özünüməşğullarla” mübarizəyə yönəldirlər” (6).

ABŞ-da özünüməşğulluq fərdi mülkiyyətçinin muzzdlu işçilər olmayan müəssisəsində məhsul satışı və xidmət göstərilməsindən mənfəət əldə edilməsi məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Burada özünüməşğulluq “aşağıdakı hüquqi statuslu fərdi müəssisə kimi nəzərdən keçirilir:

fərdi mülkiyyət. Özünüməşğul fərdlər də bura aid edilir; sadə yoldaşlıq; məhdud məsuliyyətli cəmiyyət;

- C tipli korporasiya. Başqa sözlə, məhdud məsuliyyətli, bir neçə səhmdarı olan müstəqil hüquqi şəxs. Vergilər korporasiyanın və səhmdarların gəlirlərindən tutulur;

- S (Subchapter) tipli subçarter korporasiya. Bu C tipli korporasiyanın analoqudur. Fərq ondadır ki, vergilər yalnız səhmdarların gəlirlərindən tutulur” (7).

ABŞ-da özünüməşğullük (o cümlədən aqrar sektorda) ev (home based business) biznesinə aid edilir. Ev biznesi dedikdə ABŞ-da biznesin yalnız evdən idarə edilməsi nəzərdə tutulur. Fəaliyyət isə istənilən yerdə baş verə bilər. Özünüməşğullükdən fərqli olaraq ev biznesində maddəli işçilərin (ən çoxu 25 nəfər) əməyindən istifadə oluna bilər. Evdə məşğullük əlillər və müstəqil işə meyilli olan insanlar üçün cəlbedici hesab olunur. Özünüməşğullüğun təşviqi mexanizminin həyata gətirilməsində dövlətin marağı təkcə məşğullük səviyyəsinin yüksəldilməsi deyildir. Bir sıra digər məqamlar da vardır. İlk növbədə onu qeyd etmək ki, məşğullüğun digər növləri ilə müqayisədə özünüməşğullük yeni iş yerlərinin yaradılmasının az xərc apararıq istiqamətidir. Odur ki, ABŞ-da və əksər inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusi ehtiyacı olan insanların özünüməşğullük barədə ətraflı məlumatlandırılması, az imkanlı və əməkqabiliyyətli insanlar arasında məşğullüğun bu növünün təşviq edilməsi davamlı xarakter almışdır.

ABŞ-da aqrar sektorda özünüməşğullüğun inkişafı üzrə proqram işlənilib hazırlanarkən Fransa və Britaniya modelləri öyrənilmiş, yerli şəraitin tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilmişdir. Haqqında danışılan təkmilləşdirilmənin əsas istiqamətlərindən biri özünüməşğullüğe maliyyə dəstəyi və işgüzar xidmətlərin göstərilməsi mexanizmlərinin modernləşdirilməsi olmuşdur. Növbəti addım bir neçə ştatda həyata keçirilən pilot layihələrin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi əsasında ABŞ Konqresinə məruzə təqdim edilməsi olmuşdur. Konqres “Əmək resurslarının inkişafının investisiyalaşdırılması haqqında” (1998-ci il) qanuna uyğun olaraq özünüməşğullüğun inkişafı üzrə proqramın (Self Employment Assistance - SEA) digər ştatlarda da tətbiqini tövsiyə etmişdir. “Daha sonra bütün ştatlarda SEA proqramının daimi tətbiqi üçün federal qanun qəbul edilmişdir (“The Noncitizen Benefit Clarification and Other Technical Amendments Act of 1998” P.L. 105-306 - Oct. 28, 1998). SEA proqramı çərçivəsində hər bir ştatın administrasiyası özünüməşğullük proqramı iştirakçısına işsizliyə görə müavinət əvəzinə bütün təhsil dövründə və fərdi sahibkar olana qədər ona yaşayış üçün vəsait ayıra bilər” (8).

Aqrar sektorda özünüməşğullüğe meyil cari iqtisadi məqsədə uyğunluqla yanaşı bu və ya digər ölkənin iqtisadi tarixi ilə də əlaqədardır. Məsələn ondadır ki, Avropadan Şimali Amerikaya yeni imkanlar axtarmağa gələnlərin övladları öz işlərini qurmaq məcburiyyətində olmuş və bu sahədə böyük təcrübə və səriştə əldə etmişlər. Bu və digər səbəblərdən ABŞ-ın məşğul əhalisinin 30%-i özünüməşğul insanlardır. Bu göstərici Böyük Britaniya istisna olmaqla Qərbi Avropa ölkələrinin səviyyəsindən yüksəkdir. Maraqlıdır ki, “ümumi iş qüvvəsində özünüməşğullüğun ən yüksək xüsusi çəkisi kənd təsərrüfatında, inşaatda, xidmət sahəsində müşahidə olunur... ABŞ-da özünüməşğul əhalinin payı daim artır, bu isə vətəndaşların gəlirlərinin orta səviyyəsinə və işsizliyə müsbət təsir edir. Məcmu milli gəlirin 6%-i (2016-cı ildə 1,2 trilyon dollara yaxın) özünüməşğul əhalinin payına düşür (6).

Maraqlıdır ki, ABŞ-da və Böyük Britaniyada özünüməşğullüğe münasibətdə vergi siyasəti çox oxşardır. ABŞ-da özünüməşğullük subyektləri xüsusi özünüməşğullük vergisi ödəyirlər ki, bunun da

dərəcəsi digər ölkələrlə müqayisədə heç də yüksək deyildir. Özünüməşğulluq vergisi “mənfəətdən 15,3% təşkil edir (12,4% sosial fondlara ödəmələr, 2,9% tibbi sığorta). Özünüməşğullar tərəfindən ikinci ödəniş federal gəlir vergisidir. Bu, mənfəətin 10%-dən 40%-nə qədər təşkil edir. Həmin ödənişin məbləği mənfəətin məbləğindən asılıdır: ən az ödəyənlər illik gəlirləri 10 min dollardan artıq olmayanlardır; ildə 414 min dollardan artıq gəliri olan özünüməşğullar hamıdan artıq ödəyirlər” (9).

Özünüməşğulluğun ümumi məşğulluqda ən yüksək xüsusi çəkisinin məhz kənd təsərrüfatında müşahidə edilməsi bir sıra amillərlə, ilk növbədə isə ABŞ-da aqrar və aqrar-ərzaq siyasətinin prioritetləri ilə bağlıdır. Məhz aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafında əlverişli vergi və kredit mühitinin yaradılması və məşğulluğun bu növünün dəstəklənməsinin ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalında mühüm rol oynadığı ehtimal olunur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi bir çox ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da özünüməşğulluq və sahibkarlıq arasında dəqiq hədd qoyulmur və sonuncuya vəsait qoyuluşları bu ölkədə özünüməşğulluq sferasının genişləndirilməsində heç də az rol oynamır. Özü də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi müvafiq mənbələrdən görüldüyü kimi daha yüksəkdir. Ötən əsrin sonunda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ABŞ-da kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi iri biznesə qoyulan müvafiq vəsaitdən 9 dəfə yüksəkdir (10).

Postsovet məkanı ölkələrinin özünüməşğulluq təcrübəsi və sosial müdafiə

Postsovet məkanı ölkələrində aqrar sektorda özünüməşğulluğun formalaşması həmin ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan bazar münasibətlərinə keçidi prosesləri və həmin proseslərin formalaşdırdığı mühitlə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Haqqında danışılan proseslərin islahatların xarakterindən, tempi və miqyasından asılılıq dərəcələri fərqli olsa da, sözügedən məkanda ümumi olan meyillər də az olmamışdır. Belə ki, əmək bazarında hüquqi və iqtisadi islahatların institusional təminatının formalaşmasındakı ləngimələr postsovet məkanı ölkələrinin demək olar ki, hamısı üçün az-çox dərəcədə xarakterik olmuşdur. Nəticədə həm işsizlərin, həm də özünüməşğulluq sferasına üz tutanların sayı artmışdır. Gözlənilmədiyi kimi aqrar əmək bazarında yeni münasibətlərin təşəkkülü dövründə özünüməşğulluğun problemləri sivil bazar münasibətləri dövrü ilə müqayisədə daha çox olmuşdur. İnkişafetmiş ölkələrin timsalında aparılan tədqiqatlar ötən əsrin 90-cı illərinə qədər özünüməşğul əhali qrupunun maddəli işçilərdən daha az qazanması hallarının kifayət qədər tez-tez olmasını aşkara çıxarmışdır. Belə ki, “həmin seçmədə orta kişi işçi maddəli fəhləyə nisbətən az qazanmışdır. Bu onu göstərir ki, inkişafetmiş ölkələrdə insanların əksəriyyəti fərdi özünüməşğulluğu işsiz qalmamaq üçün məcburi olaraq seçirlər” (11, s. 190).

Əmək bazarının strukturunda baş verən dəyişikliklərin sosial-iqtisadi problemlərin həlli prioritetlərinə uyğunluğu cəmiyyətin rifah halının dinamikasının qiymətləndirilməsi baxımından böyük informativliyə malik indikatorendir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək ki, əmək bazarında münasibətlərin şəffaflığı artdıqca, haqqında danışılan informativliyin artacağı ehtimalı da az deyildir.

Əmək bazarında liberal münasibətlərin formalaşmasının üç onilliyi ərzində Rusiya Federasiyasında və postsovet məkanına aid digər ölkələrdə vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Bununla belə, əmək bazarında münasibətlərin leqallaşdırılması məsələləri aktual olaraq qalır. “Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, Rusiyanın kölgə əmək bazarında 30 milyondan artıq insan olduğu üçün həmin tədbir çox aktual hesab olunur. Leqallaşdırmanın başlıca arqumentlərindən biri

vergi tətilləridir- özünüməşğul insanların 2017-2018-ci illərdə əldə etdiyi gəlirlər vergidən azad edilir. Bununla belə, həmin mexanizm demək olar ki, işləmir. Regionlarda tək-tək adamlar özünüməşğul kimi qeydiyyatdan keçir” (6).

Aqrar sektorda özünüməşğullüğün formalaşması və inkişafı istiqamətində postsovet məkanı ölkələrində görülən tədbirlər ilk baxışda subyektiv görünən maneələrlə qarşılaşır. Bu, ilk növbədə istənilən sənədləşmə işinin özünüməşğul subyektlər tərəfindən bürokratik əngəl hesab edilməsi ilə əlaqədardır. Doğrudur, belə düşüncəni təşviq edən səbəblər də vardır. Deyək ki, özünüməşğullüğün (o cümlədən aqrar sektorda) dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizminin tam formalaşmaması, burada yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticələrinə etimadsızlıq, bəzi hallarda neqativ hallara yol verilməsi özünüməşğullüğün imkanlarını reallaşdırmağa əhəmiyyətli dərəcədə mane olur. Qazaxıstan Respublikasında özünüməşğullük problemlərinin tədqiqatçıları belə nəticəyə gəlirlər ki, “özünüməşğul subyektlərin əksəriyyəti rəsmi qeydiyyata hazır deyillər. Səbəb isə aydındır -onlar dövlət büdcəsinə vergi verməklə xəzinəyə pul gətirə bilirlər, bununla belə, məsləhət, vergi və təhsil istiqamətində lazımi diqqət və dəstək yoxdur. Postsovet məkanı ölkələrinin əksəriyyətində dövlət üçün özünüməşğul əhalini tez-tələsik qeydiyyata almaq və işsizlər siyahısından silmək sərfəlidir” (12, s. 4).

İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyətində aqrar sektorda özünüməşğullüğün formalaşması və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sistemi ilkin təşəkkül mərhələsindədir. Bu baxımdan özünüməşğul subyektlərin sosial müdafiəsi məsələlərinə yanaşmanı qənaətbəxş hesab etmək çətindir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, həmin ölkələrin bir çoxunda sosial müdafiə proqramları əsasən muzzla işləyən insanları əhatə edir. “İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyətində sosial müdafiə və tibbi proqramlar əsasən işləyən əhalini əhatə edir, özünüməşğul olanlar isə kənar qalır” (6, s. 5). Belə vəziyyət özünüməşğullüğün formalaşdırılması və inkişafı istiqamətində görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası məsələlərini aktuallaşdırmaqla yanaşı onların əsaslandırılmasının informasiya bazasının formalaşdırılmasını ciddi surətdə ləngidir.

Nəticə

İnkişafetmiş və inkişafedən ölkələrin, habelə postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsinin təhlili və müqayisəli qiymətləndirilməsi aqrar sektorda özünüməşğullüğe çoxsaylı və müxtəlif xarakterli amillərin təsiri nəzərə alınmaqla münasibət bildirməyə imkan verir. İnkişafetmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili bunu deməyə əsas verir ki, aqrar sektorda özünüməşğullüğün dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə proqramların icrası mühüm müsbət nəticələr verir. Məhz bu sektorda özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi məşğulluq siyasətinin prioriteti hesab edildikdə həmin proqramların icrası sayəsində özünüməşğullüğün məqbul gəlirlilik səviyyəsini dəstəkləmək, fiziki imkanları məhdud olan insanları daha fəal cəlb etmək mümkün olur. Bu zaman aqrar sektorda özünüməşğullüğün inkişafının dəstəklənməsi proqramları üzrə yardım almaq hüququ olan əhali qruplarının seçilməsi məsələsi hər bir ölkədə xüsusi olaraq həll edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Развитие самозанятости в странах Европейского Союза и США.
http://www.vneshmarket.ru/content/document_r_A4F92072-2395-4116-96E5-EE76169118C7.html)
2. The "Salary & Conditions" (www.prospects.ac.uk/links/Occupations)
3. New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p., p.9).
4. Self-Employed Persons Program.
<http://www.russiantoronto.com/immigration/imminfo-sempl.asp>)
5. "The Partial Renaissance of the Self-Employed", OECD Employment Outlook, Chapter 5, OECD (2000), Paris, Table 5.15. pp. 179-181).
6. Самозанятость: драйвер экономики или нежелательное поведение?
<http://bujet.ru/article/334551.php>)
7. Growing America Through Entrepreneurship - Project GATE. <http://www.projectgate.com>
8. Final Report "Comprehensive assessment of self-employment assistance programs" June 2001.
<http://www.doleta.gov/reports/searcheta>
9. Юрий Моша: самозанятые в США- как это делается?
<https://moika78.ru/news/2018-10-24/49635>).
10. The Third millennium: small business and entrepreneurship in the 21st century: a special publication prepared for delegates to the 1995 White House Conference on Small Business. Washington, D.C.: U.S. Small Business Administration, Office of Advocacy, 1995. v, 68 p.).
11. Аистов А.В. О развитии некоторых форм самозанятости в России в 1994-2002 годах //Экономический журнал Высшей школы экономики. №2, 2005, с. 185-205, с.187).
12. Как решить проблему самозанятых в Казахстане? <https://www.zakon.kz/4670659?> с. 4).

Ph.D. candidate, A.A. Guliyev

Azerbaijan Technical University

Assessment of foreign experience in formation and development self-employment

Abstract

The article analyzes the foreign experience of the formation and development of self-employment in the agricultural sector. The experience of developed countries, countries of the Organization for Economic Cooperation and Development is considered. The systems of regulation and stimulation of self-employment development used in the countries of Western Europe, the USA and Canada are characterized. The issues of the formation and regulation of self-employment in various industries, including in the agricultural sector of the economy, are considered in the example of the post-Soviet countries. Some economic and institutional factors that form the environment for the development of agrarian self-employment in various countries are characterized. The place and role of government programs to support this type of employment in countries of various levels of

development are assessed. Determined, with the primary approach, the possibility of applying advanced experience in the development of self-employment in our country.

Keywords: *agricultural sector, self-employment, experience of developed countries, developing countries, economic and institutional factors, regulation.*

Докторант, А.А. Гулиев

Азербайджанский Технический Университет

Оценка зарубежного опыта по формированию и развития самозанятости

Резюме

В статье проведен анализ зарубежного опыта формирования и развития самозанятости в аграрном секторе. Рассмотрен опыт развитых стран, страны участников Организации экономического сотрудничества и развития. Характеризованы системы регулирования и стимулирования развития самозанятости применяемые в странах Западной Европы, США и Канады. Вопросы формирования и регулирования самозанятости различных отраслях, в том числе в аграрном секторе экономики рассмотрены в примере стран постсоветского пространства. Характеризованы некоторые экономические и институциональные факторы формирующие среду развития аграрной самозанятости в различных странах. Оценено место и роль государственных программ поддержки данного вида занятости в странах различного уровня развития. Определены, при первичном подходе, возможности применения передового опыта развития самозанятости в нашей стране.

Ключевые слова: *аграрный сектор, самозанятость, опыт развитых стран, развивающиеся страны, экономические и институциональные факторы, регулирование.*

Müəlliflərin nəzərinə!

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin “Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” elmi-praktiki jurnalında dərc edilmək üçün məqalə təqdim olunarkən qoyulan tələblər:

- ✓ Təqdim olunan məqalələrin strukturu ümumi qəbul olunmuş standartlara və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının müəyyən etdiyi tələblərə uyğun olmalıdır.
- ✓ Məqalədə *başlıq* (UOT kodu, 10-12 sözdən çox olmamaqla məqalənin adı, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri ardıcılıqla göstərilir), *xülasə* (150-200 sözdən ibarət), *giriş* (tədqiq olunan mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın hipotezası, araşdırmanın məqsədi göstərilir), *tədqiqatın metodları*, *problemin təhlili*, *nəticə* (araşdırma nəticəsində hazırlanmış təkliflər də verilməklə) bölmələri, həmçinin mətndə istinadlar göstərməklə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyatlar çap olunduqları dillərdə əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək göstərilməlidir.
- ✓ Məqalələrin həcmi 10-12 standart səhifədən artıq olmamalıdır. Mətni WORD proqramında, 1,15 intervalda, Times New Roman-12 ölçülü şriftlə yazılmalıdır.
- ✓ Məqalələr üç dildə - azərbaycan, ingilis və rus dillərində çap oluna bilər.
- ✓ Məqalənin sonunda (ədəbiyyat siyahısından sonra) yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasə və açar sözlər verilməli, xülasələrdə, həmçinin mövzu, müəllif(lər)in adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və telefon nömrələri göstərilməli, məqalə müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalıdır.
- ✓ Jurnalda məqalə baş redaktorun adına məktubla, məqalənin profili üzrə elmi dərəcəli mütəxəssisin rəyi ilə, ayrıca faylda çap olunmuş variantda və elektron formada təqdim edilməlidir. Məqalə jurnalın ekspertləri tərəfindən verilən müsbət rəydən sonra çap oluna bilər.
- ✓ Jurnalın bir nömrəsində müəllif(lər)in iki məqaləsi dərc oluna bilməz.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir və nəşr edilmiş məqalələrin əlyazmaları geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə qoyduğu tələblər nəzərə alınmışdır.

